

ISSN 0130-5247

Український Історичний Журнал



4'95

В. А. Смолій (головний редактор), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмитрієнко, С. О. Скельчик, Я. Д. Ісасвич, М. В. Коваль, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, О. П. Рєєнт (заст. головного редактора), В. Ф. Рєпринцев, В. М. Ричка (заст. головного редактора), О. С. Рубльов (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, В. С. Степанков, П. П. Толочко, П. Т. Тронько

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, М. Б. Озерова, Г. Я. Туранська

Наукові редактори

док. іст. наук *О. П. Рєєнт*
канд. іст. наук *В. М. Ричка*
канд. іст. наук *О. С. Рубльов*

Редакція публікує матеріали,
не завжди поділяючи погляди їх авторів

Художній редактор *Н. М. Абрамова*

Технічний редактор *О. В. Дивуля*

Коректор *Є. І. Міхнова*

Комп'ютерна верстка *Л. І. Баклашовой*

Здано до набору 07.08.95. Підп. до друку 18.10.95. Формат 70×108/16. Папір газетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 13,3. Ум. фарбо-відб. 13,83. Обл.-вид. арк. 16,31. Тираж 4660. прим. Зам. *5-395*

Оригінал-макет підготовлено у видавництві «Наукова думка», 252601, Київ-4, вул. Терещенківська, 4.
Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004, Київ-4, вул. Б. Хмельницького 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 4 (403), июль — август 1995. Национальная академия наук, Институт истории Украины, Институт национальных отношений и политологии. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит 6 раз в год. На украинском языке. Главный редактор В. А. Смолий. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Грушевского, 4.

Адреса редакції:
252001, Київ-1
вул. Грушевського, 4
Телефон: 228-52-34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

№ 4 (403)

(ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ) 1995

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

400-річчя з часу народження Богдана Хмельницького

Смолій В. А. Богдан Хмельницький: особистість у контексті епохи	3
Степанков В. С. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648 — 1657 рр.)	14
Апанович О. М. Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників	33
Горобець В. М. Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика	45
Яковлева Т. Г. (<i>Санкт-Петербург</i>). Богдан Хмельницький і рядове козацтво	56
Сисин Франк (<i>Канада, Едмонтон</i>). Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації	67

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Цибульський В. І. (<i>Рівне</i>). Деякі проблеми зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького у зарубіжній історіографії (1945 — 1990 рр.)	77
---	----

ПОВІДОМЛЕННЯ

Брехуненко В. А. (<i>Дніпропетровськ</i>). Витоки кримської політики Богдана Хмельницького	87
Харишин М. В. Богдан Хмельницький та Українська православна церква (1648 — 1657 рр.)	92
Яременко В. І. (<i>Хмельницький</i>). Історіософські аспекти відображення діяльності Б. Хмельницького у творчості Т. Г. Шевченка	100
Федорук Я. О. (<i>Львів</i>). Австрія в східноєвропейській політиці 1654 р.	114

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Ч у х л і б Т. В. Богдан Хмельницький очима сучасників	121
Матеріали до біографії Богдана Хмельницького	122

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

С т о р о ж е н к о І. С. (<i>Дніпропетровськ</i>). Битва на Жовтих Водах	129
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

С а н ц е в и ч А. В. В. Г. Сарбей. Історія України (XIX — початок XX ст.)	138
М и ц и к Ю. А. (<i>Дніпропетровськ</i>). В. А. Смолій, В. С. Степанков, Богдан Хмельницький	140
К о з а к В. Й. (<i>Дрогобич</i>). І. К. Свешніков. Битва під Берестечком	142

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В р о н с ь к а Т. В. Міжнародна наукова конференція «Україна у другій світовій війні»	145
Ш е в ч е н к о Н. В. (<i>Миколаїв</i>). Заснування Українського товариства з вивчення XVIII ст.	147
М е л ь н и ч е н к о В. М. (<i>Черкаси</i>). Створення Центру досліджень історії Середнього Подніпров'я	148
М а р т е м ' я н о в О. П. (<i>Харків</i>). Заснування Харківського історико-археологічного товариства	150

400-річчя з часу народження Богдана Хмельницького

В. А. Смолій (Київ)

Богдан Хмельницький: особистість у контексті епохи

У багатомісячному розвитку українського народу XVII століття займає особливе місце. Невиблагливий і повільний плин суспільного життя, характерний для середньовіччя, змінився різким прискоренням, своєрідним катаклізмом, що ознаменував у політичній сфері створення етнічної держави українців, в економічній — поступовий перехід до більш високого рівня суспільного виробництва. Перехідні періоди від одного цивілізаційного етапу розвитку людства до іншого завжди виштовхували на політичну арену певні сили або окремих осіб, які їх уособлювали, що далеко не адекватно відповідали існуючим на той час стереотипам мислення, поведінки і дії. У сфері соціальних відносин такою новою силою стало козацтво, яке на рубежі XVI — XVII ст. перетворилося з явища побутового у суспільний стан, через призму якого переломлювалися основні тенденції розвитку України. Не випадково представники різних шкіл та напрямів в історіографії визнають видатну роль козацтва в утвердженні нових форм власності та конституюванні політичних інституцій, що виходили за межі існуючих у середньовіччя станових рамок, традиційних світоглядних установок і уявлень про державу, право, місце людини у суспільстві і т. п.

Але цим далеко не вичерпувалося коло політичних сил і соціокультурних явищ, які свідчили про початок нового періоду в розвитку України. Вони проявилися у конфесійній сфері, в освітніх інноваціях, у якісних змінах суспільної та етнічної свідомості різних категорій населення тощо¹. Козацтво заявило про себе як організовану силу у боротьбі з польським режимом. Вже повстання 1591 — 1596 рр. продемонструвало, що політична arena поповнилася станом, який надзвичайно динамічно реагував на найменші зміни у політичному та господарському житті України².

Нова епоха ставила також нові завдання визвольної боротьби. У свідомості частини представників шляхетського стану та козацтва визрівають перші проекти надання автономії окремим козацьким регіонам України в складі Речі Посполитої (О. Верещинський, С. Наливайко). Ще далі йшло керівництво козацьких ватаг, які, вийшовши на «волесть», встановлювали там без будь-яких попередніх теоретичних розумувань «козацький присуд», що на практиці передбачав випадіння з-під юрисдикції місцевої королівської адміністрації цілих регіонів. В Україні почала зароджуватися стійка традиція визвольних змагань, які спиралися на військову силу козацтва, його організаційні засади та принципи.

У цій атмосфері двоїстості світу, традиціоналізму і водночас утвердження нових тенденцій, репрезентантом яких виступало козацтво, формувався світогляд майбутнього гетьмана України і творця козацької держави Богдана Михайловича Хмельницького (1595 — 1657). Лапідарна формула «шляхетич за походженням, козак по духу» якнайбільше відповідає характеристиці цієї людини. Справді, родина Хмельницьких проживала в середовищі галицької шляхти (у Жовкві чи Олеську), що, безперечно, наклало певний

карб і на виховання Богдана. Відповідні знання та ціннісні орієнтири юнак одержав і під час свого навчання в двох різних за своїм характером шкільних закладах — по-перше, ймовірно, в одному з київських монастирів і, по-друге, у Львівській єзуїтській колегії. Поєднання традиційної освіти, що існувала в Україні, з європейською сприяло розширенню світогляду Богдана, дало можливість познайомитися з кращими зразками світових духовних надбань. Подальше життя та діяльність Хмельницького свідчили, що в юнацькі роки він не гаяв часу — вивчав історичні документи (літописи, хроніки), праці середньовічних авторів, право, добре знав історію свого народу, його взаємин із сусідами³. Ґрунтовна лінгвістична підготовка дала можливість Хмельницькому розмовляти кількома мовами. Чи не тоді Богдан почав замислюватися над долею України, хитросплетіннями її історичного минулого та ймовірними моделями майбутнього розвитку?

Ще ближче з реаліями тогочасного життя Богдан Хмельницький познайомився в Чигирині. Почався якісно новий етап його життя. Шляхетське середовище і шкільну парту замінили атмосфера козаччини й ефес шаблі. Життя в краї було далеким від романтичних уявлень молодого людини — вихідця з дрібної української шляхти. В районі Дикого Поля Хмельницькому довелося вперше зіткнутися з реальною загрозою з боку турків і татар, наяву побачити суперечності, які існували між різними угрупованнями козацтва, на собі відчутти результати політики польських властей на східних «кресах». Проте, очевидно, саме ці екстремальні умови сприяли утвердженню принципової лінії поведінки Богдана і його політичного кредо. Свою долю Хмельницький зв'язав з козацтвом. Він бере участь у боротьбі проти турецько-татарської експансії в Україну, а під час походу польського війська у Молдавію і його поразки під Цецорою (1620 р.) потрапляє навіть у полон.

Після дворічного ув'язнення Хмельницький повертається в рідні місця. У формуванні політичного світогляду майбутнього гетьмана розпочався новий етап, зв'язаний передусім з перманентною хвилею козацьких повстань 20 — 30-х рр. XVII ст. На відміну від попередніх виступів козацтва (у т. ч. повстання 1591 — 1596 рр.) вони відзначалися значно вищими організаційними засадами, ідеологічним вмотивуванням дій і радикальністю вимог повстанців⁴. Ряд опосередкованих даних засвідчує, що Хмельницький не залишився стороннім спостерігачем подій, які розгорталися тоді в Україні (згадаймо, наприклад, свідчення відомого польського історика другої половини XVII ст. В. Коховського⁵).

Одночасно звертає на себе увагу й інша обставина. У Хмельницького, очевидно, саме тоді викристалізувалася думка про недоцільність обмеження у боротьбі з польським режимом в Україні лише військовими методами. Дедалі більше приділяючи увагу політичній стороні справи, він брав участь у діяльності козацьких посольств, які направлялися до Варшави, підтримував зв'язки з представниками французького уряду, зав'язував широке коло знайомств з посередниками інших іноземних держав.

З яким політичним багажем прийшов Б. Хмельницький до початку повстання? Існуюче коло документів цього періоду життя майбутнього володаря України не дозволяє достатньою мірою реконструювати процес еволюції його світогляду. Разом з тим зрозуміло, що Хмельницький насамперед замислювався над перспективою розвитку України, її взаємин з Польщею. Не міг він не думати й про причини, що зумовили невдачу козацьких виступів. Зокрема, дослідники мають щодо цього пряме свідчення самого Хмельницького. У листі жителям Замостя, датованому 1648 р., він писав: «Я сподіваюсь, що всемогутній господь Бог з своєї ласки нагородить нас за це літо і за цю зиму тим добром з ваших маєтків, яке ви десять років у нас брали. Тоді нам було погано, коли ви нас спершу обдурили, а саме, давши подарунки запорозькій старшині, намовили нас від черні відокремитися, що ми й зробили, повіривши вашому слову. Але тепер ми всі в одному гурті, і не допоможе вам більше господь Бог на нас їздити»⁶.

Без особливого перебільшення можна твердити, що на 1648 р. Б. Хмельницький зумів акумулювати (і, звичайно, адаптувати до тогочасних реалій)

весь попередній досвід визвольної боротьби козацтва. Для нього рівноцінними були як військові, так і політичні методи боротьби. У політичному мисленні майбутнього гетьмана тісно перепліталися прагматизм, схильність до компромісів та переговорів Петра Сагайдачного і непримиримість та постійне апелювання до військової сили козацьких проводирів 20 — 30-х рр. XVII ст. Говорити про перевагу одного з цих компонентів не доводиться. У роки Визвольної війни українського народу Хмельницький продемонстрував неперевершену майстерність добиватися поставленої мети шляхом як відкритої збройної боротьби, так і методом переговорів, компромісів і навіть тимчасових поступок.

Далеко не випадковими були інтенсивні контакти Б. Хмельницького із зовнішніми політичними силами. Очевидно, саме тоді у нього зароджується ідея використання в разі збройного конфлікту з Польщею кримсько-татарської військової сили (як відомо, такий прецедент існував — українсько-татарська угода від 1624 р.)

Однак попередній досвід боротьби козацтва за свої права на той час ще не міг дати відповідного «мислительного» матеріалу для вироблення якісно нової програми боротьби з режимом Речі Посполитої. Для цього потрібні були час і певні умови, які могли визріти тільки в процесі нового козацько-шляхетського конфлікту, що невпинно наростає.

Заслугою Б. Хмельницького було те, що він вчасно відчув нові тенденції в розвитку українського суспільства наприкінці 40-х рр., які, незважаючи на регіональні особливості і стану специфіку, проявилися у формуванні атмосфери масового невдоволення існуючим режимом. У його внутрішніх змінах були зацікавлені козаки, селяни, міщани, духовенство. Трагедія у сімейному житті стала лише своєрідним детонатором, який підштовхнув Б. Хмельницького до активних дій.

У спеціальній літературі, присвяченій початковому етапу Визвольної війни, містяться твердження про традиційність, характерну для попередніх козацьких повстань. Навряд чи це так. Адже відомо, що Б. Хмельницький здійснив, по-перше, величезну організаційну роботу по підготовці повстання. По-друге, нетрадиційним у діях майбутнього гетьмана було те, що він уже на його початку в своїх політичних комбінаціях ефективно використав кримсько-татарський фактор. Все це не могло не забезпечити перших перемог козаків під Жовтими Водами і Корсунем й невпинне поширення повстання на значні території лівого і правого берегів Дніпра.

Величезний (і подекуди неконтрольований гетьманом) розмах повстання створював проблеми, відповіді на які вже не міг дати попередній досвід боротьби. Насамперед це стосувалося перспектив і кінцевої мети війни, що розпочалася. До Хмельницького жодна з політичних сил, які на той час займали домінуюче місце у суспільстві (зокрема, українська шляхта — найбільш економічно сильний та духовно розвинутий стан), не спромоглася сформулювати й теоретично обґрунтувати ідею створення незалежної Української держави. Існували лише досить аморфні й несміливі плани автономізації козацьких районів у складі Речі Посполитої. Непростим виявилось це завдання і для Хмельницького. На першому етапі війни гетьман не вийшов (і, очевидно, не міг вийти) за традиційні рамки «козацького автономізму»⁷. І все ж, як свідчать факти, вже у березні 1648 р. (тобто, через два місяці після початку повстання), в ході переговорів з поляками він поставив питання, яке виходило за межі звичайних вимог козацтва. Йшлося не лише про ліквідацію чинності «Ординації Війська Запорозького» від 1638 р., а й про знищення органів королівської влади на частині території Київського воєводства й встановлення тут козацьких порядків⁸. Вимога, по суті, означала не що інше, як надання автономного статусу частині території України (хоч і незначній) у складі Речі Посполитої. Навряд чи можна вважати її випадковою. У травні 1648 р. Б. Хмельницький повернувся до цього питання і заявив М. Потоцькому про необхідність створення «по Білу Церкву удільної, з визначеними кордонами, держави»⁹.

Однотипні вимоги Б. Хмельницького впродовж трьох місяців свідчили про якісно нову грань у формуванні його політичної програми. Однак значення її не слід перебільшувати. У червні 1648 р. загальна рада, яка збиралася під Білою Церквою, виробила інструкцію козацького посольства до Варшави. Її зміст відбивав лише традиційні вимоги козацтва (збільшення реєстру, видачу платні, право вибирати старшину, повернення церков, захоплених уніатами)¹⁰ і свідчив про відхід Б. Хмельницького від ідей, висловлених ним у березні й травні (інша справа, чи збігалися особисті погляди гетьмана з думкою козацької старшини). Отже, для цього етапу була характерна ще велика амплітуда коливань у поглядах Б. Хмельницького і його оточення на перспективи та кінцеву мету війни.

Тим часом на визволеній частині території України відбувався природний процес створення органів етнічної державності. До кінця червня 1648 р. на Лівобережжі, а до кінця серпня і на Правобережжі утверджуються нові владні структури у вигляді козацького адміністративного устрою, судів, власної національної армії і т. п. Перемога під Пилявцями і похід Б. Хмельницького у західний регіон України стали ще однією важливою віхою на шляху остаточної кристалізації основних принципів політичної доктрини гетьмана. В історичній літературі вже аналізувався цей період життя та діяльності Б. Хмельницького. Зокрема, ряд дослідників, добре вивчивши хід військових дій, плани та сили сторін, прагнули вмотивувати та пояснити поведінку гетьмана під Львовом і Замостям, причини, що спонукали його залишити Галичину й повернутися до Києва. Однак наявний документальний матеріал не дає можливості реконструювати еволюцію поглядів Б. Хмельницького. Відомо лише, що він, згідно із свідченням одного з козаків (вересень — початок жовтня 1648 р.), знову піднімає питання про необхідність «відняти польські володіння до Вісли»¹¹. Щоправда, у листах до польського короля Яна Казимира та сенаторів (листопад 1648 р.) Б. Хмельницький висунув більш помірковані вимоги, які перегукувалися з червневими документами. І все ж без особливого перебільшення можна твердити, що без глибоких і болісних роздумів гетьмана над майже дванадцятимісячною боротьбою з Польщею, без прискіпливого аналізу причин прорахунків (а вони, безперечно, існували) було б неможливо сформулювати національну державну ідею і розробити програмні принципи будівництва незалежної держави. Очевидно, київські розмови Б. Хмельницького підтвердили правоту його поглядів на майбутнє України.

Документи неупереджено зафіксували, що під час переговорів з польським посольством, яке очолював Адам Кисіль (лютий 1649 р.), Б. Хмельницький заявив, що «відірве від ляхів всю Русь і Україну»¹². Для розуміння принципової лінії поведінки гетьмана на переговорах і його уявлення перспектив розвитку української державності надзвичайно важливе значення мали сказані ним 23 лютого слова: «Досить нам на Україні і Подолу, і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи. Туди я загоню більш можних ляхів, дуків і князів. А будут ті і за Віслою брикати, знайду я їх там певне. Не постоїт мі нога жодного князя і шляхотки тут в Україні...»¹³.

Прошло два місяці. Б. Хмельницький в іншій обстановці, під час переговорів з московським послом Григорієм Унковським, заявив: «...Писали к королю и к панам раде о том, будет они без измены хотят с нами мир имети, и они б мир с нами учинили на том, что им, ляхом и литве, до нас, Запороского Войска и до Белой Руси, дела нет. И уступили бы мне и Войску Запороскому всей Белой Руси по тем границам, как владели благочестивые великие князи, а мы в подданстве и в неволе бити у них не хотим»¹⁴. Отже, гетьман не тільки повторив свою думку про необхідність створення держави, незалежної від Польщі, але й наголосив на тому, що йому, як володарю України, належить право на політичний спадок Київської Русі, а значить, і формування території держави в її етнічних межах. Таким чином, можна з певністю констатувати, що на лютий — квітень 1649 р. фактично заверши-

лося формування програми створення незалежної Української держави. Відтоді матеріалізації цієї ідеї у вигляді життєздатного політичного організму підпорядковувалися всі інші напрями діяльності великого гетьмана — військовий, соціальний, економічний.

Висунення ідеї створення незалежної Української держави означало, що у політичній культурі українців почався якісно новий етап розвитку. Логіка історії підштовхувала політичних діячів України до дальшої еволюції цієї ідеї, вдосконалення її окремих граней і т. п. За межі нашої статті виходить аналіз державотворчих засад, наприклад, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, П. Орлика та інших українських гетьманів. Наголосимо лише на одному — вони, як правило, відштовхувалися у своїх думках і практичних пошуках від основних принципів свого великого попередника.

Утвердження молодого української державності відбувалося у надзвичайно складній політичній ситуації. Б. Хмельницькому довелося подолати значні перешкоди на шляху конституювання владних структур і поширення їх дії на інші території. Гетьману потрібно було виявити справжню політичну мудрість, щоб оволодіти ситуацією після укладення Зборівського (1649) і особливо Білоцерківського (1651) договорів з Польщею. Їх умови істотно обмежували автономні права Війська Запорозького у складі Речі Посполитої і територію, якою воно володіло (Київське, Чернігівське і Брацлавське воєводства — за Зборівським, і лише Київське — за Білоцерківським), передбачали відновлення тут довоєнних порядків. Здавалося, що під впливом внутрішніх (загострення до крайніх меж соціальних конфліктів) і зовнішніх (агресія Речі Посполитої та дворушність Кримського ханства) факторів Українська держава, по суті, стояла на грані загибелі. Та Б. Хмельницький зумів подолати ці перешкоди. Він, по-перше, дещо згладив соціальну напругу у суспільстві, визнавши основні соціальні завоювання народу, і, по-друге, після перемоги під Батогом (травень 1652 р.) зумів повернути втрачені території.

На 1652 р. процес складання етнічної державності в основному завершився. Він також був далеко не простим. Як відомо, Б. Хмельницький у своїй державотворчій практиці використав традиції козацтва і, зокрема, досвід його військово-політичної організації — Запорозької Січі. Використав, але не переніс механічно на новий економічний і суспільно-політичний ґрунт. Зокрема, гетьман поступово почав відмовлятися від такого громіздкого і далеко не ефективного органу, як Генеральні (чорні) ради¹⁵. Основні важелі влади поступово переходять до рук більш вузького кола друзів і соратників Б. Хмельницького (генеральної старшини, полковників, а в окремих випадках найбільш авторитетних сотників і рядових козаків). Очевидно, ухвали старшинської ради справляли визначальний вплив на прийняття рішень гетьманом. Навряд чи випадковим було визнання Б. Хмельницького, зроблене у 1656 р. в листі до коронного гетьмана С. Потоцького: «Що прийнято з узгодженого зі всією старшиною схвалення, то цього нам не можна порушувати приватним чином»¹⁶. Однак значення слів Б. Хмельницького не слід перебільшувати. В його руках з самого початку війни зосередилися всі найважливіші важелі політичної влади. Він видавав універсали, карав і милував, скликав ради і впливав на все, що на них відбувалося, визначав фінансово-економічну політику держави, зовнішньополітичний курс уряду, розглядав плани військових операцій і реалізував їх. Б. Хмельницький був справжнім лідером національної революції. Утвердженню його авторитету сприяли послідовність, з якою він проводив свою політичну лінію, і водночас здатність до критичного осмислення помилок і недоліків (а вони, звичайно, були).

Документи засвідчують, що гетьман ніколи не відмовлявся від нагоди, щоб ще більше зміцнити свою владу. Не випадково джерела рясніють такими термінами в оцінці Б. Хмельницького, як «наш государ», «великий гетьман», «найясніший» і т. п. Зміцнення особистої влади Б. Хмельницького вимагали не тільки екстремальні умови шестирічної збройної боротьби з Польщею. Цьому сприяла і харизматичність самого гетьмана, який сприймався

широкими масами української людності як «Богом даний». Реалізація на практиці гетьманських прерогатив наближала, по суті, владу володаря України до необмеженої. Звернемося знову до свідчень документів. Полковник П. Тетеря: «... Владел всем один, что расскажет, то всем войском и делают»⁷. Полковник А. Жданович: «Все де встрешно гетману говорить мы не смели, а кто де молвил, и тот жив не был»⁸. Сам Б. Хмельницький так оцінював статус своєї влади (1649): «...Мі то Бог дав, тем есть единовладцем і самодержцем руським»⁹. Не виключено, що гетьман виношував плани встановлення «гетьманського самодержавства»²⁰. У цьому контексті логічними й обґрунтованими є його заходи щодо укладення шлюбної угоди між старшим сином Тимофієм та дочкою молдавського господаря Лулула Розандою, а пізніше практична реалізація ідеї спадковості гетьманської влади (гетьманську булаву у квітні 1657 р. одержав його молодший син Юрій).

У роки війни Б. Хмельницькому довелося вирішувати цілий комплекс питань, пов'язаних із зовнішньополітичним забезпеченням життєдіяльності молодій державі. В цілому гетьманській дипломатії вдавалося в процесі протиборства різних політичних сил знаходити оптимальні рішення: укладати союзи з одними або добиватися нейтралітету інших. Це привело до визнання України як суб'єкта міжнародних правових відносин. Разом з тим глибокий аналіз ситуації, яка складалася, дав Б. Хмельницькому можливість зробити невтішний висновок — жодна з тодішніх навколишніх держав не була зацікавлена в існуванні незалежної України. Зрадливість і поступливість третій стороні виявляв кримський хан. Політичних уроків з минулих подій не винесла Річ Посполита, яка готувалася до нового наступу на Україну. Далекими від союзницьких залишалися відносини з Молдавським князівством, Валахією і Трансільванією. Історичні реалії поставили перед Б. Хмельницьким дилему: залишитися наодинці з королівським військом і, можливо, втратити основні завоювання, досягнуті в ході війни, чи заради їх збереження прийняти протекторат однієї з держав — Порту або Росії. Крім того, гетьман у розробці своїх зовнішньополітичних планів змушений був рахуватися із внутрішньополітичною ситуацією: кризовими явищами в економіці, знищенням продуктивних сил, спустошенням українських земель і навіть деморалізацією частини населення. Крім того, слід враховувати, що під гетьманською булавою перебувала лише частина (близько половини) етнічної території України.

Відомо, що українська дипломатія в пошуках союзників працювала у двох основних напрямках — переговори велись паралельно — і в Москві, і в Стамбулі. Однак у кінцевому підсумку Б. Хмельницький пріоритетною визнав можливість протекції московського царя. Цей крок гетьмана не можна вважати ні випадковим, ні кон'юнктурним. Він був буквально вистражданим у процесі болючих роздумів над долею України і її майбутнім. Характерно, що український гетьман у побудові своїх планів прагнув знайти аналогії в минулому, оперував не апіорними судженнями, а конкретним історичним матеріалом. Ще під час згаданої вище розмови з Григорієм Унковським він наголосив на тому, що «от Владимирова святого крещения одна наша благочестивая христианская вера с Московским государством и имели едину власть»²¹. У майбутньому мотив спільності конфесій українців і росіян постійно був присутнім у політичному кредо гетьмана.

Яким уявлявся характер українсько-російських взаємин Б. Хмельницькому? Існуючий нині фактичний матеріал дає можливість відповісти на це питання однозначно: відносини між Україною і Москвою, на думку гетьмана, мали будуватися на договірній основі, де б кожна із сторін взяла на себе певне коло обов'язків. Очевидно, не випадково ще у серпні 1651 р. генеральний писар І. Виговський у розмові з російським послом Григорієм Богдановим заявив, що має намір їхати до Москви з тим, щоб «о тех о всех статьях успет договариватца, на которых статьях тому быть, что им быть под ево государевою высокою рукою»²². У наступні роки гетьман продовжував добиватися реалізації своїх відносин з Москвою саме у такому варіанті.

Рішення Переяславської ради 1654 р. і Московсько-Переяславський договір стали, по суті, логічним завершенням цієї політики Б. Хмельницького.

Пішовши на конфедеративний союз з Москвою (гадаємо, саме така оцінка найповніше характеризує юридично-правовий зміст цього договору), гетьман показав себе реалістичним і тверезо мислячим політиком. Цей політичний акт він розглядав тільки як засіб для досягнення задумів і планів більш масштабних і глибоких: утвердження державності та об'єднання під гетьманською булавою всіх етнічних українських земель. Логіка наступних подій, одним з основних учасників яких був Б. Хмельницький, продемонструвала, що він діяв саме в такому напрямі (похід українсько-російських військ у західний регіон України, домагання від урядів Швеції й Трансильванії зафіксувати територіальні межі України у відповідних договорах і т. п.).

Як відомо, історія не знає умовного способу. Тому некоректними є спроби реконструкції історичного процесу в Україні у разі іншого варіанту розвитку подій. Дослідники мають достатнє коло документальних джерел для відтворення складної палітри політичного життя у наступний час. Документи ж підтверджують, що у зміні політичної карти Європи та в існуванні незалежної Української держави не була зацікавлена жодна з великих держав (і це розумів, як відзначено вище, Б. Хмельницький). Не випадково лише на папері залишився Гадяцький договір, підписаний у 1657 р. І. Виговським з Польщею. Не збиралася дотримувати існуючих домовленостей Оттоманська Порта, яка фактично перетворила край в арену жорстокої боротьби між ворогуючими сторонами. З іншого боку, реальну модель розвитку українських земель у складі Речі Посполитої (60-ті рр. XVII — XVIII ст.) демонструє нам Правобережна Україна. Вона продовжувала залишатися колоніальним придатком до метрополії. В її північно-східних, а з початку XVIII ст. і південно-західних районах інтенсивно відновлювалася панщинно-фільваркова система господарства, зростали панщина та інші повинності селян. У стані глибокого занепаду перебували міста, промислове виробництво і торгівля²³. Варшава не зробила жодного висновку з подій середини XVII ст. На Правобережжі, як і раніше, десятками років не вирішувалися конфесійні, етнічні та культурні проблеми. Все це до краю загострювало атмосферу соціального й релігійного життя, зумовлювало все нові і нові спалахи визвольної боротьби (гайдамацький рух, Коліївщина 1768 р.). Українське питання набувало загальнопольського і загальноєвропейського резонансу і стало одним з тих факторів, які забезпечували постійне втручання у внутрішню політику Речі Посполитої інших держав. Ослабленням Польщі скористалися уряди Росії, Австрії та Прусії, і в середині 90-х рр. XVIII ст. вона перестала існувати як незалежна держава.

Щоправда, ми не можемо обійти мовчанкою інше важливе питання — про перспективи розвитку Української держави в складі Росії. Події наступного часу показали, що інтереси централізованої монархії, яка еволюціонувала до абсолютизму, та Української республіки з її демократичними інститутами й особливостями соціально-економічних відносин були часто діаметрально протилежними, що й породжувало боротьбу між ними. Правлячі кола Росії не хотіли змиритися з республікансько-демократичними підвалинами соціально-політичного життя України, з намаганням козацької старшини відстояти політичні й соціально-економічні права українського суспільства, самостійність козацької республіки. Хід і наслідки цієї боротьби залежали від співвідношення сил обох сторін, міжнародної обстановки, мудрості політики спадкоємців Богдана Хмельницького, якої, скажемо відверто, їм часто бракувало. А трагічні події Андрусівського договору 1667 р. ознаменували поділ земель Української козацької республіки між Росією та Польщею. З цього часу розпочався навалний наступ царату на автономію Гетьманщини.

Період Хмельниччини — це не лише час становлення незалежної держави, зміни політичного статусу України і її місця на європейському континенті. Це також доба соціальних потрясінь, які істотно вплинули на устої

тогочасного суспільства. Специфіка подій середини XVII ст. полягала в тому, що паралельно з визвольною боротьбою відбувалася справжня селянська війна. Втягнення в їх круговерть багатотисячних мас колишніх кріпаків внесло зміни у розстановку соціальних сил, суттєво позначилося на існуючій становій структурі середньовічного суспільства. «Усе, що живо, піднялося в козацтво», — так висловився Самовидець з приводу цих подій²⁴. Справді, в ряді районів України число козаків почало коливатися від 60 до 80 % від усієї кількості населення. Відповідно зазнала змін структура аграрних відносин — було знищене велике феодалне землеволодіння й панщинно-фільваркова система господарства, зменшилися латифундії шляхетського стану, ліквідовувалося кріпацтво. Відбувся справжній революційний прорив у формуванні різних рівнів суспільної свідомості селян. Вперше за багато століть їх боротьби на практиці було реалізовано заповітний лозунг «землі й волі». Козацтво ж із стану гнаного і переслідуваного перетворилося у провідну верству українського суспільства. В його руках зосередилися не тільки політична влада, а й великі матеріальні багатства, насамперед земельна власність. Характерно, що козацьке господарство мало чітко виражені тенденції до еволюції новим для того часу шляхом — фермерським.

Разом з тим вже перші місяці війни виявили ряд проблем, що таїли в собі серйозну небезпеку загострення соціальних суперечностей у суспільстві (навіть у вигляді крайньої форми — громадянської війни). Передусім помітнішою стала напруга між класами-антагоністами — селянами й феодалами. Селяни прямо заявляли, що вони прагнуть «навіки не мати панів», «волюють всі загинути, ніж панам звикле послушенство віддавати», «не платити ніяких податків» і т. п.²⁵ Але не менш тривожні симптоми намітилися і в повстанському таборі. Чотирикутник «козаки — селяни — міщани — шляхта» об'єднувався спільними інтересами у сфері політичній. Що ж до соціальної, — то тут він був далеким від внутрішньої стабільності. Виникли певні розбіжності між селянами й козаками, зокрема, у поглядах на право володіння землею та іншими угіддями. Висловлювали невдоволення міщани, які вважали, що ущемлювалися їх права у ремісничій та промисловій діяльності. Помітні суперечності існували між різними групами самого козацького стану. В цій ситуації Б. Хмельницький розробив і послідовно проводив у практиці державного будівництва надзвичайно гнучку й збалансовану соціальну політику.

Значення соціального фактора, як зазначалося, проявилось з перших же місяців війни. Побоюючись розгортання «війни Русі з Руссю»²⁶, гетьман зробив спробу, з одного боку, заручитися підтримкою магнатів і шляхти українського походження, з іншого, — не допустити реставрації довоєнних порядків на визволеній частині території України. На жаль, шлях вирішення цієї проблеми виявився не простим. І. Вишневецький, З. Заславський та їх прихильники з числа дрібної і середньої шляхти категорично відмовилися від пропозиції гетьмана і залишилися на стороні Речі Посполитої.

Б. Хмельницький досить швидко зорієнтувався в ситуації і зосередив основні зусилля на тому, щоб не допустити наростання реально існуючих конфліктів у повстанському середовищі. Зокрема, з самого початку війни він став на шлях заборони реставрації великого феодалного землеволодіння. Сьогодні підраховано, що протягом 1648 — 1654 рр. він видав лише 17 універсалів, які підтверджували власницькі інтереси шляхти на землю чи надавали їй нові земельні володіння. Ще більш жорстку лінію проводив Хмельницький щодо соціальних апетитів козацької старшини. У документах зафіксовано тільки один факт підтвердження права на володіння маєтком і не відзначено жодного універсалу, який закріплював би нові земельні володіння в руках козацької старшини²⁷.

Дещо іншу політику Б. Хмельницький проводив щодо православної церкви і монастирів. Гетьман добре розумів значення релігійного фактора у розгортанні Визвольної війни і чітко усвідомлював ту обставину, що матеріальна підтримка православ'я не лише не викличе супротиву широких мас селян і козаків, а й зміцнить авторитет гетьманської влади в їх очах.

Не випадкове вже у червні 1648 р. ним було видано перші універсали, що захищали церковне землеволодіння і передбачали суворе покарання осіб, які зазіхали на монастирське майно і землі. Характерно, що у майбутньому питанні про підтримку православної церкви і монастирів практично завжди входило до програмних документів Б. Хмельницького та інших гетьманів.

Загроза розвалу повстанського табору та реально існуюча тенденція до переростання напруженості у взаєминах між козаками і селянами у відкритий збройний конфлікт змушували Б. Хмельницького вносити корективи в соціальну політику. Сприятливе ставлення до шляхти і українських магнатів змінюється відкритою ворожістю. Гетьман уміло застосовує метод «батога й пряника». З одного боку, час від часу видаються універсали, які страхали «бунтівників» смертною карою, з іншого, — навіть під тиском польського уряду Б. Хмельницький не вдавався до відкритих репресій проти повсталих. Свого принципового кредо — звільнити «з лядської неволі народ весь руський», переконання, що в цьому йому допоможе «та чернь всяя по Люблин и Краков, которой я не одступлюсь, бо то права рука наша», — гетьман дотримувався до кінця свого життя. Наскільки реалістичною і зваженою була ця політична лінія, свідчить, зокрема, той факт, що навіть у 1649 і 1651 рр., коли соціальне напруження у суспільстві досягло крайніх меж, Б. Хмельницький зумів зберегти відносний мир і стабільність у державі.

Реалізму і зваженості у проведенні соціальної політики Б. Хмельницький дотримувався і в майбутньому. Симптоматичним був його лист від 21 березня 1634 р. до послів Самійла Богдановича і Павла Тетері, які перебували у Москві. Гетьман нагадував українським послам, щоб вони дбали не тільки про свої інтереси, а й враховували при вирішенні власних проблем настрої «черні». «Аще бы в чем какая нужда была людям напотом, — писав він, — яко и сами то усмотрите, могло бы есмы от черни в великом быти в не&зстрашии и тотчас бы было смятение... И то усмотрите^чтоб напотом какое безправие посполству не деялось, бояться надобно...». Разом з тим, слід відзначити, що тогочасне суспільство для Б. Хмельницького не мислилося поза станових рамок, обмежень і прерогатив тих чи інших верств населення. Не випадково вже Березневій статті 1634 р. чітко визначали права і обов'язки станових груп. Українські шляхтичі, наприклад, «чтоб при своих шляхетцких вольностях пребывали и меж себе старших на уряды судовые обирали и добрами своими и вольностями владели, как при королях полских бывало». Не викликає будь-якої іншої інтерпретації пункт статей про те, що «кто пашенной крестьянин, той будет должность обыкшую отдавать, как и прежде сего». Ця юридична норма, закріплена у першому договорі українського гетьмана з московським царем, згодом знайшла дальший розвиток у наступних договірних статтях, які укладалися між двома сторонами. Щоправда, і тут Б. Хмельницький проявив обачність. Розуміючи, що негайне переведення частини козаків у селянський стан може викликати їх незадоволення, він відкладав вирішення цього питання на невизначений час «Когда то (тобто, рішення царського уряду. — Авт.) одержим, мы сами разсмотрение меж собою имети будем-» ^ . Істотних змін ситуація зазнала вже після 1657 р., коли в реалізації соціально-економічних завдань з'явилися нові тенденції, далекі від задумів і планів Б. Хмельницького.

Відомо, що українські землі здавна були своєрідною контактною зоною, де перехрещувалися міграції ні шляхи різних народностей. Зрозуміло й інше — війна і матеріальні труднощі, зв'язані з нею, до краю загострили існуючі суперечності, які потенційно були здатні викликати конфлікти на етнічному та конфесійному ґрунті. До честі Б. Хмельницького зазначимо, що в цілому він зумів уникнути їх. Принципова теза «Непристой на й тяжка справа, коли хто приневолює неохочих до своєї віри» (в іншій інтерпретації вона звучить так: «А з їх м. панів, хто хоче і як хоче, хай вірить: ми не чужого, а свого вимагаємо» висловлена гетьманом у 1650 р., проводилася ним протягом усього життя.

Толерантність і повага до етнічних почуттів були характерні для взаємин повсталого українського люду з представниками різних національних груп, що мешкали в Україні. У нас немає підстав говорити про виняток з цього правила, зокрема, у взаєминах українських повстанців з поляками або євреями. Більше того, нині дослідники мають у своєму розпорядженні достатню кількість документів, щоб твердити: представники польського і єврейського етносів брали безпосередню участь у подіях Визвольної війни (зокрема, про це свідчить аналіз такого важливого джерела, як «Реєстр всего Войска Запорожского 1649 г.»). У полки і сотні Війська Запорозького входили також росіяни, литовці, татари, вірмени, турки, чехи, серби, німці, представники інших національностей³⁵.

На окреме висвітлення заслуговує питання про військову майстерність Б. Хмельницького. Відзначимо лише, що гетьман став, по суті, творцем української армії, яка нічим не поступалася її європейським аналогам (а подекуди й перевершувала їх). Він запровадив ряд новацій в організації війська, тактиці ведення бою, домігся створення ряду допоміжних служб і т. п. У роки Визвольної війни засяяв полководницький талант Б. Хмельницького. Вміле використання традиційних методів ведення війни (зокрема, запорозького козацтва) та нових форм, характерних для середини XVII ст., дало можливість гетьману провести ряд операцій, що істотно збагатили скарбницю світового військового мистецтва (зокрема, це стосується битви під Батогом у травні 1652 р.). Не випадково події війни та окремі деталі військових операцій жваво обговорювалися у Західній Європі — на рівні урядів держав, у дипломатичних кулуарах, на сторінках тогочасної преси³⁶.

Величезний вклад Б. Хмельницького у будівництво Української держави та утвердження її владних структур сьогодні не заперечує жодний із серйозних дослідників. Водночас непоодинокими є праці (особливо публіцистичні), де гетьман зображується діячем, який у 1654 р. «зробив фатальну помилку», людиною, позбавленою державного таланту, у діях якої превалювали особисті мотиви і т. д. і т. п. На жаль, автори таких праць свої висновки роблять не на основі свідчень документів, а на довільній інтерпретації вирваних із загального контексту фактів. При цьому ігнорується принцип історизму. На складну епоху XVII ст., де діяли свої закони суспільного розвитку, переносяться ціннісні орієнтири кінця XX ст., нинішні ідеологічні симпатії (особисті чи окремих політичних сил).

Звичайно, у нас немає причин виправдовувати окремі вчинки Б. Хмельницького, а тим більше канонізувати його. Зокрема, серйозним прорахунком, якого допустився гетьман, було виведення козацьких військ із західного регіону України восени — на початку зими 1648 р., що призвело до швидкої реставрації тут польських органів влади. Цей прорахунок Б. Хмельницькому так і не вдалося виправити. Недоліки мали місце в оцінці зовнішньополітичної ситуації у 1654 — 1655 рр., що спричинило загострення відносин з Молдавією, Валахією та Трансільванією. У багатій різними подіями політичній кар'єрі великого гетьмана можна знайти й ряд інших помилок і недоліків. Проте, звичайно, не вони визначають місце, роль та значення Б. Хмельницького в українській історії.

Кілька загальних зауважень. Визвольна війна не завершилася ні у 1654 р., ні зі смертю великого гетьмана у 1657 р. Відбулися лише зміни в розстановці політичних сил, які, очолювані іншими лідерами, продовжували між собою боротьбу. Україна ж у процесі цієї боротьби залишалася у силовому полі політичних інтересів Речі Посполитої, Оттоманської Порти і, звичайно, Росії.

Смерть Б. Хмельницького істотно ускладнила також внутріполітичне становище у державі. Негативні тенденції, які з'явилися ще в роки війни, з кінця 50-х рр. XVII ст. різко пришвидшилися. В єдиний клубок сплелися охлократичні настрої козацької маси, боротьба за верховенство і, як результат, загострення суперечностей між окремими політичними угрупованнями старшини за владу, зростання її соціального егоїзму, внаслідок чого спостерігалось наростання внутрістанових та міжстанових конфліктів.

Намітилися різні підходи до вирішення загальнодержавних проблем політичною елітою різних регіонів українських земель. На жаль, наступники Б. Хмельницького не змогли адекватно розпорядитися його величезним політичним спадком. Усі ці несприятливі обставини повною мірою були використані урядами як Варшави, так і Москви для втручання у внутрішні справи України.

І все ж Українська держава, біля джерел створення якої стояв Б. Хмельницький, продовжувала існувати, що свідчило про великі потенційні можливості її народу.

Свою життєздатність довела також створена в ході Визвольної війни модель соціально-економічних відносин. Її основні риси екстраполювалися, по суті, на всі сфери соціального життя України не лише другої половини XVII, а й на все XVIII ст. Отже, доба Б. Хмельницького — це не тільки час активних політичних діянь самого гетьмана. Це значно ширше поняття, що увібрало в себе цілий спектр проблем, якими жила перехідна від середньовіччя до нового часу епоха. Б. Хмельницький в цілому діяв у руслі цієї епохи (у чомусь випереджаючи її, а в чомусь залишаючись її дітищем), що об'єктивно сприяло розвитку нових тенденцій, якими було обтяжене тогочасне українське суспільство. Зокрема, як зазначалося, незважаючи на суперечливий характер, певні прорахунки і періоди відступів, у менталітеті українців назавжди утверджується державницька ідея, яка стала гаслом визвольних змагань XVIII — XX ст. Водночас нової якості набули етнічні процеси, зв'язані з національним самоусвідомленням українців, визначенням їх місця серед інших народів. Визвольна війна дала також додатковий імпульс розвитку буржуазних відносин, які всупереч феодальній реакції почали завойовувати господарський простір українських земель.

Безперечно, Богдан Хмельницький — це історична особа, оцінка якої не може бути однозначною. Він був однією з найвидатніших постатей в українській історії: виражаючи загальнонародні інтереси, зробив справжній прорив у формуванні внутрішньої політики, згуртував у єдиний повстанський табір найрізноманітніші суспільні сили, організував і повів їх на повалення влади польської шляхти в Україні, стояв біля джерел створення Української держави. Разом з тим нині, з висоти XX ст., можна бачити непослідовність і навіть половинчастість дій гетьмана, часом нелогічність його вчинків, відсутність окремих ціннісних орієнтирів тощо. Але все це треба узгоджувати з контекстом тогочасної епохи — неоднозначної й суперечливої, де перепліталися старі й нові порядки, де все ще панував середньовічний світогляд і тільки зароджувалися суспільні явища, характерні для Європи XVII ст. В оточенні ворожих сил гетьманові доводилося маневрувати, йти на компроміси, часто відмовлятися від своїх планів і задумів. Але генеральної лінії свого життя, глибокий сенс якої полягав у визволенні рідної землі від ненависного іноземного гноблення та створенні незалежної Української держави, Богдан Хмельницький дотримувався до останнього свого подиху.

¹ Яковенко Н. Розтятий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини // Сучасність. — 1994. — № 10. — С. 59 — 70.

² Лепявко С. А. Козацькі повстання 1591 — 1596 років в Україні: Автореф. дис. канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1991. — С. 15.

³ Шевченко Ф. П. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Укр. іст. журн. — 1982. — № 2. — С. 90 — 100.

⁴ Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648 — 1654 рр. — К., 1989. — 128 с.

⁵ Koschowski V. Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV. — Kr., 1683. — Т. 1. — Р. 20.

⁶ Документи Богдана Хмельницького (1648 — 1657). — К., 1961. — С. 77.

⁷ Липинський В. Україна на переломі 1657 — 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Відень, 1920. — С. 22.

⁸ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — М., 1953. — Т. 2. — С. 18.

⁹ Цит. за: Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С. 19.

- ¹⁰ Документи Богдана Хмельницького. — С. 38 — 39; Документи об освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. — Киев, 1965. — С. 72.
- ¹¹ Документи об освободительной войне украинского народа. — С. 153, 187, 194.
- ¹² Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 117.
- ¹³ Там же. — С. 118.
- ¹⁴ Там же. — С. 154.
- ¹⁵ Крип'якевич І. П. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1925. — Т. 138 — 140. — С. 73.
- ¹⁶ Цит. за: Мыцык Ю. А. Анализ источников по истории освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 гг. — Днепропетровск, 1985. — С. 72.
- ¹⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. 11. — СПб., 1879. — С. 764.
- ¹⁸ Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. — Харьков, 1882. — С. 214.
- ¹⁹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 117.
- ²⁰ Липинський В. Назв. праця. — С. 117 — 120, 129.
- ²¹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 152.
- ²² Там же. — Т. 3. — С. 120.
- ²³ Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). — К., 1961. — 234 с.
- ²⁴ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 57.
- ²⁵ Степанков В. С. Социальная политика гетманской администрации в годы Освободительной войны украинского народа (1648 — 1654 гг.) и борьба против нее крестьян и казацкой гольтыбы // История СССР. — 1971. — № 3. — С. 73.
- ²⁶ Документи Богдана Хмельницького. — С. 252.
- ²⁷ Степанков В. С. Назв. праця. — С. 74.
- ²⁸ Документи Богдана Хмельницького. — С. 54, 56 — 57.
- ²⁹ Там же. — С. 333.
- ³⁰ Акты ЮЗР. — Т. 11. — С. 765.
- ³¹ Там же. — Т. 10. — СПб., 1878. — С. 447.
- ³² Документи Богдана Хмельницького. — С. 325.
- ³³ Цит. за: Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 246.
- ³⁴ Документи Богдана Хмельницького. — С. 196.
- ³⁵ Шевченко Ф. П. Назв. праця. — С. 236 — 246.
- ³⁶ Див., наприклад: Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору з 1649 р. // Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті. — Нью-Йорк—Львів—Київ—Мюнхен, 1993. — С. 13 — 38.

В. С. Степанков (Кам'янець-Подільський)

Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648 — 1657 рр.)

Серед багатьох аспектів Національної революції 1648 — 1676 рр., що потребують подальшого дослідження, продовжує залишатися організація влади Української держави в середині XVII ст., коли закладалися основи функціонування її інституцій. Не торкаючись історіографічного сюжету (це тема спеціальної наукової розробки), відзначу важливий внесок у вивчення поставленої проблеми В. Липинського, котрий вперше зробив спробу з'ясувати хід розбудови Української держави, роль у цьому процесі еліти й визначної особи. Її окремих сторін торкалися у 20 — 60-х рр. І. Бойко, М. Грушевський, Д. Донцов, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Р. Лашенко, О. Оглоблін, Л. Окиншевич, М. Петровський, Н. Полонська-Василенко, О. Пріцак, М. Слабченко, О. Терлецький, А. Ткач, Ф. Шевченко, С. Шелухін, А. Яковлів й інші вчені. Після періоду «замовчування» (70 — 80-ті рр.) у вітчизняній історіографії питань державної влади за гетьманування Б. Хмельницького інтерес до них помітно зріс у першій половині 90-х рр. (праці О. Апанович, В. Борисенка, М. Брайчевського, І. Верби, О. Гуржія, Я. Дашкевича, В. Замлинського, Ю. Мицика, Л. Мельника, О. Путра, В. Смоля, В. Шевчука, Я. Федорука, В. Цибульського й інших авторів). Серед зарубіжних дослідників 70 — першої половини 90-х рр. назвемо С. Величенка, З. Вуйцика,

Д. Гаєцького, Я. Качмарчика, С. Охманн, Ф. Сисина, О. Субтельного, П. Феденка.

І все ж, повторюся, проблема еволюції політичної форми правління Української держави та ролі в ній Б. Хмельницького є однією з найменш вивчених й водночас найбільш дискусійних. Не ставлячи за мету з'ясування всього комплексу питань, безпосередньо й опосередковано зв'язаних з нею, обмежуся лише спробою пунктирно окреслити найголовніші віхи еволюції влади гетьмана від виборного глави козацтва до одноособового володаря держави й процесу зародження ідеї українського монархізму. Вважаю також за необхідне пояснити, що стан джерельної бази (відсутність документації гетьманської, полкових і сотенних канцелярій; переписки, спогадів, щоденників старшин) змусив автора частіше, ніж це б йому хотілося, вдаватися до припущень, а в ряді випадків взагалі відмовитися від спроб відповісти на окремі запитання, що виникали в ході дослідження проблеми.

Спочатку висловлю кілька міркувань з приводу рівня розвитку в українському суспільстві національної державної ідеї та місця в ній монархізму напередодні 1648 р. По-перше, з розпадом Української імперії (Київської Русі) еліті не вдалося ні об'єднати в межах національної держави етноукраїнські землі, ні зберегти їх незалежність. Традиційно низький рівень в її ментальності монархічної ідеї — «Української корони», перевага у ній особистих і регіональних інтересів над національно-державними, вкрай слабка внутрішньополітична консолідація зумовили неспроможність панівної верстви організувати й очолити боротьбу українців за створення незалежної держави.

До середини XVI ст. у політичній самосвідомості князів і панів зводиться нанівець (якщо не зникає зовсім) ідея необхідності відновлення Українського князівства. Гадаю, що саме тому еліта українського суспільства, через своїх представників на Люблінському сеймі 1569 р., задовольнившись гарантіями збереження соціально-економічних та мінімальних релігійно-культурних (православної віри й української мови) інтересів, не висунула програми відрубного устрою для України-Русі, ідеї триалістичної концепції унії між нею, Польщею і Литвою². З цього часу розпочався заключний період денационалізації й полонізації князів й шляхетської верхівки, які в другій чверті XVII ст. почали охоплювати середню й дрібну шляхту, міський патріціат, верхівку духовенства й козацьку старшину.

Відсутність у князів і шляхти ідеї українського монархізму, по-перше, сприяла їх консолідації з польсько-литовськими феодалами у єдиний правлячий стан Речі Посполитої, по-друге, дозволила їм безболісно визнати іноземного володаря (польського короля) за свого сюзерена. Відчуваючи себе рівноправними громадянами Речі Посполитої, вони швидко проїняли ідею «політичного патріотизму»³, який, по суті, був польським патріотизмом. І що характерно, палкими патріотами нової вітчизни, ревними захисниками її територіальної цілісності виступали не лише ополячені й окатоличені, але й, за незначним винятком, православні шляхтичі (а за даними досліджень З. Анусіка, О. Мальчевського та Н. Яковенко, останні становили більшість шляхетського стану на терені Волинського, Брацлавського і Київського воєводства)⁴, котрі усвідомлювали приналежність до українців й пам'ятали про княжу Русь та Київ як її столицю⁵. Так сталася національна катастрофа: народ втратив економічно найсильніший, політично найвпливовіший, найосвіченіший стан, який у тогочасній Європі «звичайно здійснював політичне керівництво, ставив певні політичні цілі, сприяв культурі та освіті, підтримував церкву й живив відчуття етнополітичної самобутності суспільства»⁶.

По-друге, внаслідок відсутності незалежної держави та втрачання елітою ролі виразника й захисника національно-політичних інтересів українського народу його самосвідомість протягом XIV — XVI ст. розвивалася дуже повільно (він ще не усвідомлював своєї етнічної окремішності від білорусів і росіян, а етноукраїнська територія не мала своєї чітко визначеної власної назви). Лише з кінця XVI ст., внаслідок поширення реформаційної ідеології

(хоча у ній переважали соціальні мотиви ⁷); культурно-освітньої діяльності князя К. Острозького, братств й письменників-полемістів; сеймової боротьби частини шляхти у захист православної церкви; виходу на арену національно-політичного життя козацького стану започатковується період «лавиноподібного піднесення національної свідомості» ⁸. Так, поширюється назва «руський» (у розумінні український) народ й вперше з'являється назва «український народ», виповнена етнополітичним змістом; зароджуються ідеї спадкоємності і безперервності у розвитку українського народу з часів княжої Русі; єдності українців незалежно від конфесійної приналежності; окреслюється усвідомлення українцями себе як окремишньої від сусідніх етнічної спільноти; розпочинається боротьба за збереження історичних традицій нації, що протиставлялася націям-мігрантам, державні права української мови, впровадження народної мови в літературу; зароджується поняття національного ренегатства; формується серед шляхти погляд на себе як на «руський народ політичний», який добровільно прилучився до польської корони, зберігаючи свої права і привілеї тощо ⁹.

По-третє, з кінця XVI ст. козацький стан, переживаючи бурхливий процес становлення, почав виконувати «історичну місію національного речника українського народу», набувати функції «носія української державності» ¹⁰. Разом з тим, як на мою думку, у сучасній літературі окреслилася тенденція до ідеалізації «демократичності» форми правління Запорозької Січі, під якою часто-густо приховуються прояви класичної охлократії, вкрай небезпечної для розбудови держави. Справді, демократичний принцип виборності на загальних («чорних») радах своїх старшин з часом розвинувся у ніким і нічим не обмежене всевладдя (а відтак і свавілля) цих рад. Адже керівництво «християнської козацької республіки», по суті, було заложником доброї чи злої волі, хвилинного спалаху позитивних чи негативних емоцій козацького загалу, постійно відчувало загрозу втрати не лише посади, але й життя. За свідченням французького інженера й картографа Г. Л. де Боплана, «гетьмани дуже строгі, але нічого не чинять без військової ради. Неласка, якої може зазнати гетьман, примушує його бути надзвичайно розважливістю у військовому поході... Бо коли трапляється йому виявити свою малодушність, то його вбивають як зрадника і відразу ж обирають іншого гетьмана, як я вже це описав. Управляти ними і вести їх у похід — нелегка справа, і нещасний той, хто невдало це зробить. За сімнадцять літ, які я провів у цьому краї, усі, хто займав цю посаду, трагічно закінчили свої дні (підкреслено мною — В. С.)» ¹¹.

З другого боку, подібна практика розв'язання найважливіших питань життя Війська Запорозького створювала сприятливу атмосферу для інтриг та відвертої боротьби за владу, відкривала шлях до втручання з боку польського уряду. Нерідко «чорна» рада перетворювалася у слухняне знаряддя в руках досвідчених політиків чи спритних демагогів для досягнення поставлених цілей. Постійна міжусобна боротьба, зміна політичного курсу вкрай негативно позначалися на процесі консолідації козацького стану, результатах боротьби з Річчю Посполитою. В ніякому разі не можна ігнорувати згубного впливу охлократично-демократичних принципів політичного життя на формування ментальності козацтва. Насамперед вони приводили до домінування в шкалі морально-соціальних цінностей особистої свободи над обов'язком перед владою; виробляли стереотип спротиву будь-яким заходам з боку старшинської адміністрації, спрямованих на її обмеження (що було неминучим у процесі становлення механізму державної влади). Під цим кутом зору виглядає слушним тонке спостереження сучасника Національної революції німецького історика Е. Франціска, що козаки понад усе цінували свою «дику свободу» ¹². В їх очах гетьмани Війська Запорозького виступали ні представниками, ні носіями єдиної законної влади, а лише слухняними виконавцями козацької волі. Почала вироблятися ганебна практика в скрутні часи ведення воєнних дій проти Польщі (з часу повстання С. Наливайка до повстання під проводом Д. Гуни) рятувати власне життя ціною видачі ворогові своїх старшин. Для цього було знайдене виправдання у вра-

жаючій своєю аморальністю простій, але дуже прагматичній формулі: «Нехай твоя голова (буде) за всі наші голови»¹³.

У самосвідомості козацького стану до початку 1648 р. продовжували панувати соціальні інтереси. З другого десятиріччя XVII ст. намітилася тенденція посилення захисту інтересів «всього народу Руського». Під час повстання 1637 — 1638 рр. вперше висувається програма, в якій гасло боротьби за «віру християнську» і козацькі «золоті вольності» поєднується з гаслом боротьби за ліквідацію панування ляхів і панів на терені «всієї України» (території Південної і Центральної частини Київського воєводства — В. С.)¹⁴. Все ж старшина не спромоглася висунути ідеї про надання козацькій Україні хоча б обмеженої автономії у складі Речі Посполитої. В джерелах зустрічаємо лише невиразні натяки на її зародження.

Характеризуючи політичну самосвідомість козацтва, зазначу, що воно, як і шляхта, розглядало польського короля єдиним джерелом законної влади і справедливості, на що слушно звернув увагу канадський дослідник С. Величенко¹⁵. Разом з тим не варто переоцінювати міцності коренів його монархічних настроїв, як, очевидно, і серед селянства й міщанства, бо далеко не завжди особа короля виступала для них священною, а його влада — владою, даною від Бога. У цьому відношенні красномовним є свідчення ксьондза С. Окозького (перебував у складі польського війська під час битви 16 грудня 1637 р. під Кумейками), що ворог (повстанці — В. С.), наступаючи табором, «гучним криком, богохульством, лихослів'ям, непристойними і лайливими словами ганьбив і ображав шляхту, жовнірів, гетьманів і самого короля»¹⁶. В 1636 р. один з бунтівних галицьких селян заявив: «Король — лях, гетьман — лях, коли б ще Бог був ляхом, тоді б усім нам був кінець»¹⁷. Каральна експедиція польської армії проти повстанців у 1637 р. породила серед сокальських міщан розмови про жорстокість короля Владислава IV, за яку він мав би поплатитися¹⁸.

Зроблю кілька висновків:

1. На середину XVII ст. ні стара родова еліта, ні нова, котра формувалася, не спромоглися сформувати української державної ідеї.

2. Внаслідок зради аристократії українське суспільство втратило ідею української корони, української монархії (її замінила ідея польської корони, польської монархії), що могла стати ідейно-політичним стрижнем боротьби за відродження Української держави як спадкоємиці княжої Русі та королівства Д. Галицького. Правда, з розвитком національної самосвідомості серед частини козаків, селян і міщан почала визрівати думка незаконності влади польського короля як чужинця, що за певних обставин могло привести до переконання в необхідності її заміни владою українського володаря.

3. В умовах формування зародку національної держави республіканська охлократично-демократична форма правління містила в собі серйозну небезпеку для його подальшого розвитку й успішного завершення боротьби за визволення України з-під польського колоніального гніту, за її незалежність.

На початку 1648 р. спалахнуло козацьке повстання, яке через півроку переросло в Національну революцію, що тривала, на думку автора, до 1676 р. * Її зміст полягав у розв'язанні двох вкрай важливих завдань: створення незалежної соборної держави в етнічних межах України й утвердження у ній нової моделі соціально-економічних відносин, в основі якої лежала б дрібна (фермерського типу) козацька власність на землю. Апогей революції припав на період гетьманування Б. Хмельницького, коли інтенсивно йшов процес розбудови держави: форми правління, устрою, інституцій.

За свідченням джерел, обрання його гетьманом відбулося на «чорній» раді відразу ж після захоплення Січі у першій половині лютого 1648 р.¹⁹. І перші кроки у справі відносин з польською стороною Б. Хмельницькому доводилося робити лише за згодою козацької ради. Вдруге вона скликається у середині березня з приводу прибуття послів коронного гетьмана М. Потоцького. Проходила досить бурхливо (на майдані «наслушалися суворих голосів відповіді й різних вигуків»). Від її імені гетьман передав М. Потоцькому вимоги, що передбачали надання козацькому регіону статусу самоуправління

в складі Польщі²⁰. М. Потоцький у листі до короля констатував, що повстанці «хочуть також абсолютно панувати в Україні, укладати договори з іноземцями й зарубіжними монархами і робити все, що лише забагнеться їхній волі та бажанню»²¹.

Після здобутих українською армією перемог під Жовтими Водами і Корсунем Б. Хмельницький передав коронному гетьманові програму вимог урядові, що передбачала створення по Білу Церкву й Умань удільної, з визначеними кордонами, держави²². І що впадає у вічі: вона викликала надзвичайно гостру негативну реакцію з боку представників польської еліти, котрі побачили у ній, по-перше, відродження ідеї українського монархізму, по-друге, смертельну небезпеку для існування Речі Посполитої. В кінці травня — першій половині червня поширюються чутки про наміри гетьмана створити Українську державу ("вільне козацьке князівство") і проголосити себе її монархом ("князем")²³. Маршалок польського сейму Б. Лещинський не приховував обурення тим, що Б. Хмельницький «у своєму задумі хотів заснувати Руську монархію»²⁴.

Виникає запитання: а чи самі Б. Хмельницький та його соратники усвідомлювали значущість відновлення ідеї української монархії? Аналіз джерел дозволяє дати негативну відповідь. Вони, як і більшість козацтва, продовжували вважати Річ Посполиту своєю Батьківщиною, а короля — її єдиним законним володарем. Під час розмови з красноставським старостою М. Собеським гетьман нарікав на те, що «ви п(ани) поляки короля не слухаетесь і з ним не рахуетесь, кожен з вас керується лише своєю головою і нічого не робите». Чув він також від козаків міркування, що «король буде єдиним головою, якого ви і ми всі будемо слухати»²⁵. Не випадково Б. Хмельницький, дізнавшись про смерть Владислава IV, відразу ж попросив брацлавського воєводу А. Кисіля повідомити, «кого Річ Посполита королем мати хотіла б»²⁶. Тому висловлена ідея створення козацької держави не передбачала ні відновлення Української держави як спадкоємниці княжої Русі, ні відродження ідеї українського монархізму. Можна лише говорити про початок становлення ідеї автономізму²⁷. Мало цього, доводиться визнати, що національно-політична свідомість старшини й козацтва в цілому не піднялися у цей час навіть до ідеї автономізму, вони прагнули домогтися відновлення прав і вільностей Війська Запорозького, що базувалися на козацькому традиціоналізмі²⁸.

В умовах бурхливого розвитку революції важливого значення набуває проблема взаємовідносин влади гетьмана та «чорної» ради. Здобуті перемоги сприяли стрімкому зростанню його авторитету серед населення. Вже під час походу до Білої Церкви мешканці сіл і міст зустрічали надзвичайно урочисто «свого визволителя і рятівника віри», визнавали за ним всю повноту влади²⁹. І все ж у військовому таборі під Білою Церквою, де зібралися десятки тисяч воїнів, становище Б. Хмельницького було складним. В середині червня з Полонного (на основі змісту листа, отриманого від білоцерківського намісника) повідомляли, що він «жодним чином не може вгамувати свавілля черні»³⁰. За свідченням іншого джерела, гетьман не міг мати у повстанців міцної влади, бо вони «навчилися топити своїх гетьманів»³¹.

Виявляється розходження у позиціях Б. Хмельницького й більшості воїнів щодо відносин з Польщею. Враховуючи відмову хана від подальшої участі у воєнних діях, існування загрози вступу на терени України московського війська як союзника Польщі у боротьбі проти татар, схильність старшини і реєстрового козацтва до замирення з королем, він не відкидає можливості початку переговорів з Варшавою. Нереєстрові козаки, покозачені селяни й міщани рішуче наполягали на продовженні наступу. Тому, коли з'явився посланець від А. Кисіля П. Ласко з пропозицією укласти перемир'я й надіслати посольство до Варшави, гетьман погодився її прийняти. Але скликана 10 червня «чорна» рада й слухати про це не хотіла, вимагаючи «втяти йому (П. Ласку — В. С.) голову». Врешті решт вирішили перенести обговорення питання на 12 червня. Робота ради проходила дуже напружено й тривала 7 годин. Лише з великими труднощами Б. Хмельницькому вдало-

ся переконати її схвалити рішення про відмову від наступу й надіслання посольства до польської столиці. Було також вирішено, що після двотижневого перебування у домівках всі знову зберуться до війська й заслухають «реляцію, яку привезуть послы»³². Вдруге П. Ласко прибув до гетьмана 27 червня. Для того, щоб зачитати листа від А. Кисіля й обговорити відповідь йому, він скликає через день «чорну» раду³³.

Б. Хмельницький проводить курс на підпорядкування створюваних полкових і сотенних органів влади та їх перетворення в інструмент своєї політики; добивається негайного виконання виданих указів і розпоряджень. Оскільки в руках місцевої адміністрації поєднувалося виконання цивільних і військових функцій, важко переоцінити значення для зміцнення гетьманської влади й діяльності державного апарату розроблених і прийнятих у червні «Статей про устрій Війська Запорозького». Деякі джерела дають підставу висловити міркування, що їх прерогативи виходили за межі суто військового статуту й поширювалися на інші сфери життя козацької України (адже поняття «Військо Запорозьке» включало в себе не лише власне козацькі збройні сили, але й козацьку державність, що розвивалася з кінця XVI ст.), тобто, по суті, стали першим конституційним актом молоді України держави.

Спираючись на нього, він намагався взяти під контроль бурхливу стихію національно-визвольної і соціальної боротьби; залучити на свою сторону православне духовенство й українське панство. Так, 20 липня гетьман видав універсал про заборону чинити шкоду в маєтках князя В. Д. Заславського: «А якщо ж стане відомо полковникові, що хто-небудь з його полку чи який-небудь його загін вчинить несправедливість, то такі винуватці за найменшої скарги (на них) повинні будуть покарані згідно Статей про устрій Війська Запорозького (підкреслено мною — В. С.). Полковники таких полків повинні застерегти кожного про це. А якщо ж полковник не вчинить належної справедливості, тоді він сам відповість (за таке) своєю головою»³⁴.

Подібні заходи Б. Хмельницького викликали невдоволення і спротив у частини повстанців. П. Ласко, повернувшись на початку липня з Чигирина, розповів А. Кисілю про намір їх окремих загонів «обрати собі іншого старшого»³⁵. Є згадка в джерелах, що в другій половині липня наказний гетьман М. Кривоніс відмовився виконати наказ Хмельницького повернутися до обозу під тим приводом, що «ти не є нашим присяглим гетьманом, так і я ним можу бути, як і ти»³⁶. Гадаю, що ця опозиція М. Кривоніса зміцненню прерогатив гетьманської влади послужила однією з головних причин конфлікту між ними. Проявивши волю й рішучість, Б. Хмельницький не лише добився відкликання наказного гетьмана до свого табору, але й близько 10 — 12 серпня розпорядився прикувати його з 4-ма полковниками до гармати (до речі, це найлегше покарання у Війську Запорозькому за непослух гетьманові). Зрозумівши, що гетьман своїм не поступиться, М. Кривоніс, очевидно, вибачився й після виплати відповідного «штрафу» (викупу) був звільнений на поруки³⁷. Ця перемога Б. Хмельницького, безперечно, сприяла зміцненню гетьманської влади.

Ще один важливий момент. При вирішенні питань протягом липня-серпня він відмовляється від скликання «чорної» ради, обмежуючись нарадами із старшиною. На цей новий аспект політичної діяльності гетьман звернув увагу посланців А. Кисіля: «Не так у нас тепер діється, як (це було) здавна у Війську Запорозькому, бо я з черню не раджуся і з нею не спілкуюся»³⁸. За свідченням шляхтича Кордиша (28 серпня), полонені козаки повідомили, що тепер з черню Б. Хмельницький ради не має, «чого перед цим не було, бо завжди чернь домагалася того, що з нею радилися, а тепер лише з самою своєю старшиною має раду»³⁹. Однак сказане не означає, що він дозволяв собі легковажити позицію основної маси війська, яка з другої половини серпня все настирливіше виступала проти замирення з Польщею⁴⁰. «Влада Хмельницького, — відзначав польський історик другої половини XVII ст. В. Коховський, — не завжди була незалежною, часом змушений був те чинити, що бунт говорив»⁴¹.

Внаслідок перемоги під Пилявцями (21 — 23 вересня) й походу української армії до стін Львова й Замостя, боротьби народних мас Західного регіону на середину листопада майже всі етноукраїнські землі були визволені від польського панування. Вперше з часів розпаду Русі реальною стала можливість їх об'єднання у межах національної держави. Як застерігав анонімний автор трактату «Дискурс про сучасну війну козацьку чи хлопську», правлячі кола Речі Посполитої, повсталі українці могли створити «собі нову козацьку Річ Посполиту чи Руське князівство»⁴². Однак на цей час національна державна ідея ще не сформувалася й не стала наріжним каменем політичної програми Б. Хмельницького та його соратників. Не маючи думки «про повну державну самостійність України»⁴³, вони продовжували залишатися у полоні автономізму. Тому осіння кампанія проводилася в основному з метою домогтися реформування державного устрою Речі Посполитої: запровадження абсолютизму й визнання, очевидно, за козацькою Україною таких же прав, які мала Литва. Причому ці сподівання пов'язувалися з обранням на трон короля спочатку московського царя, пізніше трансільванського князя, а коли вони стали примарними, — королевича Яна Казимира⁴⁴. Не слід ігнорувати того факту, що в очах козацтва зміни на краще пов'язувалися лише із зміцненням королівської влади. В листі до Яна Казимира від 15 листопада гетьман переконував його в необхідності добиватися того, щоб «не було тих побічних королів» і «зволить бути самодержцем, як і інші королі (підкреслено мною — В. С.), а не як св. пам'яті їх м-ті предки вашої королівської м-ті, що самі були в неволі...»⁴⁵.

Намагаючись уникнути продовження воєнних дій взимку, Б. Хмельницький вирішив укласти перемир'я з Яном Казиміром, задовольнившись обіцянками останнього піти назустріч проханням Війська Запорозького. Звертає увагу на себе той факт, що коли 19 листопада до нього прибув королівський посол Я. Смяровський, то він спробував провести з ним переговори не на «чорній» раді, а у вузькому колі старшини. До речі, на цю раду 21 листопада не були запрошені окремі полковники (М. Кривоніс, П. Головацький), котрі виступали проти залишення Західного регіону. Під час переговорів порівняно швидко вдалося домовитися про припинення воєнних дій й повернення армії «в Україну». Проте через кілька годин зібралася «чорна» рада, яка почала домагатися від Б. Хмельницького, щоб він ознайомив її із змістом королівського листа. Гетьман змушений був погодитися. Уважно вчитувалося кожне слово і коли побачили під листом печатку шведського королівства, а не польського короля (Ян Казимир належав до династії Ваза, що правила у Швеції і Польщі, а офіційно його було проголошено королем лише 20 листопада), то обуренню присутніх не було меж. Вони заявили, що не вірять послові, котрий з'явився для введення їх в оману, і вимагали затримати його для з'ясування ситуації. Переляканий Я. Смяровський почав переконувати раду, що прибув за дорученням Яна Казимира. У його підтримку виступив також Б. Хмельницький, йому вдалося переконати присутніх козаків у щирості слів посла. Заспокоївшись, вони розійшлися. Отже, фактично «чорна» рада схвалила прийняте гетьманом і старшиною рішення⁴⁶.

Таким чином, у другій половині 1648 р. у політичному розвитку козацької України виразно окреслилася тенденція до відмови від скликання «чорної» ради й зміцнення прерогатив гетьманської влади. Так, на скликаній військовій нараді під Замостям Б. Хмельницький міг уже заявити: «Панове полковники! Тут на війні мій один голос — усім наказ! До послушенства всі і ждати моїх наказів!»⁴⁷. Однак, з другого боку, йому постійно доводилося діяти дуже обачно, остерігаючись можливого виступу у війську. За визнанням львівського каноніка А. Г. Мокрського, котрий восени неодноразово зустрічався з ним, хоча Б. Хмельницький «деспотично керує своїм військом з 300 тис. осіб (чисельність явно перебільшена — В. С.), проте він не може бути спокійним за своє життя, яке піддається небезпеці при всякому незначному випадку і при всякому заколоті цієї нищої черні...»⁴⁸.

Безперечно, згода гетьмана на відведення війська на терени «України» була найбільшою політичною помилкою за весь час його гетьманування. І складається враження, що по дорозі з-під Замостя до Києва він почав усвідомлювати, по-перше, трагічні наслідки цього кроку, а, по-друге, себе як повноправного володаря козацької держави. Так, розпорядився залишати залоги в містах на схід від лінії: р. Горинь — м. Кам'янець-Подільський. В універсалі від 22 грудня до шляхти Б. Хмельницький засвідчив особисту відповідальність за майбутню долю населення західного регіону і право виступити в його захист. Цей процес переосмислення цілей боротьби та ролі в ній власної особи в основних рисах завершується до червня 1649 р. Вперше після загибелі Галицько-Волинської держави під час в'їзду Б. Хмельницького до Києва йому надавалися почесні як українському монархові [1].

Готуючись до майбутніх переговорів з королівським посольством А. Кнсіля, гетьман відмовився від скликання не лише «чорної», але й розширеної старшинської ради. В джерелах є згадка, наче 12 лютого 1649 р. він мав провести нараду з присутніми при ньому полковниками з питання їх доцільності. 20 лютого переговори все-таки розпочалися. Вони показали, що саме в цей час Б. Хмельницький вперше в історії вітчизняної суспільно-політичної думки сформулював наріжні принципи національної державної ідеї, які знайшли подальший розвиток під час квітневих переговорів з московським посольством Г. Унковського. Так, по-перше, у розмовах з королівськими комісарами гетьман чітко засвідчив право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання, в реалізації якого вбачав тепер головну мету своєї діяльності («виб'ю з лядської неволі народ весь руський — тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи!»).

По-друге, висловив ідею незалежності утвореної держави від влади польського короля («лядська земля згине, а Русь ще в цьому році панувати буде») [2], Під час перебування в Чигирині Г. Унковський з розмов із старшинами і козаками довідався, що польських послів з Переяслава відправили, бо «гетьман і Військо Запорізьке і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть». Сам Б. Хмельницький сказав московському послові: «А нас Бог від них (Польщі і Литви — В. С.) увільнив — короля ми не обирали і не коронували, і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присилали, ! ми волею Божою від них стали вільні (підкреслено мною — В. С.)» [3]. Так було, ж слухно зауважував О. Оглоблин, перекреслено «стару Ягеллонську ідею співіснування трьох народів — польського, литовського й руського (українського та білоруського) в єдиній Речі Посполитій» [4].

По-третє, сформулював положення про соборність Української держави. Маємо свідчення члена польського посольства В. Московського, що гетьман неодноразово наголошував на намірі «відірвати від ляхів всю Русь і Україну», звільнити «з лядської неволі — народ всієї Русі (підкреслено мною — В. С.)» [5]. Український посол у Московії полковник С. Мужилівський розповідав царським чиновникам: «козаки будуть далі наступати в польські землі і для визволення християнської віри будуть з неприятелими своїми поляками боротися всією силою, щоб їм ті місця, де живуть люди православної християнської віри... були вільні, а полякам щоб до цих міст не було діла» [6].

По-четверте, розглядав утворену Українську державу як спадкоємницю Київської Русі. Під час переговорів з Г. Унковським він відзначав можливість замирення з Річчю Посполитою лише за умови визнання її урядом незалежності козацької України «по тим кордонам, як володіли благочестиві великі князі, а ми у підданстві і в неволі бути у них не хочемо» [7].

Звертає увагу на себе той факт, що одночасно з формуванням національної державної ідеї окреслився процес відродження ідеї українського монархізму. Як засвідчують джерела, її носієм стає Б. Хмельницький, котрий вперше пряме чи опосередковано починає висловлювати думки про свою владу не як владу виборного гетьмана, а самодержавну владу володаря України. 22 лютого він без натяків заявив польським послам: «Правда то єсть: жем лихий і малий чоловік, але мі то Бог дав, жем єсть

єдиновладцем і самодержцем руським (підкреслено мною — В. С.)». Дізнавшись про захоплення П. Потоцьким м. Бара, Б. Хмельницький 24 лютого повідомив їм, що «Потоцький нехай тут почекає брата свого старосту каменецького, котрий заволодів моїм містом і проливає кров християнську в моїй Подолії (підкреслено мною — В. С.)». Коли ж мова зайшла про дії гетьманської адміністрації у Києві, він підкреслив: «Я можу розпоряджатися в цьому краї. Київ моє місто, я пан воевода київський»⁶⁰. Відомий дослідник подій Національної революції Ю. Мицик виявив у Воеводському архіві Кракова свідчення членів польської комісії, що Б. Хмельницький наказав було звертатися до нього у вузькому колі осіб як до «володаря і князя Русинських провінцій (підкреслено мною — В.С.)»⁶¹. Анонімний автор «Історії про панування нещасливе Яна Казимира короля польського» (кінець XVII ст.) наводить дані, що в переговорах з трансільванським посольством гетьман обіцяв допомогти князеві захопити польську корону за умови визнання його (Богдана) незалежним «князем всієї Руської землі» з столицею у Києві⁶². Під час розмови з Г. Унковським він акцентував його увагу на тому факті, що «волею Божою (підкреслено мною — В. С.) послідному в чолівідіх мені звелено над Військом Запорозьким і над Білою Руссю у війні цій начальником бути і над ляхи і над Литвою перемоги мати»⁶³.

Цей, за влучним висловом В. Липинського, «прояв самодержавних, монархічних устремлень Б. Хмельницького»⁶⁴ починає не лише позначатися на політичному розвитку Української держави, але й формувати у свідомості її населення зародок ідеї національного монархізму. Так, з початку 1649 р. було покинено з практикою скликання «чорної» ради. Її місце починає займати старшинська рада. Джерела засвідчують заміну ним у травні частини полковників, яким начебто вийшов річний строк перебування на цій посаді⁶⁵, причому він міг його продовжити. Саме гетьман відіграв вирішальну роль у проведенні мобілізації козацьких полків. Відповідно до виданих від його імені універсалів (травень-червень) всім, хто б зробив спробу ухилитися від неї, загрожувала смертна кара⁶⁶.

Окремі свідчення сучасників підтверджують, що весною і влітку 1649 р. Б. Хмельницькому віддавалися почесні, рівнозначні почесням монарху. За визнанням П. Ласка, котрий побував у козацькій Україні, «у тих краях і церквах немає короля і не чути про іншу владу, окрім гетьмана з Військом Запорозьким»⁶⁷. Московський монах А. Суханов повідомляв у липні цареві: «Кругом Бога молять у церквах... у молитвах і в чашах заздоровних згадують гетьмана Зіновія Хмельницького і все благочестиве військо»⁶⁸. У свідомості населення зміцнюється харизматичність постаті гетьмана, утверджується розуміння його влади як окремишої від польського короля влади володаря України. За даними «Секретної реляції», «хлопство всієї України, своїм минулим щастям покладає надію на Хмельницького... стверджують, що якщо Хмельницький захоче — того всього докаже і поза сумнівом їх з підданства Речі Посполитої зможе звільнити»⁶⁹. У цьому відношенні характерним є звернення 21 серпня козаків до обложених жовнів у Збаражі: «Ляхи, вже не стріляйте, бо вже мир (настав); наш гетьман з вашим королем їдуть в одній кареті (підкреслено мною — В. С.)»⁷⁰.

У травні 1649 р. польське військо розпочало воєнні дії і Б. Хмельницький перейшов у контрнаступ, маючи на меті добитися створення незалежної держави від Перемишля до «Руських кордонів»⁷¹. Тому не випадково нова угода з ханом передбачала заборону татарам чинити грабежі й брати ясир на всіх українських землях аж до Вісли⁷². Коли б дійшло до переговорів з Річчю Посполитою, мав домагатися визнання королем удільності витореного Руського князівства⁷³. У «Щоденнику» литовського канцлера А. С. Радзивілла знаходимо інформацію про існування серед наближених до гетьмана старшин ідеї перетворення «князівства Литовського» в складову частину Української держави (ймовірно як суб'єкта федерації)⁷⁴.

Все ж реалізувати національну ідею навіть після блискучої перемоги під Зборовом (15 серпня) не вдалося. Зловісну роль відіграв геополітичний фактор, бо Іслам-Гірей виступив противником незалежності України. Він добре

усвідомлював, що її поява на північних кордонах ханства покладе кінець грабежу українських земель й торгівлі ясиром. Враховуючи це, хан вирішив проводити політику «рівноваги сил» у боротьбі України з Річчю Посполитою, що вела б до їх взаємного виснаження й дозволяла Криму відігравати важливу роль у Південно-Східній і Східній Європі⁷⁵. Тому не лише сам пішов на переговори з королем, але й присилував Б. Хмельницького взяти у них участь і піти на серйозні поступки. За визнанням А. С. Радзивілла, «важкою була справа з козаками. І якби татари їх не схиляли, ніколи б не поступилися перед королівською повагою (підкреслено мною — В. С.)»⁷⁶. Відповідно до укладеного 18 серпня договору, територія козацької України складалася з Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств. Чисельність козацького реєстру обмежувалася 40 тис. осіб; шляхта дістала право повернутися до маєтків; селяни і міщани були зобов'язані виконувати до революційні повинності; питання ліквідації унії відкладалося до рішення сейму. Не вдалося також добитися фіксації статті про пожиттєвість влади Б. Хмельницького⁷⁷.

Все ж, незважаючи на велику політичну невдачу, одержана автономія дозволяла українському урядові продовжувати боротьбу за незалежну Україну. Тому не випадково у ситуації, що склалася, гетьман першорядного значення надавав зміцненню державних інституцій, розробці підвалин соціально-економічної політики, спрямованої на запобігання вибуху громадянської війни. До початку 1650 р. він здійснив реорганізацію адміністративно-територіального устрою: було сформовано 16 полків, які до кінця Національної революції становили територіальне ядро козацької України. На кінець 1650 р. завершується (в основних рисах) творення інших державних інституцій. Вся повнота влади належала українській, а не польській адміністрації. Глухівський сотник у квітні 1651 р. слушно дорікав севському воєводі Т. Щербатову, чому, пишучи до «нас, у нашу землю», все ж «не до нас пишеш, до старост да до подстаростих, которие уже третій рок як за Вислу поутекали. А до господаря нашего не пишеш пана Богдана Хмельницкого, гетмана всего Войска Запорозкого, і пана Мартина Небаби, полковника черниговского, также Войска Запорозкого. Теди живіт подружкий і знайте як писат»⁷⁸. Безсумнівно, створення національної держави як спадкоємниці княжої Русі було «найбільшим політичним досягненням українського народу по довгих століттях бездержавности й національного поневолення»⁷⁹.

В її політичному розвитку продовжує зміцнюватися влада Б. Хмельницького й утверджуватися монархічна ідея. За словами автора «Історії про панування нещасливе...», «вся Русь називала його рятівником»⁸⁰. Литовський канцлер у вересні 1650 р. змушений був визнати, що гетьман мав «слухняних собі усіх русинів (підкреслено мною — В. С.)», котрі завжди були готові «виконувати його волю»⁸¹. Ротмістр С. Чарнецький повідомляв, очевидно на початку 1650 р., хенцінському старості: «Війни жодної із своїми не мав і мати не буде, бо всі його як Бога шанують (підкреслено мною — В. С.); у воєводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському і Сіверському (?) так управляє, як і в Чигирині...»⁸². Венеціанський дипломат А. Віміна, який вів з Б. Хмельницьким переговори у червні 1650 р., помітив, що той тримав військо «в дисципліні суворими покараннями» і саме йому «належало вирішення важливих справ». Тому зробив висновок: «він — справжній володар»⁸³. Не можна проігнорувати й висловлених щодо прерогатив влади гетьмана міркувань М. Потоцького та Яна Казимира. Так, перший з них у жовтні 1650 р. підкреслював: «Панує собі той Хмельницький як володар і союзний монарх»⁸⁴. А король у зверненні до сенаторів від 10 листопада не приховував обурення тим, що він, «не допускаючи панів до їхніх маєтків, робить себе володарем»⁸⁵.

Справді, Б. Хмельницький вживав рішучих заходів для зміцнення суверенності козацької України й неухильно проводив курс на зосередження у своїх руках всієї повноти державної влади. Так, в одному з джерел є згадка, що в кінці 1649 р. розпочалося карбування національної монети, на якій «на

одному боці — меч, а на другому боці його Богданове ім'я»⁸⁶. Вдалося паралізувати заходи королівської адміністрації по збору до скарбниці Речі Посполитої податків, що завдавало їй відчутних збитків⁸⁷. Звертає увагу на себе рішучість, з якою Б. Хмельницький добивався виконання прийнятих ним рішень. Для прикладу доцільно навести зміст наказів від 6 червня і 2 серпня 1650 р. чернігівському та білоцерківському полковникам. У першому з них гетьман вимагав: «Грозно приказуем и пеняем полковнику черниговскому... Конечно приказую тебе приятством, чтобы еси старших заводчиков переимал и в Киев отослал, к чему приказал есми помочным быть и киевскому полковнику... А естли того не учинеш оберегать и с ними заодно случать и шляхту и подданных обидить и во владеньях их волю от них отнимать, и ты и сам и с ними той же казни достоен будеши. И тебе конечно все исполнять против нашего указа (підкреслено мною — В. С.)»⁸⁸. В другому суворо попереджав адміністрацію Білоцерківського полку: «Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого його відсилайте, бо застерігаю кожного, хто затримає його хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також, згідно з військовими артикулами для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися в подібних випадках грішити, буде покараний на горло (підкреслено мною — В. С.)»⁸⁹.

Джерела підтверджують, що при прийнятті рішень Б. Хмельницький все менше зважав на думки тих чи інших полковників. За даними шляхтича Ф. Некецького, який під Берестечком перейшов на бік поляків, у війську «радили не полковники, а гетьман»⁹⁰. А. Кисіль у жовтні 1650 р. констатував: «Його авторитет такий (великий), що лише він скаже, мусять зробити»⁹¹. Без його відома полковники не мали права вирішувати більш-менш важливі справи державного життя. Про це промовляє відповідь миргородського полковника М. Гладкого путивльським воеводам, котрі звернулися до нього з пропозицією створити суд для розгляду прикордонних суперечок (1650 р.): «Про що я не знаю і розпоряджень від його милості пана Богдана Хмельницького, гетьмана Війська... Запорізького, не маю. А так, о чом вам потрібно, пишть до його милості пана гетьмана до Чигирина; коли мені розкаже його милість пан гетьман до вас зослати, відразу я зощлю людей розумних, письменних, а без наказу пана гетьмана не почну нічого»⁹².

Ще одне важливе спостереження: Б. Хмельницький вважав свою залежність від польської корони чисто формальною. 1 серпня 1650 р. він відверто повідомив посланцям магнатів: «Я вільний підданий, кому захочу, тому й буду підданим»⁹³. У травні наступного року під час бесіди з посланцями М. Потоцького на його докір: «Чому не пишеш до короля?» відповів: «А чому король не пише до мене?»⁹⁴.

З літа 1650 р. почав замислюватися над питанням про встановлення династичного зв'язку з молдавським господарем В. Лупу шляхом одруження сина Тимофія з його донькою Розандою⁹⁵.

Тим часом відбувалося утвердження у свідомості козацтва погляду на його владу, як владу, дану від Бога. Свідченням цього може служити зауваження, зроблене у середині жовтня 1650 р. членом українського посольства до короля чигиринським хорунжим Василем у розмові з М. Потоцьким. У відповідь на закид коронного гетьмана, що козаки «ніколи не притримувалися присяги нікому і своїх гетьманів скидали, вбивали, топили і це саме вчинете з Б. Хмельницьким, бо я вже їх кілька десятків пам'ятаю», Василь промовив: «Правда, бувало те, що того гетьмана, котрого обирало військо, потрібно було скинути... Однак цей гетьман від Бога даний і (ним) гетьманом над військом поставлений; хіба що його і сам Бог скине (підкреслено мною — В. С.)»⁹⁶.

Утвердження самодержавних рис гетьманської влади відбувалося не так легко й просто, як це може здатися на перший погляд. Йому доводилося постійно зважати на сильний тиск з боку поспільства, тим паче що воно рішуче виступало проти умов Зборівського договору, які стосувалися відновлення старих соціально-економічних відносин. Особливо складним

становище Б. Хмельницького було у другій половині лютого — першій половині березня 1650 р., коли стався виступ запорожців, які проголосили гетьманом Худолія. Під час проведення розширеної старшинської ради у Києві ледь не дійшло до скликання «чорної» ради. Щоб запобігти їй, гетьману довелося вдатися до застосування сили. Лише після схоплення Худолія й придушення повстання на Запоріжжі вдалося повністю опанувати ситуацію⁹⁷. Однак при цьому слід відзначити, що цей та інші виступи спрямовувалися не на обмеження прерогатив влади Б. Хмельницького, а проти окремих проявів його соціально-економічної політики.

Наприкінці 1650 р. гетьман вперше зустрічається з протидією групи старшин курсу на виборення незалежності від Польщі та зосередження в його руках, по суті, самодержавної влади. Про це промовляє ряд джерел. За даними шведського дипломата І. Майєра, на одній з рад полковник М. Гладкий начебто закинув Б. Хмельницькому таке: король у Польщі є і залишиться нашим королем і володарем, а тобі ніколи не стати нашим королем; залишишся для нас братом і товаришем⁹⁸. Посол Я. Радзивілла, побувавши у березні 1651 р. у гетьмана, повідомляв у «реляції», що на зібраній старшинській раді більшість висловилося проти боротьби з Польщею⁹⁹. Захоплені напередодні битви під Берестечком у полон козаки відзначали факт прагнення старшин замиритися з Яном Казиміром. Останні нарікали також на те, що гетьман не радиться з ними. І що цікаво: з метою подолання цього спротиву Б. Хмельницький вдався до скликання «чорної» ради. Вона відбулася 26 травня й рішуче висловила у підтримку позиції гетьмана. Після чого він усунув частину пропольськи настроєних полковників з посад¹⁰⁰.

У критичний час після Берестечкової катастрофи (в умовах наступу польської і литовської армій) пройшла випробовування на міцність віра українців у спроможність Б. Хмельницького врятувати ситуацію. Серед частини козаків і покозачених селян і міщан у кінці липня дістала поширення думка про доцільність зібрання на Масловому Ставі «чорної» ради й переобрання на ній гетьмана¹⁰¹. Проте він з дивовижною оперативністю опанував політичну ситуацію й зумів протягом серпня-вересня 1651 р. добитися дальшого зміцнення свого авторитету. Б. Хмельницький рішуче припинив спроби київського митрополита С. Косова втручатися у керівництво полками, що захищали Київ¹⁰². Про силу поваги козацтва до нього, віри в його особливу роль у боротьбі за незалежність свідчить хоча б той факт, що рядові козаки і полковники вмовляли гетьмана 28 вересня 1651 р. не їхати до польського табору для підписання договору, побоюючись можливої розправи над ним. За свідченням польських посланців, які перебували в українському обозі, вони без кінця просили: «Наш володарю, не йди до ляхів». Коли ж ці посланці хотіли заспокоїти їх тим аргументом, що, мовляв, у них залишаються заложниками представники знатних у Речі Посполитій родин, то почувли горду відповідь: «3000 Потоцьких і Собеських не варті нашого добродія п(ана) гетьмана»¹⁰³.

Однак умови Білоцерківського договору, що передбачали зведення нанівець політичної автономії козацької України (територія її обмежувалася Київським воєводством), скорочення реєстру до 20 тис. осіб та повернення панства до маєтків, викликали сильний спротив з боку населення й частини старшини. У вкрай напруженій обстановці Б. Хмельницький намагався не допустити громадянської війни (за його словами, «Русі з Руссю») ¹⁰⁴. Тому, з одного боку, вдавався до суворих репресій проти новоявлених гетьманів, а з другого, — домагався від польського уряду поступок козацтву. В квітні 1652 р. серед старшин радикального угруповання визріває план його усунення. Ця змова була розкрита і за рішенням старшинської ради в середині травня її учасники були страчені. В даному разі звертає увагу на себе той факт, що рада, по суті, лише підтвердила смертний вирок, винесений їм раніше гетьманом¹⁰⁵. Усвідомивши, що збереження умов договору неминуче увергне суспільство у вир громадянської війни, він переходить у наступ і 2 червня 1652 р. під Батогом завдає поразки польській армії. Ця перемога викликала

масове повстання мешканців козацької України і до початку липня вся її територія визволяється від польського панування. Українська держава виборола незалежність. Водночас гетьман пішов на визнання найголовніших завоювань селянства.

З того часу й до смерті Б. Хмельницького (6 серпня 1657 р.) відбувся неухильний процес зміцнення самодержавності влади, чому сприяла харизматичність його постаті в очах населення. «Так вважала собі Русь, що той Хміль Богом даний, — писав один з панів, очевидно, у травні-червні 1652 р., — що то (він) від Бога даний для їх визволення (підкреслено мною — В. С.)»¹⁰⁶. Близько 1669 — 1670 рр. невідомий автор трактату «Думка певної особи», котрий належав до польської політичної еліти, писав: «А чого б це до тих козацьких міст мали (люди) тиснутися?» Відповідь: «Тому, що там жодної панщини ніколи не буде, бо і тепер її там немає, і так кажуть: «Раз її нам вважай господар наш великий, Хмельницький, батько наш так викоренив, то й до судного дня її не буде, бо нас з неволі, ніби фараонової, вивів». Отак в імені Хмельницького мають цю надію, що ніколи не будуть робити пащини, кажучи, що то був Пророк і тепер по (його) смерті він завжди сідає біля одного столу з Г(осподом) Богом від обіду і до вечері (підкреслено мною — В. С.)»¹⁰⁷.

Після одержаної перемоги Б. Хмельницький намагався схилити уряд Речі Посполитої до визнання самостійності козацької України, що, на його думку, дозволило б «і нам, і Речі Посполитій жити у спокої»¹⁰⁸. Польний гетьман С. Потоцький в одному з листів скаржився, що «цього чоловіка не нахилять до щирої покори й миру жодні докази»¹⁰⁹. Досвідчений польський агент С. Щитницький восени 1652 р. звертав увагу канцлера на мету діяльності гетьмана: «Задум є у Хмельницького абсолютно й незалежно від жодного монарха панувати і всі ті землі мати у володінні, які починаються від Дністра, йдуть до Дніпра й далі до московських кордонів і більше того, ця удільність землі має бути визначена між ними кордоном... (підкреслено мною — В. С.)»¹¹⁰.

Протягом 1652 — 1653 рр. гетьман посилює централізацію влади. Окремі джерела засвідчують його право скасовувати рішення старшинських рад. Так, влітку 1653 р. рада винесла смертний вирок Д. Виговському, але генеральний писар І. Виговський «упрохав у гетьмана від смерті»¹¹¹. Знову зустрічаємо згадку, що восени 1652 р. Б. Хмельницький «привласнив собі права» польського короля, бо розпочав карбувати українську монету¹¹². Він думав про створення 50 тис. регулярної армії, яка б утримувалася на державні кошти¹¹³. Продовжував активно діяти у напрямку реалізації потаємних задумів щодо встановлення владарювання династії Хмельницьких. Керуючись цим, прагнув до родинних зв'язків з представниками зарубіжних державних еліт. Не виключено, що мета шлюбу сина з Розандою (серпень 1652 р.) «полягала не лише у претендуванні Тимоша на молдавський престіл, але й способі поєднання — шляхом посвоячення — з фактичним правителем Литви» Я. Радзивіллом¹¹⁴. У джерелах є натяки на наміри гетьмана добитися для сина господарського престолу у Валахії¹¹⁵.

Гадаю, що йдучи на зближення з Портою (уряд якої, до речі, надав Б. Хмельницькому «титул князя Руського»)¹¹⁶, гетьман, окрім всього іншого, сподівався (приймавши її протекцію) домогтися юридичного оформлення монархічного правління у формі спадкового гетьманства. Він не тому відмовлявся від пропозиції іноземних володарів проголосити себе князем, що не прагнув до встановлення монархічної влади (коли говорив, що «на господарстві бути не пристойть — не тієї природи людина»¹¹⁷, то, безперечно, лукавив), а тому, що усвідомлював: по-перше, в Українській державі немає соціально-політичної сили, яка б виступала носієм й опорою князівської влади; по-друге, отримання князівського титулу з рук іноземного монарха поставило б під сумнів його легітимність. Тому Б. Хмельницький обрав інший шлях: добитися перетворення гетьманської влади, що зросла на національному ґрунті й дістала визнання і підтримку з боку більшості населення, у спадкову монархію. Однак і цього досягти було надзвичайно

складно, бо протидіяла могутня сила в особі республіканських традицій Війська Запорозького та олігархічних устремлінь старшини. В умовах відсутності соціально-активної опори для утвердження монархічного механізму влади Б. Хмельницький приділяє особливо велику увагу формуванню її ядра — власного клану (кола осіб, безпосередньо чи опосередковано об'єднаних родинними зв'язками), на що першим звернув увагу Я. Дашкевич¹¹⁸.

Становище Української держави на осінь 1653 р. стає критичним. Відстояти її незалежність власними силами не було змоги, а військово-політичний союз з Кримським ханством дедалі згубніше впливав на реалізацію національної ідеї (свідченням цього стали наслідки Жванецької кампанії, що передбачали негайну окупацію козацької України польським військом). Оскільки більшість старшин на скликаних радах виступала проти прийняття турецької протекції¹¹⁹, гетьман змушений був піти на укладення Переяславсько-Московського договору з Росією, що передбачав створення конфедерації обох держав. І він добився в його статтях фіксації права на пожиттєве володіння гетьманською булавою (до часу, коли «судом Божим смерть трапиться гетьманові») ¹²⁰. Так було зроблено важливий крок до запровадження принципу спадкоємності влади. Безперечно, мав рацію О. Оглоблін, коли стверджував, що договір юридично визнавав легітимність влади Б. Хмельницького як єдиного і повновладного володаря України¹²¹.

З цього часу посилюється процес еволюції гетьманської форми правління у монархічну. Так, шляхтич П. Олекшич у листі до брацлавського полковника І. Богуна від 16 березня 1654 р. звертав його увагу на зміну політичного статусу влади гетьмана: був раніше вашим товаришем, а тепер «став вашим паном (у розумінні — володарем — В. С.)»¹²². Важливим для нас є визнання С. Косова, зроблене влітку 1654 р. у листі до московського уряду, про Б. Хмельницького як «їх країни начальника і володаря (підкреслено мною — В. С.)»¹²³. У війську утвердилася система не лише призначення гетьманом полковників, але й полковниками — сотників¹²⁴. Є дані, що Б. Хмельницький володів правом на життя і смерть будь-якого мешканця держави (незалежно від посади, включаючи представників генеральної старшини), якщо той дозволяв собі проігнорувати його розпорядження. Так, наказний гетьман А. Жданович, вислухавши докори російського посла І. Желябужського (літо 1657 р.), чому, мовляв, старшини не повідомили до Москви про політичні плани гетьмана щодо зведення на польський престол трансільванського князя, зауважив: «Всі супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б де і промовив і той би живим не був»¹²⁵. Подібну думку почули московські дипломати під час переговорів влітку цього ж року з українським посольством від полковника П. Тетері й інших послів, коли почали нарікати на дії Б. Хмельницького. Ті заявили, що нехай самі про це скажуть гетьманові, а «їм всього цього гетьманові вимовити не можна»¹²⁶. Також росіянам пояснили, що Б. Хмельницький «володів усім одним, що на каже, то всім військом і роблять»¹²⁷. Гадаю, що польський посол М. Станіславський мав усі підстави застерегти у 1656 р. трансільванського князя Дєрдя II Ракоці у марності його сподівань поставити у залежність від себе гетьмана: «Чи зможе Хмельницький, який щасливо зміцнювався протягом дев'яти років і став володарем русинських країв, повернутися до природного стану і з володаря, з монарха, на заклик якого виступає 100 тис. військо, перетворитися у слугу і підданого в. кн. милості? (підкреслено мною — В. С.)»¹²⁸. Зазнало змін і титулювання гетьмана. Так, у листі до валаського воєводи К. Щербана від 28 червня 1657 р. воно виглядало вже по-монаршому: «Божою милістю гетьман Військ Запорозьких»¹²⁹.

Зміцнюючи свою владу, Б. Хмельницький все наполегливіше добивався возз'єднання українських земель у межах держави. Досягнення цієї мети стає визначальним напрямком його зовнішньополітичної діяльності. Визволивши восени 1655 р. західноукраїнські землі, він під час переговорів з посольством львівського магістрату 10 жовтня підкреслив той факт, що «вже став володарем всієї Руської землі і її нікому у жодному разі не уступить

(підкреслено мною — В. С.)»¹³⁰. Цю ж думку висловив у листі до львів'ян від 20 жовтня: «Його милість шведський король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг визволити Україну свою Руську, при цьому я стою»¹³¹. Оскільки через антиукраїнські позиції шведського короля Карла X та вторгнення кримської армії закріпитися у Західному регіоні не вдалося, Б. Хмельницький у наступні роки докладав максимум зусиль, щоб добитися визнання правителями Швеції і Трансильванії західноукраїнських земель складовою частиною Української держави. Так, на початку 1657 р. старшинська рада відхилила пропозицію Карла X укласти договір й вирішила «не вступати з королем у жодні переговори, поки в(аша) кор(олівська) в(еличність) не визнає за ними права на свою стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їх мова аж до Вісли»¹³².

Аналіз джерел не підтверджує поширеної в історіографії думки, наче Б. Хмельницький в останні роки життя відмовився від практики скликання старшинських рад. Протягом 1656 — 1657 рр. вони збиралися щонайменше 5 разів. Гетьман розумів необхідність дотримання традиційних атрибутів, що надавали в очах козацтва легітимності прийнятим рішенням. З цього приводу у листі до коронного гетьмана С. Потоцького від 22 березня 1656 р. він відзначав: «Коли, за згодою всієї старшини ухвалиться яке рішення, то його порушити нам приватним чином не можна», бо «у цих краях, якщо щонебудь робиться без спільних старших і молодших рад, то воно звичайно не буває сталим, бо такий (порядок) Військо обгрунтувало навіть звичаями»¹³³. Інша справа, що роль старшинської ради все більше зводилася до формального схвалення прийнятих Б. Хмельницьким рішень.

Відчуваючи наближення смерті, він вирішив відповідно до козацьких традицій оформити передачу своєї влади сину Юрію. З цією метою у кінці березня 1657 р. гетьман розіслав універсали по полках, щоб на раду до Чигирини прибували не лише старшини, але й «війти і бурмістри». Вона відбулася у другій половині квітня. На ній, за свідченням українського посла у Москві генерального обозного Ф. Коробки, «внаслідок старості і хвороби гетьманство своє здав за радою полковників і всього війська сину своєму Юрію; а нині йому 16 літ, і булаву де йому гетьманську дали; лише де влади йому жодної не мати до тих пір, поки живим буде його батько. А володіти всім і гетьманом називатися і писатися батьку його Богдану Хмельницькому»¹³⁴. Таким чином було зроблено вирішальний крок на шляху утвердження в Україні козацької монархії у формі спадкового гетьманства, започатковано правління династії Хмельницьких.

Зауважу, що нова форма правління не мала серйозної ні соціальної, ні політичної опори в українському суспільстві; вона трималася в основному на титанічній постаті великого гетьмана та вузького кола його однодумців. І справа не в тому, що її не сприйняли козацько-селянські маси. Мені не вдалося виявити джерел, які б засвідчували їхній спротив еволюції республіканської форми правління у монархічну. Гадаю, що в перспективі вони могли стати соціальною опорою спадкового гетьманства. Потрібен був час. Інша справа — позиція політичної еліти, яка у своїй масі не поділяла монархічної ідеї й прагнула домогтися утвердження республікансько-олігархічної форми правління. Побоюючись залізної руки гетьмана, вона, очікуючи на сприятливіші обставини, не наважувалася відкрито виступити проти його політики, хоча таємно інтригувала. Незважаючи на те, що квітнева рада обрала Юрія спадкоємцем влади, з кінця травня серед старшин розгорілася прихована боротьба за булаву. Є дані, наче Б. Хмельницький, дізнавшись про ці зазіхання з боку І. Виговського та полковника Г. Лесницького, ледь не позбавив їх життя¹³⁵. Неспроможним стати виразником і захисником династичних інтересів виявився також створений гетьманом клан, якому бракувало солідарності¹³⁶. За таких обставин через кілька місяців після смерті Б. Хмельницького І. Виговський усунув від влади Юрія, зруйнувавши закладені такою важкою працею творця Української держави підвалини монархічного устрою.

Як підсумок висловлю кілька міркувань з приводу закономірного запитання: курс Б. Хмельницького на створення Української монархії був породжений його честолюбством, прагненням до утвердження власної династії чи відображав прогресивну тенденцію політичного розвитку Української держави? По-перше, політична історія козацької України другої половини XVII ст. засвідчила повну неспроможність олігархічної форми правління (в особливо чистому виді вона мала місце під час гетьманування Ю. Хмельницького з вересня 1659 р. по січень 1663 р.) успішно розв'язувати проблеми розвитку держави. Саме за неї виникли найсприятливіші умови для руйнівних процесів отаманства, анархо-охлократизму, втручання іноземних держав у внутрішні справи козацької України.

По-друге, ця ж історія промовляє, що всі більш-менш визначні гетьмани рано чи пізно, керуючись потребою добитися внутрішньополітичної стабілізації й ефективного функціонування державного механізму, приходили до думки про необхідність зміцнення гетьманської влади, надання останній рис самодержавності, запровадження її спадковості. Наприклад, якщо І. Виговський у жовтні 1657 р. на Корсунській раді (під час виборів його гетьманом) запевнив старшину, що «без вашої військової ради жодних справ не буду робити»¹³⁷, то, відсилаючи своє посольство на варшавський сейм весною 1659 р., доручив йому домагатися, щоб після смерті «без жодних виборів» його рідний брат Данило «успадкував Велике Гетьманство і Київське воеводство», а інший брат Костянтин «успадкував би пільне гетьманство», щоб «на Україні не доходило до вибуху заворушень»¹³⁸. Намагалися зробити свою владу спадкоюю, а відтак утвердити монархічне начало Д. Многогрішний, І. Самойлович та І. Мазепа. Навіть П. Дорошенко, котрого відомий дослідник Д. Дорошенко назвав «найбільш конституційним гетьманом, який додержувався старих козацьких традицій»¹³⁹, за даними джерел, не лише прагнув «вічного гетьманства» й передачі його «після нього сину і внуку його неодмінно», але виношував також плани «стати удільним князем», «удільним паном і володарем всієї України», домогтися «незалежної ні від кого монархічної влади»¹⁴⁰.

Отже, політика Богдана Хмельницького, спрямована на утвердження в козацькій Україні монархічної форми правління (спадкового гетьманства), хоч і мала особисті цілі звеличення роду, насамперед визначалася глибоким розумінням історичної перспективи розвитку національної держави. В тих конкретно-історичних умовах вона б сприяла консолідації еліти і суспільства навколо державної ідеї, розвитку національної самосвідомості, відкривала б шлях для запобігання гострій міжособній боротьбі за гетьманську булаву.

¹ Пеленський Я. В'ячеслав Липинський — засновник державницької школи в українській історіографії // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 1992. — № 2. — С. 140.

² Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. — 1993. — № 3. — С. 81 — 82; S y s u p F. E. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku; rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. — Wr., War., Kr., Gd., Łódź, 1982. — Т. 27. — С. 77 — 78.

³ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 267.

⁴ Мальчевський О. Полонізація української шляхти (1569 — 1648 pp.) // Україна в минулому. — Київ; Львів, 1992. — Вип. 1. — С. 37 — 53; Яковенко Н. М. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648 — 1654 pp. // Феодалізм на Україні: Зб. наук. пр. — К., 1990. — С. 79 — 99; A p u s i k S. Struktura społeczna szlachty braclawskiej w swietle laryfy podmyśnego z r. 1629 // Przegląd historyczny. — 1985. — Т. 76. — З. 2. — С. 233 — 253.

⁵ Мальчевський О. Назв. пр. — С. 39 — 40; S h y p c z e w s k a - H e n p e l T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVII do potowie XVII w. — War., 1985. — С. 76 — 83.

⁶ Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1991. — С. 91.

⁷ Кашуба М. В. Реформаційні ідеї в діяльності братств на Україні (XVI — XVII ст.) // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. Зб. наук.

- пр. — К., 1991. — С. 26 — 51; Любащенко В. І. Елементи вільнодумства в ідеології ранньої Реформації на Україні // *Секуляризація...* — С. 52 — 76.
- ⁸ Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // *Україна. Наука і культура*. — К., 1993. — Вип. 26 — 27. — С. 51.
- ⁹ Там же. — С. 52; Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI — XVII віці // *Жовтень*. — 1989. — № 4. — С. 91 — 94; Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI — XVII ст. — К., 1966. — С. 102; Крип'якевич І. П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI — на початку XVII ст. // *УІЖ*. — 1966. — № 2. — С. 82 — 83; Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст. — К., 1984. — С. 116 — 121; Сас П. М. Йосип Верещинський // *Історія України в особах IX — XVIII ст.* — К., 1993. — С. 173; Сукуп Ф. Е. *Op. cit.* — S. 72, 84, 87.
- ¹⁰ Брайтчевський М. Конспект історії України. — К., 1993. — С. 72; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // *Літературна Україна*. — 1992. — 2 липня.
- ¹¹ Боплан Г. Л. *Опис України*. Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 67.
- ¹² Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992. — С. 256.
- ¹³ *Дневник Симеона Окольского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*. — К., 1896. — Вип. 2. — С. 230.
- ¹⁴ Центральна наукова бібліотека НАН України ім. В. Вернадського (далі — ЦНБ). IP, ф. 11, 13402, арк. 327, 336, 372, 460; Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі — ВУР). — М., 1953. — Т. 1. — С. 180 — 184; Натикач П. Проблема формування суспільно-політичних поглядів селянсько-козацьких повстань першої половини XVII ст. // *Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина*. — К., 1993. — Вип. 1. — С. 73 — 74; Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648 — 1654 рр. — К., 1989. — с. 56 — 81.
- ¹⁵ Величенко С. Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550 — 648 рр. // *Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550 — 1648 рр.* (Дискусія з канадським істориком). — К., 1989. — С. 5 — 7.
- ¹⁶ *Дневник Симеона Окольского*. — С. 199.
- ¹⁷ Цит: Ногнова Е. *Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1590 — 1648*. — Opole, 1963. — S. 270.
- ¹⁸ Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.) — Львів, 1993. — С. 7. — Виноска № 3.
- * Детальніше погляди автора на суть, типологію та хронологічні межі цієї події висловлені у таких працях: У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992 (у співавторстві); Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648 — 1657 роки): Дисерт. на здоб. наук. ст. док. іст. наук у формі наук. доп. — К., 1993; Українська національна революція XVII століття: проблема хронологічних рамок // *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку* (Матеріали Четвертих Всеукр. іст. чит.) — Київ; Черкаси, 1994. — С. 15 — 19.
- ¹⁹ Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаніка (далі — ЛНБ). ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 225/11, арк. 65; Документи Богдана Хмельницького (1648 — 1657) (далі — ДБХ). — К., 1961. — С. 31.
- ²⁰ ВУР. — Т. 2. — С. 16; Chrzaszcz I. *Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświeceniach uczestnika wyprawy Złotowodzkiej i naczelnego świadka wypadków* // *Prace historyczne w 30-lecie działywalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego*. — Lwow, 1934. — S. 263.
- ²¹ ВУР. — Т. 2. — С. 15.
- ²² Бібліотека музею Чарторийських (далі — БЧ) (Краків). ВР, № 142, арк. 165 — 166, 169, 203; Бібліотека Національна (далі — БН) (Варшава). ВМФ, № 6713; № 143, арк. 744; БН. ВМФ, № 6691; ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 225/11, арк. 61 — 61¹.
- ²³ БЧ. ВР, № 142, арк. 169; № 143, арк. 610, 752 — 753; № 2576, арк. 115; ЛНБ. ВР. — ФМФ. — № 2.
- ²⁴ Цит: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — Вид. друге, випр. і доп. — С. 225.
- ²⁵ ЦНБ. IP, ф. 1, 4128, арк. 29; Документи об Освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. (далі — ДОВ). — К., 1965. — С. 85.
- ²⁶ ДБХ. — С. 46.
- ²⁷ Липинський В. Україна на переломі 1657 — 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Відень, 1920. — С. 20 — 22.
- ²⁸ Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність... — С. 6 — 8.
- ²⁹ БЧ. ВР, № 142, арк. 67; ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 225/11, арк. 62; ВУР. — Т. 2. — С. 25; Michałowski J. *Księga pamiętnicza*. — Kę., 1864. — S. 33.
- ³⁰ БЧ. ВР, № 142, арк. 260.
- ³¹ Там же, № 143, арк. 621.
- ³² ЛНБ. ВР, ф. 103, спр. Саперів Х. — № 130; ДОВ. — С. 72.
- ³³ ВУР. — Т. 2. — С. 46.
- ³⁴ Мыцык Ю. А. Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 гг. // *Актуальные проблемы аграрной истории Украины*. Сб. науч. тр. — Днепрпетровск, 1980. — С. 184.
- ³⁵ ВУР. — Т. 2. — С. 47.
- ³⁶ БЧ. ВР. — № 142, арк. 598.

- ³⁷ Там же, № 2576, арк. 270; ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолинських № 225/II, арк. 121/ ¹; ЦНБ. ІР, ф. 1, 4128, арк. 133.
- ³⁸ БЧ. ВР. — № 143, арк. 568.
- ³⁹ Цит.: Липинський В. Назв. пр. — С. 272 — 273.
- ⁴⁰ БЧ. ВР. — № 143, арк. 63 — 64; Michalowski J. Op. cit. — S. 204.
- ⁴¹ Koschowski W. *Historia panowania Jana Kazimierza*. — Poznan, 1859. — Т. 1. — С. 26.
- ⁴² Ochsman-Staniszevska S. *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648 — 1668*. — Wg., War., Kg., Gd., Łódź, 1989. — Т. 1. — С. 6.
- ⁴³ Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.) — Львів, 1914. — С. 8 — 9.
- ⁴⁴ Липинський В. Назв. пр. — С. 22; Смолій В. А., Степанков В. С. *Правобережна Україна у другій половині XVII — XVIII ст.: проблема державотворення*. — К., 1993. — С. 10 — 11.
- ⁴⁵ ДБХ. — С. 81.
- ⁴⁶ БЧ. ВР, № 143, арк. 476 — 477; ЛНБ. ВР, ф. 4, спр. Баворовських № 1321/II, арк. 183 — 184 ¹.
- ⁴⁷ Цит.: Трис-Крохмалюк Ю. *Бої Хмельницького. Військово-історична студія*. — Мюнхен, 1954, Львів, 1994. — С. 21.
- ⁴⁸ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К.: 1916. — Вып. 2. — С. 128.
- ⁴⁹ ДБХ. — С. 86 — 87.
- ⁵⁰ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолинських № 646/1, арк. 75 — 76; ВУР. — Т. 2. — С. 118.
- ⁵¹ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолинських № 225/II, арк. 199 ¹.
- ⁵² ВУР. — Т. 2. — С. 118.
- ⁵³ Там же. — С. 117.
- ⁵⁴ Цит.: Крип'якевич І. П. *Богдан Хмельницький*. — С. 226.
- ⁵⁵ ВУР. Т. 2. — С. 152.
- ⁵⁶ Оглоблин О. *Українсько-московська угода 1654 // Літературна Україна*. — 1992. — 2 липня.
- ⁵⁷ ВУР. — Т. 2. — С. 117 — 118; Грушевський М. *Історія України-Руси*. — Київ; Відень, 1922. — Т. 8. — Ч. 3. — С. 146.
- ⁵⁸ Цит.: Крип'якевич І. П. *Богдан Хмельницький*. — С. 226.
- ⁵⁹ ВУР. — Т. 2. — С. 154.
- ⁶⁰ Там же. — С. 117 — 119.
- ⁶¹ Цит.: Мыцык Ю. А. *Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 годов*. — Днепропетровск, 1988. — С. 33.
- ⁶² ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолинських № 646/1, арк. 78.
- ⁶³ ВУР. — Т. 2. — С. 154.
- ⁶⁴ Липинський В. Назв. пр. — С. 117 — 120.
- ⁶⁵ Мыцык Ю. А. *Анализ архивных источников...* — С. 30; Michalowski J. Op. cit. — S. 409.
- ⁶⁶ ВУР. — Т. 2. — С. 200, 215.
- ⁶⁷ ДОВ. — С. 232.
- ⁶⁸ ЛНБ. ВР, ф. 61, спр. Кордуби, № 11.
- ⁶⁹ БЧ. ВР, № 144, арк. 682; БН. ВМФ, № 6719.
- ⁷⁰ *Бібліотека Ягеллонського університету (далі — БЯ) (Краків)*. ВР, № 5, арк. 863; БН. ВМФ, № 2054.
- ⁷¹ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолинських № 189/II, арк. 264.
- ⁷² Там же, № 3882/II, арк. 58¹; Radziwili A. S. *Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647 — 1656*. — War., 1980. — Т. 3. — С. 193.
- ⁷³ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолинських № 3882/II, арк. 58 ¹.
- ⁷⁴ Radziwili A. S. Op. cit. — S. 206.
- ⁷⁵ Феденко П. *Тріумф і катастрофа. Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького // Культура і життя*. — 1990. — 12 серпня; Смолій В. А., Степанков В. С. *Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет*. — К., 1993. — С. 190 — 191.
- ⁷⁶ Radziwili A. S. Op. cit. — S. 211.
- ⁷⁷ *Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДАУ)*, ф. 1230, оп. 1, спр. 136, арк. 1; спр. 194, арк. 43; ДБХ. — С. 130 — 131.
- ⁷⁸ ВУР. — Т. 3. — С. 25 — 26.
- ⁷⁹ Оглоблин О. *Українсько-московська угода 1654 // Літературна Україна*. — 1992. — 2 липня.
- ⁸⁰ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолинських № 646/1, арк. 129.
- ⁸¹ Radziwili A. S. Op. cit. — S. 270.
- ⁸² *Архів головний актів давніх (далі — АГАД) (Варшава)*, ф. 553, від. II, кн. 18, арк. 44.
- ⁸³ Молчановський Н. *Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком // Киевская старина*. — 1900. — Т. 68. — № 1. — С. 73 — 74.
- ⁸⁴ АГАД, ф. 553, від. II, кн. 18, арк. 70.
- ⁸⁵ ДОВ. — С. 355.
- ⁸⁶ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮиЗР)*. — СПб., 1862. — Т. 3. — С. 408.
- ⁸⁷ АГАД, ф. 3, № 35, № 35, арк. 75 ¹.

- ⁸⁸ ДБХ. — С. 170.
⁸⁹ Там же. — С. 182.
⁹⁰ Архів Інституту історії НАН України (далі — АІІ), оп. 3, спр. 58, арк. 192.
⁹¹ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолинських № 225/II, арк. 326.
⁹² Цит.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 239.
⁹³ ЦНБ. ІР, ф. II, 13698, арк. 10.
⁹⁴ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолинських № 2286/II, арк. 154.
⁹⁵ Смолій В. С., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — С. 226 — 228.
⁹⁶ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолинських № 225/II, арк. 321.
⁹⁷ БЧ. ВР, № 143, арк. 484 — 490; Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов (далі — ПКК). — К., 1898. — Т. 2. — С. 569.
⁹⁸ Архив Южной и Западной России (далі — Архив ЮЗР). — К., 1908. — Т. 6. — Ч. 3. — С. 48.
⁹⁹ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолинських № 189/II, арк. 464.
¹⁰⁰ АІІ, оп. 3, спр. 9, арк. 257; ЦДІАУ, ф. 1230, оп. 1, спр. 334, арк. 57 — 58; ЦНБ. ІР, ф. II, 13699, арк. 9.
¹⁰¹ ПКК. — Т. 2. — С. 592; Grabowski A. Starożytnosci historyczne Polskie. — Кр., 1840. — Т. 1. — С. 337.
¹⁰² Акты ЮИЗР. — Т. 3. — С. 472.
¹⁰³ Библиотека Польської академії наук (далі — БПАН) (Краків). ВР, № 2253, арк. 92; БН. ВМФ, № 31187.
¹⁰⁴ ДБХ. — С. 252.
¹⁰⁵ АІІ, оп. 3, спр. 10, арк. 263, 273 — 274; ДОВ. — С. 645; Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. — Т. 3. — С. 235; Памятники, изданные Временной комиссиею для разбора древних актов (далі — ПВК). — К., 1852. — Т. 3. — С. 8.
¹⁰⁶ БПАН. ВР. — № 1275, арк. 40; БН. ВМФ, № 22883.
¹⁰⁷ Мицик Ю. Козацька держава очима поляка // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 5.
¹⁰⁸ ДБХ. — С. 267.
¹⁰⁹ АГАД, ф. 559, № 3036, арк. 148.
¹¹⁰ БЧ. ВР, № 146, арк. 241 — 242; ВМФ, № 6706.
¹¹¹ ВУР. — Т. 3. — С. 301.
¹¹² АГАД, ф. 559, № 3036, арк. 148.
¹¹³ БЧ. ВР, № 142, арк. 54.
¹¹⁴ Дашкевич Я. Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? // Україна в минулому. — Київ; Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 83.
¹¹⁵ АГАД, ф. 3, № 33, арк. 89¹; Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — Т. 12. — С. 203, 206.
¹¹⁶ АГАД, ф. 3, № 33, арк. 90.
¹¹⁷ Цит.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 237.
¹¹⁸ Дашкевич Я. Клан Хмельницького... — С. 78 — 92.
¹¹⁹ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолинських № 189/II, арк. 628, 636; Michalowski J. Op. cit. — S. 665 — 666.
¹²⁰ ВУР. — Т. 3. — С. 568.
¹²¹ Оглобин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Переяславська угода 1654 року // Український історик. — 1965. — № 3 — 4. — С. 11 — 14.
¹²² Акты ЮиЗР. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 556.
¹²³ Цит.: Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников по истории Малороссии, относящихся за время: 8-е января 1654 — 30-е мая 1672 года. — М. 1870. — С. 86 — 87.
¹²⁴ Акты ЮиЗР. — Т. 10. — С. 678; СПб., 1879. — Т. II. — Прилож. — С. 740.
¹²⁵ Русская историческая библиотека. — СПб., 1884. — Т. 8. — С. 1261, 1264.
¹²⁶ Акты ЮиЗР. — Т. II. — Прилож. — С. 746.
¹²⁷ Там же. — С. 764.
¹²⁸ Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI — XVII вв. — Днепропетровск, 1984. — С. 36.
¹²⁹ ДБХ. — С. 592.
¹³⁰ Жерела... — Львів, 1913. — Т. 6. — С. 138.
¹³¹ ДБХ. — С. 457.
¹³² Архив ЮЗР. — Т. 6. — Ч. 3. — С. 205 — 206.
¹³³ БЧ. ВР, № 1656, арк. 211; БН. ВМФ, № 16460.
¹³⁴ АІІ, оп. 3, спр. 19, арк. II; спр. 31, арк. 89.
¹³⁵ Архив ЮЗР. — Т. 6. — Ч. 3. — С. 313 — 314, 321; Акты ЮиЗР. — СПб., 1872. — Т. 7. — С. 189.
¹³⁶ Дашкевич Я. Клан Хмельницького... — С. 91.
¹³⁷ Акты ЮиЗР. — СПб., 1863. — Т. 4. — С. 43.
¹³⁸ Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. — Львів, 1991. — Т. 222. — С. 347.

¹³⁹ Дорощенко Д. Гетьман Петро Дорощенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 663.

¹⁴⁰ БЧ. ВР, № 168, арк. 678; БН. ВМФ. — № 7600 (З архіву дніпропетровського дослідника В. Брехуненка); ЦНБ. ІР, ф. 11, 13886; Акты ЮиЗР. — СПб, 1875. — Т. 8. — С. 66, 138; СПб, 1877. — Т. 9. — С. 43; Санин Г. Некоторые черты политики гетмана Петра Дорощенка // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина (Матеріали Міжн. наук. конф.). — К., 1993. — Вип. 2. — С. 24.

О. М. Апанович (Київ)

Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників

«... Таких людей Провидіння Боже віками тільки породжує в людстві для особливих Його намірів і призначень. Він, мавши незвичайний розум, був вельми добродушний і справедливий, у справах національних — досконалий політик, а на війні — безстрашний і заповзятливий вождь. Хоробрість його дорівнювала байдужості. У звитягах своїх ніколи не чванився, а в невдачах зовсім не журився... Терпеливість його в найтяжчих трудах і подвигах ніяк його не зраджувала. Голод і спрагу, холод і спеку зносив він з досконалим спокоєм. Отчизну свою і народ так любив, що спокоєм своїм, здоров'ям і самим життям завше йому жертвував без найменшого нарікання. Словом сказати, був найліпший у народі верховний начальник, а у війську безприкладний вождь».

Історія Русів / Пер. І. Драча. — К., 1991. — С. 190.

Богдан Хмельницький народився на Чигиринщині в родині дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького, який служив осадником у корсунсько-чигиринського старости магната Яна Даниловича. Пізніше М. Хмельницький став чигиринським підстаростою. Хутір Суботів був його родовим маєтком, де, ймовірно, 27 грудня 1595 р. з'явився на світ майбутній гетьман України.

Чигиринщина була степовим прикордонням. Поряд розкинулось Дике поле. Там панували татарські ханські орди, які систематично нападали на українські землі. Кримське ханство було васалом султанської Туреччини — Османської імперії, яка мала агресивні наміри щодо України.

Все населення прикордоння було озброєне і брало участь в обороні країни. Його більшість, як і взагалі Черкащини та Канівщини, становили козаки. Вони жили за своїми законами, мали самоврядування, працювали на власній землі без феодалного примусу.

Б. Хмельницький з дитинства увібрав у себе це вільне повітря покозачевої України. Мати його була козачкою з Переяслава. Богдан загартувався у небезпечних умовах степового прикордоння, де виживали найсміливіші, найміцніші. М. Хмельницький, помітивши у сина великі здібності до навчання, дав йому високу, як на той час, освіту. Спочатку це була школа при одному з монастирів Києва. Там Богдан навчився читати і писати, здобув початкові знання з історії українських земель, дізнався про гоніння католицької та уніатської церков, польських та ополячених українських магнатів на православну віру. Потім — єзуїтський колегіум у Львові, класи граматики, поезики та риторики. Тут Богдан опанував польську мову і добре засвоїв латинську, що була тоді мовою науки й дипломатії. Чужа віра не заповонила свідомості юнака. Він розумів, що єзуїти та єзуїтські колегіуми ведуть боротьбу проти української культури і духовності. Тому пізніше, вже на визволеній території України, він добивався їх закриття. Натомість дуже

опікувався Києво-Могилянською колегією при Київському православному братстві, яка згодом стала академією.

Повернувшись зі Львова, Б. Хмельницький вступив до Чигиринської козацької сотні і з того часу назавжди пов'язав свою долю з козацтвом. Батько взяв його із собою в небезпечний похід польського війська до Молдавії в 1620 р. У бою під Цецорою, коли польське військо на чолі з гетьманом Жолкевським, а з ним і загін «охочих стрільців» із Чигиринщини були розбиті турецько-татарськими військами, Богдан і його батько потрапили в полон. Сам Богдан потім розповідав, що він, перебуваючи в Константинополі на одній з галер турецького флоту, «лютої неволі два роки зазнав». Викупила його з тієї неволі мати (за іншими даними, козаки обміняли Богдана на турецьких бранців). Він повернувся додому сповнений ненависті до агресорів і свідомості нещадної боротьби з ними, опанувавши, втім, турецьку й татарську мови.

Богдан ходив з козаками на чайках у морські походи на султанські й ханські володіння. Козацькі війни із султанською Туреччиною і Кримським ханством, у яких брав участь Хмельницький, були важливою ланкою в боротьбі європейських країн проти турецького нашествия.

Козаки сковували значні сили Туреччини, зокрема майже увесь флот, і тим самими перешкоджали її агресивним намірам. У Західній Європі розуміли, що, контролюючи основні тогочасні чорноморські шляхи, козаки фактично панують на Чорному морі.

Діячі західноєвропейських держав давали високу оцінку воєнному мистецтву і потенціалу українського козацтва, добре розуміючи його політичну вагу і вплив на міжнародні відносини. Виникла навіть політична концепція про те, що тільки козацтво може стати на шляху страхітливої навали на Західну Європу. Тому західноєвропейські держави намагалися залучити козацтво для спільних виступів проти Оттоманської Порти.

Визвольна боротьба українського народу проти панування Польщі стала для Б. Хмельницького кровною справою ще в роки юнацтва. «Він був пособником Тараса», — писав тогочасний польський історик Коховський з приводу участі Б. Хмельницького в Переяславській битві 1630 р., коли повсталі на чолі з Тарасом Федоровичем (Трясилом) перемогли польсько-шляхетські війська, очолювані Конєцпольським¹.

Участь Хмельницького у козацько-селянських війнах 30-х років XVII ст. відіграла величезну роль у формуванні його як державного діяча, політика, полководця. Ці війни мали міжнародне значення і набули загальноєвропейського розголосу. До них виявляли постійний інтерес держави, які в той час визначали політичний клімат у Європі, зокрема Франція, Іспанія, Швеція і особливо — Ватикан.

Європа була тоді розколота на два ворожих табори: Річ Посполита приєдналася до агресивного католицького феодального табору контрреформації, очолюваного Ватиканом, а династія Габсбургів перетворилася з останньої чверті XVI ст. у східний бастион феодальної кріпосницької реакції. Політичні діячі й дипломати, оцінюючи повстання 30-х років, у якому брав участь Б. Хмельницький, вважали, що в результаті виступу українського народу опинилося під загрозою саме існування шляхетської Польщі.

Блискучі успіхи козаків у визвольній боротьбі сприяли швидкому зростанню їхньої репутації. Володарі європейських країн прагнули їх перетягнути на свій бік, наприклад, шведський король. Того ж добивалися Трансильванія і Голландія.

Наприкінці Тридцятилітньої війни, в 1645 — 1646 рр., козацький корпус, який очолював Б. Хмельницький, був залучений на службу до французького війська принца Конде і в його складі брав участь в облозі й штурмі іспанської фортеці Дюнкерка.

Отже, Б. Хмельницький ще до визвольної війни 1648 — 1657 рр. добре розумівся в політичній ситуації, що склалася в Європі, і збагнув місце та роль України у ній. У Запорізькому війську він набув досвіду міжнародних відносин, оскільки козацтво здавна намагалося проводити свою, незалежну

від уряду Речі Посполитої, зовнішню політику. Вже будучи військовим писарем, у 1637 р., Хмельницький не тільки керував військовою канцелярією, а й виконував обов'язки міністра закордонних справ, зокрема вів листування з представниками інших держав, брав участь у переговорах з іноземними послами (в Європі його називали канцлером).

Повстання 1637 — 1638 рр. було розгромлене. Хмельницький, як генеральний військовий писар, 24 грудня 1637 р. підписав акт капітуляції під Боровицею. Так звана сеймова ординація 1638 р., обмеживши самоврядування, ліквідувала вищий козацький апарат управління. На найвищій старшинській посаді було призначено польських шляхтичів. Б. Хмельницького понизили до рангу чигиринського сотника.

У 1648 р. Хмельницький сформував перший повстанський загін. Запорозька Січ дала йому гетьманську булаву, і, як український гетьман, Богдан Хмельницький очолив Визвольну війну, що за своїми масштабами, напруженням і результатами стала визначним етапом у боротьбі українського народу проти іноземного панування. Очоливши повсталий народ, козацький гетьман зажив світової слави. Про це свідчить у своєму щоденнику Павло Алеппський — арабський мандрівник, син антіохського патріарха Макарія².

Б. Хмельницький був творцем збройних сил повсталого українського народу. Француз П. Шевальє у своїй хроніці 1663 р. «Про війну козаків з поляками» відзначає, що саме масова участь населення у Визвольній війні мала фатальні наслідки для польського війська. «Поляки завжди чинили опір усім, навіть найгіршим ворогам, — пише, зокрема, він, — і все-таки ці війни не здавалися їм такими небезпечними, як війна з козаками, що розпочалася 1648 р., майже в момент смерті короля, бо ці бунтарі затягнули у свій засолот мало не все населення Чорної Русі»³.

Заслуга Б. Хмельницького полягає саме в тому, що він протягом першого року війни за допомогою досвідченої козацької старшини зумів створити з розрізнених селянських і козацьких загонів, які діяли під час повстання, народно-визвольну армію. Він вийшов із Запорозької Січі з три-чотиритисячним повстанським загоном, не рахуючи 4-тисячного татарського загону Тутай-бея, присланого кримським ханом йому на допомогу. Під Зборовом, за свідченням самого гетьмана, чисельність війська досягла 360 тис. чол. — нечуваної, як для того часу, кількості. Армії, які брали участь у Тридцятилітній війні, не перевершували 40 — 50 тис. чол. Б. Хмельницький перетворив селянські загоны у дисципліновані полки, які перемагали добре навчене польсько-шляхетське військо.

Створюючи армію повстання, яке мало загальнонародний характер, її головнокомандуючий спирався на запорозьке козацтво, що виконувало у цьому війську роль добре навченого ядра. Завдяки набутому досвіду (службі військовим писарем, а потім сотником у козацькому війську до 1648 р.) Б. Хмельницький досконало знав принципи комплектування, організації, управління військом, систему підготовки до походу. Використавши й розширивши цей досвід, український гетьман виявився найталановитішим організатором армії, що увібрала в себе традиційні риси січового військового ладу.

З ім'ям Б. Хмельницького пов'язано створення козацької кінноти як роду військ. Основним родом військ українського козацтва в XVI — першій половині XVII ст. була піхота. Вона вважалася тоді найкращою в Європі. Козаки-кіннотники виконували завдання підтримки піхоти. Саме Б. Хмельницький вперше у козацькому війську організував спеціальні окремі формування кінноти.

Артилерію повстанського війська, по суті, також створив Хмельницький. Спочатку у повстанців було тільки кілька гармат, які їм дали запорожці. У битві під Берестечком 1651 р. козацька армія мала вже понад сто гармат. Наприкінці війни артилерійський парк народно-визвольної армії налічував понад 400 гармат. Головним пунктом постюю і утримання генеральної арматури козацького війська за гетьманування Б. Хмельницького було місто Переяслав. Кількість гармат збільшилася шляхом організації і розширення їх

виробництва у полках, а також за рахунок трофейних. У результаті в ряді битв, зокрема, під Зборовом, Берестечком, Білою Церквою та Охматовом, козацька артилерія перевершила польську. Хмельницький закріпив за кожною гарматою постійну обслугу із кращих стрільців і додав до кожної гармати упряжку коней, а дрібнокаліберні гармати поставив на двоколісні візки. Це був прообраз майбутньої тачанки, що її застосував під час громадянської війни в Україні у своїй армії Нестор Махно і яку запозичили в нього російські більшовицькі війська.

У період Визвольної війни 1648 — 1657 рр. розвинулося воєнне мистецтво Запорізької Січі, яку можна назвати своєрідною українською воєнною академією. Хмельницький збагатив його досвідом західноєвропейського воєнного мистецтва, з яким він ознайомився ще під час перебування у Франції, в бурхливі роки Тридцятилітньої війни. Це — і різноманітні напрями стратегії, і особливі засоби ведення бою, і різні системи організації військ, і випробування різних видів зброї.

Б. Хмельницький розробив воєнну доктрину і визначив головні принципи стратегії козацького війська у 1648 — 1657 рр., а також визначив концепції окремих кампаній. Він вважав, що перемоги у війні проти Речі Посполитої можна досягти тільки шляхом знищення головного угруповання сил на вирішальному напрямку, тобто західному театрі воєнних дій. Тому козацький стратег дбав про максимальне забезпечення його необхідними засобами і силами, зосереджуючи там основні війська своєї армії. На північний театр війни, проти литовських військ, він посилав порівняно невеликі загони.

Хмельницький проводив лінію активного, рішучого наступу і концентрованого удару, що вирішило долю битв на користь повстанців під Корсунем, Пилявцями, Зборовом. Палкий поборник наступальної стратегії, він шукав ворога і завдавав удару там, де вважав за потрібне, вміло використовував рельєф місцевості, першим починав битву, тримаючи в руках ініціативу, нав'язував свою волю противнику, застосовуючи резерв для остаточного розгрому ворога. Одним із класичних прикладів може бути Корсунська битва, коли Хмельницький, керуючи 15-тисячним повстанським військом, примусив 20-тисячну польсько-шляхетську армію залишити зайняті нею позиції, а потім прийняти бій на незручній для польської кінноти пересіченій місцевості у Гороховій Діброві. Під час спуску возів і артилерії в глибокий яр 6-тисячний резерв Кривоноса, що вдарив із засідки, остаточно вирішив долю другої битви війни.

На відміну від полководців західноєвропейських армій, які діяли переважно шляхом оборони і облоги фортець й ухилялися від битв (оскільки це завдавало великих втрат найманим військам, що дорого оплачувалися), Хмельницький не витрачав часу і не розпоршував сил на облогу фортець. Перемоги у війні він добивався у ході польових боїв, прагнучи якомога швидше досягти головної мети, тобто зав'язати бій з основними силами противника і розгромити їх.

Влітку 1648 р. українська армія пішла в рішучий наступ на польсько-шляхетське військо, хоча в руках ворога в тилу ще залишалися фортеця Кодак і ряд замків на литовському кордоні. Завдяки перемозі під Пилявцями було визволено Волинь і Поділля, й жоден укріплений населений пункт вже не чинив опору козакам. Після Пилявецької битви Хмельницький не чекав наслідків облоги Кам'янця, Бродів та інших фортець, а продовжував похід на Замостя, залишивши позаду укріплений Львів. У травні 1655 р. Хмельницький писав головнокомандуючому українськими силами в Білорусії полковникові І. Золотаренку, щоб він не витрачав сил і часу на облогу окремих фортець та замків, а наступав на головне військо ворога. «Не баритися під курниками, як минулого року, — наказував він, — треба йти туди, де голова або де б стояли які-небудь окремі ворожі сили. Бо і минулого року багато було б зроблено, коли б біля тих курників не барилися, а то мало що доброго вдіяно, тільки тратили людей... Промишляй, Ваша милість, над головою, а з хвостом вже піде легше»⁴.

Автор багатьох праць з української воєнної історії В. Петрів (у минулому — військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР, учасник оборони Києва від банд Муравйова в січні 1918 р., військовий міністр (1918 р.), в еміграції — дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка) у своєму історико-психологічному нарисі «Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648 — 1649 років» (передруковано в 1933 р. у часописі «Військо України» в № 6 — 8) робить висновок, що Б. Хмельницький значно випередив XVII ст. своїми стратегічними діями щодо фортець. «Не можна ще не зазначити, — пише В. Петрів, — ставлення до фортець: здобуваються тільки небезпечні та необхідні, інші обминаються та лише беруться в облогу. Норма, до якої дійшли лише дуже недавно»⁵.

Стратегічним новаторством для XVII ст. вважав В. Петрів також проведення Б. Хмельницьким перед Пилявецькою битвою операції прикриття авангардними групами великих козацьких з'єднань зосередження і розташування головних сил української армії. Під командуванням полковника М. Кривоноса, маневруючи на Волині і Поділлі, вони разом з численними селянськими загонами розгромили кількатисячні магнатські війська та польські залоги і оволоділи могутньою фортецею Бар, замками та ще деякими укріпленими містами, а потім приєдналися до головної армії.

Отже, Б. Хмельницький забезпечив свої головні сили від наскоків регіональних ворожих угруповань, що сприяло своєчасному розгортанню українського війська на полі бою під Пилявцями. Слід також зауважити, що Пилявецька битва є взірцем уміння полководця довести ворога до виснаження і деморалізації.

Хмельницький розвинув запорозьку тактику маневрування, яку він застосовував з метою рішучого розгрому ворога, зокрема такий складний маневр, як охоплення ворога з флангів і вихід у його тил.

Вже у першій битві під Жовтими Водами повстанське військо за наказом свого гетьмана охопило військо С. Потоцького і Шемберга з флангів і вийшло в його тили.

Великого значення надавав Хмельницький факторові раптовості. 2 серпня 1650 р. у своєму універсалі білоцерківському полковникові гетьман наказував: «Щоб ви, години не відкладаючи до завтра, з доброю зброєю виходили, вдень і вночі поспішали на Уманський шлях, не треба задержуватися за борошном і в дорозі добувати, тільки на коні сідайте, бо треба, щоб ми випередили неприятеля, а не нас наші неприятелі»⁶. Під Пилявцями і Зборовом йому вдалося до останньої хвилини приховувати свої сили і захопити ворога зненацька, несподіваним наступом. Гетьман завжди прагнув використати розпорошення ворога, щоб бити його по частинах, не дати об'єднатися і використати переважаюче кількісне співвідношення. Цей стратегічний принцип Б. Хмельницький застосовував уже в першій битві, під Жовтими Водами. Він широко використовував не перевершене ніким у минулому розвідницьке мистецтво запорозьких козаків, які ще і в XVIII ст. вважалися найкращими розвідниками у російській армії. До високої досконалості довів український гетьман майстерність козаків у переслідуванні ворога.

Б. Хмельницький повною мірою використовував фортифікаційне мистецтво козацтва. Козаки були майстрами будувати земляні укріплення. «Козак воює стільки ж мушкетом, скільки мотикою та лопатою..., — зауважував, зокрема, папський нунцій Торрес, що бував у Польщі і в Україні, — насипає землю і робить укріплення серед безмежних рівнин свого краю»⁷.

Козаки здавна широко використовували індивідуальний захист від вогню ворога, тоді ще не відомий у Західній Європі, — самоокопування стрільців. Особливо воно практикувалося в умовах південних степів, де чатувала постійна небезпека нападу татар. Цей спосіб був надійніший порівняно з ланцирами і кольчугами, які використовувала польська шляхта та її найманці, передусім німці, і які в епоху рушницького вогню застаріли.

Активно застосовував Хмельницький оригінальний і найпопулярніший у козаків бойовий порядок — табір, що був найважливішим елементом козацької тактики в умовах рівнинної степової місцевості. Табір будовався із

зсунутих до купи і скріплених у кілька рядів возів, які оточували військо. Під прикриттям табору, що його сучасники називали «рухомою фортецею», козаки могли пробиватися через ворожу територію на великі відстані. В наступі табір використовувався як прикриття, що протистояло укріпленням ворога. Під час оборони вози ставилися щільно один до одного, колеса їхні зв'язувалися і скріплювалися ланцюгами, оглоблі поверталися до ворога на зразок списів або рогатин. За возами ховалося все військо. Коли облога фортеці або кругова оборона затягувалися, вози засипалися землею. З них робили міцний вал, а навколо копали рови, «вовчі ями», вставляючи загострені кілки на дно, та зводили інші тимчасові земляні укріплення. Сучасники-іноземці, які спостерігали козацький табір у бою і на марші, із захопленням висловлювалися про його виняткові бойові можливості. Так, історичний свідок тих подій француз Шевальє неодноразово підкреслював, що козацький табір, який складався з багатьох рядів возів, де знаходилася частина війська, здатний витримати будь-яку атаку.

Під Зборовом такий табір був побудований у кілька десятків рядів. Під Берестечком він простягався на три з половиною версти в ширину і довжину. Під Білою Церквою в 1651 р. табір розклали серед балок і оточили подвійним валом. Козаки могли збудувати укріплення надзвичайно швидко. 1649 р. під Лоєвом 10 тис. козацьких кіннотників спішилися і за чверть години побудували в густому лісі табір, укріпили його засіками і відбили атаку військ на чолі з литовським гетьманом Радзивіллою. Литовська кіннота, засвідчив один з учасників бою, не могла його «заступити».

Табір настільки широко використовувався під час Визвольної боротьби 1648 — 1657 рр., що навіть невеликі селянські загони пересувалися під захистом своїх «табориків».

Б. Хмельницький піднявся на найвищі шаблі тодішнього світового воєнного мистецтва. Сучасники порівнювали його з Ганнібалом та іншими відомими полководцями античності, що вважалися еталонами воєнного генія. Тогочасне воєнне мистецтво українського народу випередило західноєвропейське в головних напрямках стратегії і тактики.

Успіх воєнної, політичної і державної діяльності Б. Хмельницького, крім інших факторів і причин, визначався ще й тим, що він зумів згуртувати навколо себе талановитих козацьких полководців, які допомагали гетьману розвивати українське воєнне мистецтво. Б. Хмельницький зумів об'єднати козацьку старшину в ім'я спільної мети — визволення Батьківщини від іноземного панування. Він добирав талановитих людей — вправних організаторів, адміністраторів, а головне — полководців. Гетьман умів підкоряти їх своїй залізній волі, справі визволення України і державотворення.

Б. Хмельницький дуже добре розумівся у міжнародній політиці і володів надзвичайним дипломатичним хистом. Своєю воєнної діяльністю він тісно пов'язував з дипломатичною, підпорядкувавши її головній меті життя — здобуття Україні незалежності. Важливі і складні дипломатичні доручення Хмельницького гідно і професійно виконували його сподвижники, очолюючи посольства в різних державах.

Отже, діячі, які гуртувалися навколо Б. Хмельницького і які втілювали в одній особі і військового керівника, і адміністратора, і дипломата, і державника, були справжньою елітою українського народу, яка об'єднувала кращих представників реєстрового і запорозького козацтва, української шляхти, а також міщанства і талановитих одиниць із селян.

Козацькі полковники — вихідці з реєстрової і запорозької старшини, загартовані в походах проти Османської імперії і Кримського ханства та в попередніх повстаннях 30-х років проти Польщі, непримиренні вороги магнатів були найкращими знавцями воєнної справи, талановитими, мужніми, незламними керівниками. Це — Філон Джалалій, Кіндрат Бурляй, Федір Вешняк-Якубович, Іван Гиря, Іван Ганжа, Максим Нестеренко, Максим Криwonіс та інші.

На бік Хмельницького перейшли (переважно після перших поразок польських військ під Жовтими Водами і Корсунем) вихідці з українських шляхетських родин: Іван Богун, Михайло-Станіслав Кричевський, Станіслав Морозенко-Мрозовицький, брати Данило та Іван Нечаї та інші. Деякі з них здобули освіту в закордонних університетах, мали державний і адміністративний досвід. У війську Хмельницького вони одержали високі посади у складі генеральної старшини, рада якої була своєрідним штабом української армії. Разом із колишньою реєстровою і запорозькою старшиною вони були найвищим оперативним командуванням — своєрідним корпусом полковників збройних сил часів Визвольної війни. До цього найвищого командування української армії, що підлягало безпосередньо головнокомандуючому — Богдану Хмельницькому, приєдналися і вихідці із середовища міського населення (міщанства) — Матвій Гладкий, Мартин Небаба, а також із селянства — Федір Вешняк та інші.

Полковники української армії були здатні керувати великими військовими з'єднаннями, самостійно діяти на окремих напрямках, користуючись значною свободою у проведенні операцій, стратегічну мету яких розробляв Б. Хмельницький. Призначаючи полковників керувати військовими з'єднаннями, він надавав їм широкі повноваження і присвоював звання наказних гетьманів. Українські полководці — полковники — відзначалися винятковою особистою хоробрістю. За словами сучасників, вони були «сміливими і відважними воїнами» і мали великий авторитет у козацтва⁸.

Черкаський полковник Максим Кривоніс — найвизначніший полководець на першому етапі Визвольної війни — народився в наддніпрянському місті Вільшані, в сім'ї ремісника-кушніра. За іншими, менш вірогідними, тогочасними даними, він був вихідцем із міщанства, з Острога чи Могилева. Деякі навіть твердили, ніби він був мандрівним воякою із Шотландії.

М. Кривоніс уславився походами на володіння Туреччини і Кримського ханства. Із самого початку Визвольної війни він виявив себе незамінним помічником Хмельницького, особливо в організації селян, керуючи селянськими загонами і великими козацькими з'єднаннями. М. Кривоніс брав участь у всіх битвах 1648 р., зокрема, відзначився в Корсунській битві, коли шеститисячний загін козаків-піхотинців з гарматами, влаштувавши засідку, прискорив поразку поляків. Перед Пилявецькою битвою М. Кривоніс очолював авангардні з'єднання, які, маневруючи, розгромили магнатські військові сили на Волині й Поділлі і забезпечили зосередження на полі бою головних військ армії Хмельницького. В ході битви керовані Кривоносом козацькі і татарські війська виконували завдання — зробити удар по центру і на правому фланзі ворожих сил. Під час облоги Львова 5 жовтня 1648 р. М. Кривоніс здобув міцну фортецю «Високий замок», що й визначило долю обложеного міста. Він завжди був рішучим противником угоди з Польщею. М. Кривоніс помер під час пошесті чуми в таборі під Замостям. Подвиги Кривоноса широко оспівані в українських народних піснях.

Уманський полковник Іван Ганжа ще до початку Визвольної війни брав участь у козацьких походах на Чорне море. Він був близьким товаришем керівника козацько-селянського повстання 1637 р. Павла Бута (Павлюка). Син польського гетьмана С. Конєцпольський призначив його «польовим вождем» реєстрового війська. І. Ганжа тоді очолював козацькі загани, що ходили проти татар. Саме як одного із знавців воєнної справи залучив його Б. Хмельницький для організації повстання, яке переросло у Визвольну війну. І. Ганжа переконав реєстрових козаків приєднатися до повстанців. Він керував повсталими на Уманщині, взяв штурмом Умань. Загинув під Пилявцями в 1648 р.

Чигиринський полковник Федір Вешняк-Якубович (відомий також під ім'ям Якубовський) народився на Полтавщині, в селянській родині. Навчався в Київській братській школі, яку не закінчив, подавшись на Запорозьку Січ. На Січі був осавулом, потім його обрали полковником козацького реєстрового війська. У 1637 — 1638 рр. — військовий писар. Після розгрому козацько-селянського повстання тих років став чигиринським сотником.

Ф. Вешняк навесні 1648 р. був серед реєстровців, які за наказом польського коронного гетьмана М. Потоцького рушили по Дніпру на човнах, щоб з'єднатись із сухопутним авангардним загоном польських жовнірів і придушити повстання на Запоріжжі. Реєстрові козаки самі підняли повстання на флотилії, перебили старшину — прибічників Польщі і приєдналися до Хмельницького. Ф. Вешняк, який особисто був з ним знайомий, одразу ж став чигиринським полковником, включився в битву під Жовтими Водами, брав участь у Корсунській битві, діяв зі своїм полком на Поділлі. Перед Пилявецькою битвою виконував функції наказного гетьмана. В окремих боях, заступаючи Б. Хмельницького в командуванні військом, був його незамінним помічником в організаційно-військових справах. Мешкаючи в гетьманській столиці Чигирині, Ф. Вешняк невідлучно перебував при гетьмані і користувався найбільшим довір'ям у нього. Був учасником обговорення і вирішення важливих державних і адміністративних справ, а також переговорів з послами іноземних держав. виявив дипломатичний талант. очолював перше українське посольство до Варшави (1648 р.) і до Москви (квітень — червень 1649 р.). Б. Хмельницький використовував Ф. Вешняка в найкритичніших ситуаціях. Ф. Вешняк помер у Чигирині наприкінці 1650 р.

Прилуцький, а потім кропивенський полковник Філон Джалалій (Джеджалій), з татарського роду, керував повстанням реєстрових козаків, які у битві під Жовтими Водами перейшли на бік Хмельницького (4 — 12 травня 1648 р.), учасник багатьох подій Визвольної війни, непримиренний ворог польської шляхти. Був добрим порадиником Хмельницького, завжди справляв на нього великий вплив. Виконував важливі дипломатичні доручення, зокрема, очолював українське посольство до Стамбула (1648 р.), де було укладено союз із Туреччиною. Мав великий авторитет у війську, був обраний наказним гетьманом під час битви під Берестечком (1651 р.). Помер після 1654 р.

Генеральний осавул Дем'ян Лисовець (Демко Чигиринський) користувався значною довірою у Б. Хмельницького, був одним з головних його дорадників. З 1649 р. кілька разів призначався наказним гетьманом над великими з'єднаннями козацьких військ у походах проти Польщі (1651 р.), до Молдавії (1653 р.). Був послом у Молдавії і Валахії (1654 р.). Помер до початку листопада 1654 р.

Білоцерківський полковник Іван Гиря входив до найближчого оточення Богдана Хмельницького. Ще в 20 — 30-х роках посідав видатне місце серед запорозької і реєстрової козацької старшини, був військовим суддею.

Влітку 1648 р. Б. Хмельницький послав Гирю з його полком на Правобережжя на допомогу М. Кривоносу. У середині липня 1648 р. п'ятитисячний полк І. Гирі успішно атакував польську залогу в містечку Махнівка і розгромив її, а потім штурмом оволодів замком, де ховалися залишки надвірного війська воєводи Тишкевича — власника Махнівки. На світанку Гиря відійшов у поле і з'єднався з Кривоносом, разом з яким вони продовжували переможні дії проти польських сил на Правобережжі. Так, 16 — 18 липня Гиря зі своїм Білоцерківським полком, Уманський полк Ганжі та зведене військо Кривоноса одержали перемогу під Старим Костянтиновом і примусили панічно тікати магнатські військові з'єднання.

І. Гиря був талановитим дипломатом. Наприкінці 1648 р. він очолював посольство до Варшави.

Київський полковник Станіслав-Михайло Кричевський походив з Берестейщини, із старовинного українського шляхетського роду, на жаль, окатоличеного й ополяченого. В польському війську вважався сміливим бойовим офіцером, брав участь у шведській війні. Особливо високо його цінував коронний гетьман С. Конєцпольський — командуючий польськими окупаційними силами в Україні. 1643 р. С. Кричевського призначено чигиринським реєстровим полковником. очолюваний ним полк успішно здійснював степові походи проти татар. Кричевський приятелював з тодішнім чигиринським сотником Б. Хмельницьким, був його кумом. Вони разом проводили

переговори з польським королем Владиславом IV щодо організації козацького походу на Чорне море, проти Туреччини.

Наприкінці 1647 р. Кричевський не виконав наказу О. Конецпольського стратити заарештованого Хмельницького, більше того, випустив його на волю з ув'язнення, сприявши таким чином втечі майбутнього гетьмана на Запорозжя. Під Жовтими Водами Кричевський перейшов на бік Хмельницького, став київським полковником. Навернувшись до віри предків, обрав собі ім'я патрона українського війська — архангела Михаїла. Після Корсунської битви разом з козацьким військом дійшов з боями до Замостя, а згодом, у грудні 1648 р., брав участь у врочистому в'їзді переможного війська до Києва.

Влітку 1649 р. полк на чолі з Кричевським ішов попереду української армії Хмельницького, яка прямувала на Збараж для зустрічі з головними польськими силами. Богдан мав намір розв'язати битву з королем Яном Казимиром і розгромити його. Кричевський на марші провів переможний бій з окремим військовим формуванням князя Я. Вишневецького. Коли з півночі виникла загроза вторгнення на Наддніпрянщину, а потім і на Київ великої литовської армії під проводом талановитого, досвідченого й дуже жорстокого полководця князя Я. Радзивілла, Б. Хмельницький послав туди Кричевського, надавши йому титул наказного гетьмана, з київським комонним полком. Литовська армія перевершувала козацьку не тільки кількісно, а й зброєю, оснащенням і воєнним потенціалом. 30-тисячне литовське військо було боєздатним, загартованим у битвах, з досвідченим командним складом, сучасною зброєю, численною арматою — до 50 гармат. Козацькі сили склалися з боєздатного загартованого Київського охочекомонного полку — 5 тис. вершників, трьох козацьких полків (Брагинського, Чорнобильського і Овруцького) — 6 тис. переважно вершників. Однак серед них були старші віком, інваліди й мало досвідчені «охотники». Зброї на всіх не вистачало. Гармат було лише чотири і до них чотири барила пороху.

Радзивілл укріпив свій табір під Лоевом. Кричевський дезорієнтував ворога захопленням сусіднього з Лоевом Холмиця, а сам зі своїм військом непомітно обхідним маршем став табором під Лоевом, за дві милі від литовського табору.

Бої за греблю розпочали козацькі війська. Першу атаку їх було зупинено сильним гарматним і мушкетним вогнем, після чого Радзивілл перейшов до контратаки. Однак Київський полк на правому крилі переможно відбив наступ важкої і легкої ворожої кінноти і знову атакував військо Радзивілла, перемагаючи його, а козацькі війська з лівого крила поволі оточили ворога. Литовці почали з боями відступати. Раптом з тилу на козаків чвалом ударили два резервні литовські корпуси. Військо Кричевського було роз'єднане, ліве козацьке крило розгромлено. Козаки створили з тіл своїх загиблих товаришів і трупів коней вали, якими опоясалися, як твердинею, і зупинили наступ литовців. На штурм купки відважних козаків кинулася вся радзивіллівська армія. На схилі дня розпочався смертельний бій.

Штурм тривав дві години, але ворог не міг подолати козаків і залізну волю Кричевського. Втрати Радзивілла були великі: загинуло багато офіцерів, піхота відстріляла всі набої. Литовський полководець наказав припинити штурм, відвів свою армію в табір за Лоїв і, щоб почувати себе безпечніше, дав розпорядження палити сусідні села, стоги хліба й сіна, щоб освітити місцевість. Він побоювався нападу.

Український військовий і політичний діяч, генерал-хорунжий армії УНР Микола Капустянський у книзі «Історія українського війська» описує останні дні життя героїчного козацького полковника. В останньому бою його було тяжко поранено — одна куля вдарила під праве око, друга — пройшла під серцем. Однак він залишився на полі бою. Вночі козаки непоміченими вислизнули з оточення, хотіли забрати із собою і наказного гетьмана, але, як пише Капустянський, «він заборонив себе евакуювати, а через дві доби в полоні віддав Богові душу... Радзивілл та його докільля подивлялися відвагу Кричевського та висловлювали до його велику пошану»⁹.

Радзивілл, хоча й одержав перемогу (витримав шалену атаку козаків, зберіг свої позиції, завдав значних втрат козацькій армії), однак програв стратегічно. Кричевський же, який нібито й зазнав поразки, на думку М. Капустянського, «в обороні Київського напрямку наказний гетьман ціною величезних жертв та влучним маневром виконав важливе завдання. Він стримав і вніможливив наступ литовської армії на Україну і цим дав змогу гетьманові Богдану Хмельницькому не оглядатись на власне запілля та здобути рішучу перемогу під Зборовом на головному театрі війни. Тому ми маємо підстави твердити, що наказний гетьман Кричевський, поклавши головою, все ж таки здобув під Лоевом стратегічну та психологічну перемогу. Для князя Радзивілла Лоїв був стратегічною поразкою, бо він не виконав свого плану — походу на Київ, і тим самим не подав допомоги польському війську. У висліді — кампанію 1649 року виграв гетьман Богдан Хмельницький»¹⁰.

Справді, армія Радзивілла зазнала таких величезних втрат і була настільки ослаблена, що мусила відступити, відмовитися від походу в Україну і до кінця кампанії залишалася пасивною.

Гадяцький полковник Кіндрат Бурляй (Бурлюй, Бурлій) уславився як керівник козацьких морських походів. У 1624 р. очолювані ним козаки оволоділи турецьким містом і фортецею Синоп на південному узбережжі Чорного моря. Бурляй служив у реєстровому козацькому війську й ще на початку підготовки Б. Хмельницьким повстання ввійшов до кола його організаторів. Бурляй був у числі найближчих з оточення українського гетьмана, займав провідне місце в козацькому війську, кілька разів призначався наказним гетьманом, а також виконував дипломатичні доручення Б. Хмельницького, зокрема, очолив перше посольство від Запорозького війська до Криму. В 1649 р. козацькі і татарські війська, якими командував Б. Хмельницький, взяли в облогу могутній укріплений замок Збараж, одночасно розпочавши наступ на велике польське військо, що на чолі з королем прямувало на Зборів.

Запеклий бій під Збаражем розпочався на лівому крилі польського табору, де укріплення ще не були закінчені. Полковник Бурляй так стрімко атакував добірну угорську піхоту, що та не витримала натиску і відступила. Козаки підняли на валу свою корогву, але польське командування прислало своїм допомогу. Козаків відтіснили до ставу, завдавши їм значних втрат. Бой під Збаражем тривали й наступні дні. В одному з них був смертельно поранений К. Бурляй.

Корсунський полковник Станіслав Морозенко-Мрозовицький походив з галицько-волинської української шляхти. Його батько був теребовлянським підстаростою. Він дав синові блискучу освіту — в Краківському і Падуанському університетах. С. Мрозовицький добре володів українською, польською, французькою та німецькою мовами. Служив при дворі польського короля Владислава IV ("покойовий дворянин"). З кінця 30-х років — полковник козацького реєстрового війська.

З початком Визвольної війни С. Мрозовицький перейшов на бік повстаючого українського народу. Після участі в Жовтоводській і Корсунській битвах Б. Хмельницький призначив його корсунським полковником. З того часу він і відомий під прізвиськом Морозенко. Перед Пилявецькою битвою за наказом Хмельницького разом з полковниками М. Кривоносом та І. Ганжою організовував військові дії на Поділлі. Особливо відзначився С. Морозенко в Пилявецькій битві.

1649 р. під фортецею Збаражем С. Морозенко керував кіннотою. Навіть польські хроністи писали, що тут він виявив надзвичайний героїзм. Коли козаки винесли з поля бою пораненого полковника Бурляя, на виручку їм прийшов зі своєю кіннотою Морозенко. Зав'язалася жорстока січа. Його шабля миготіла як смертоносна блискавка. Але в одній із сутичок кінь полковника спіткнувся і впав на передні підбиті ноги. Оразу ж налетіли вороги. Ледве відбили козаки свого улюбленця. 29 липня, у середу, Морозенко помер від ран. Велика печаль лягла на чола козаків. Над ним плакав і сам

Б. Хмельницький. «Дуже жалувала за ним чернь», — записав тоді у своєму щоденнику один з польських шляхтичів. Це про нього співається в народній пісні:

«Ой, Морозе, Морозенку,
Ти славний козаче,
За тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче».

Корсунський полковник Максим Нестеренко був активним військовим, політичним і дипломатичним діячем у 30 — 50-х роках XVII ст. Учасник козацько-селянського повстання 1637 р. проти панування поляків в Україні; був полковником Корсунського реєстрового полку, з 1638 р. — корсунський сотник. У 1646 р. разом з Богданом Хмельницьким, який тоді був чигиринським сотником, та чигиринським полковником їздив до Варшави на переговори з королем Владиславом IV у справі війни з Туреччиною і козацького походу на Чорне море.

Разом з Б. Хмельницьким й близькими до нього людьми М. Нестеренко займався організацією повстання в 1648 р. У грудні 1649 р. Б. Хмельницький відправив корсунського полковника М. Нестеренка на чолі посольства до Варшави на сейм у справі ратифікації Зборівської українсько-польської угоди. У 1655 р. М. Нестеренко разом з кальницьким (вінницьким) полковником І. Богуном обороняв Брацлавщину від татар.

Брацлавський полковник Данило Нечай — талановитий полководець, розгромив польське військо під Межибожем (червень 1649 р.), відзначився у наступі на Збараж та при його облозі (липень — серпень 1649 р.). У 1650 р. під час молдавського походу 70-тисячного козацького війська на чолі з Б. Хмельницьким передові полки під проводом Д. Нечая захопили молдавську столицю Ясси. За дорученням Б. Хмельницького на початку 1651 р. захищав південно-західне прикордоння, загинув у запеклому бою з поляками, якими керував гетьман М. Калиновський під містечком Красним. Данило Нечай був одним з найпопулярніших у народі сподвижників Б. Хмельницького. Д. Нечай оспіваний як герой в українських народних історичних піснях.

Ніжинський полковник Іван Золотаренко — козацького роду з Корсуна. Його сестра Ганна — третя дружина гетьмана Б. Хмельницького (з 1651 р.). І. Золотаренко був членом посольства, яке Б. Хмельницький відправив до Москви з проханням військової допомоги в боротьбі проти Польщі. На початку 1652 р. корсунський, а в липні того ж року — ніжинський полковник. Брав участь у Батозькій битві. Особливо проявив себе як видатний полководець і досвідчений політик. Будучи наказним гетьманом 18-тисячного козацького війська на білорусько-литовському фронті, де діяв разом з московським військом, очоленім царем Олексієм Михайловичем, у 1654 — 1655 рр. І. Золотаренко оволодів замками-фортецями й містами над Дніпром, зайняв у результаті півторамісячної облоги міцно укріплений Гомель, штурмом оволодів Чечерськом, Пропайськом і Новим Биховим. Під час березневого рейду 1655 р. загони Золотаренка визволили Бобруйськ, Королівську Слободу, Глуськ, Речицю та інші міста. У червні 1655 р. козацьке військо під проводом наказного гетьмана здобуло замок у Свислочі, розбивши кілька литовських полків, сміливим ударом захопило Мінськ. Потім Золотаренко зав'язав великий бій під Ошмяною, витіснивши звідти Радзивілла. Наприкінці липня 1655 р. армія Золотаренка разом з московськими загонами зайняла столицю Великого князівства Литовського — Вільно. У вересні 1655 р. козаки перейшли Німан, захопили Новогрудок, Несвіж, Короличі, Єремичі та інші міста.

Білоруські міщани і селяни радо зустрічали українське військо, записувалися до нього, визнавали владу українського гетьмана Б. Хмельницького. На південних білоруських землях, які перебували під управлінням І. Золотаренка, запроваджувався козацький лад і устрій, було організовано Білоруський козацький полк. Це викликало велике незадоволення царя і

московських воєвод. Вони воліли приєднання усіх білоруських земель до Москви і вимагали ліквідації Білоруського козацького полку.

І. Золотаренко помер від рани, заподіяної йому в боях під час облоги Старого Бихова в грудні 1655 року.

Кальницький (вінницький) полковник Іван Богун був після Б. Хмельницького найкращим стратегом Визвольної війни українського народу 1648 — 1657 рр., у всіх великих битвах якої він брав участь. Блискучий майстер польових боїв і захисту міст, які він перетворював у неприступні фортеці. Особливо відзначився в обороні Вінниці (1651 р.), у захисті Монастирища (1653 р.), коли виконував завдання Б. Хмельницького — організувати оборону території західних полків від польських військ С. Чернецького, а також у захисті Умані (весна 1654 р.), в битвах під Батогом (1652 р.) і Жванцем (1653 р.).

На останньому етапі Берестецької битви був наказним гетьманом. В умовах суцільного ворожого оточення, загативши болота, вивів з боями значну частину обложених українських військ. Завдяки І. Богуну перемога поляків, по суті, тоді не була однозначною поразкою козаків, адже не було капітуляції, не було розгрому козацької армії. Трьохсотенний загін козаків, що прикривав відхід української армії, змагався до останнього. Значна частина козацького війська вийшла з оточення, і тому Богдан Хмельницький досить швидко відновив кількісно діюче військо. І. Богун був головним помічником українського гетьмана в організації оборони України і комплектуванні та мобілізації козацьких військ після невдачі під Берестечком. І. Богун мав виняткову фізичну силу, відзначався неперевершеною особистою хоробрістю, незламною, залізною волею. Він ніколи не виявляв жорстокості до переможених. Йому була притаманна шляхетність, навіть вороги називали його «лицарською людиною». Мудрий політик, він володів даром передбачення. І. Богун був непримиренним противником і польської, і московської орієнтації, завжди підтримував ідею незалежної, самостійної України. У 1662 р. поляки ув'язнили І. Богуну у фортеці в Марієнбурзі, а в 1664 р. розстріляли під Новгородом-Сіверським під час походу польського короля Я. Казимира на Лівобережну Україну. Український народ створив пісні і думи про І. Богуну, склав багато легенд про нього.

В. Петрів у праці «Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648 — 1649 років» стверджує, що діяльність «Великого Богдана та його співпрацівників, переважно лицарів славного Війська Запорозького Низового, далеко випередила свою епоху». Автор підкреслює використання ними попередніх українських військових традицій княжої доби і дальший розвиток воєнного мистецтва. «Можемо сміло сказати, що розглянуті операції є прикладом того, що може створити український військовий геній в умовах, що хоч трохи дають змогу чинів, геній, який базує свої вчинки бодай на інтуїтивному розумінні української військової традиції, сполученої з загальними висновками військової штуки». Закінчує В. Петрів багатозначним передбаченням: «Народ, здатний до таких чинів, який зміг висунути таких геніїв, умерти не може, як не зречеться самого себе»¹¹.

Характеристика діяльності сподвижників Б. Хмельницького буде неповною без оцінки їх участі в державотворенні. Це питання, на жаль, зовсім обійдене радянською історіографією. Спеціально вивчав проблему участі саме української шляхти на боці Б. Хмельницького в Визвольній війні 1648 — 1657 рр. визначний український історик, соціолог, політик, публіцист, політолог, філософ В'ячеслав Липинський. У збірнику його праць «Z dziejow Ukrainy» (Kraków, 1912) розкривається роль української шляхти у державному будівництві, що його здійснював Б. Хмельницький. В. Липинський подає Б. Хмельницького на їх фоні як могутнього організатора Української держави, великого патріота і політика.

Справді, не менш, а скоріше більш важливою і необхідною, ніж полководницька діяльність, була історично-конструктивна творча роль гетьмана у перебігу військових подій, у побудові самостійної Української держави.

Один з найвидатніших українських істориків ХХ ст. О. Оглоблин у праці «Думки про Хмельницького» (Нью-Йорк, 1957), відзначаючи видатну роль гетьмана в історії України, у різних сферах життя і діяльності українського народу, зокрема як великого полководця й блискучого дипломата, над усе ставить його як державного діяча грандіозного масштабу, фундатора і будівничого Української гетьманської держави. О. Оглоблин вважає, що геній Б. Хмельницького особливо виявився в організації верховної влади. Реалізація цього завдання була можлива тому, що поруч з ним діяли українські полковники — талановиті державники, полководці, дипломати, адміністратори.

Сподвижники Б. Хмельницького, у кровопролитних битвах керуючи козацькими військами, визволяли українські землі від іноземної окупації і встановлювали на них новий лад — козацький устрій. Вони застосовували струнку систему державного адміністративно-територіального і військового управління. Під проводом Б. Хмельницького керівна козацька старшина створила незалежну Українську державу з європейським спрямуванням.

¹ К о с ч о в с к и W. Annales Poloniae. — Т. I. — Р. 20.

² Путешествия антиохского патриарха Макария, описанные архидиаконом Павлом Алеппским. — М., 1897. — Т. IV. — С. 34.

³ Ш е в а л ь е П'єр. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію з другою розвідкою про перекопських татар. — К., 1960. — С. 88.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1889. — Т. 14. — С. 697 — 699.

⁵ П е т р і в В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648 — 1649 років // Військо України. — 1963. — № 2. — С. 101.

⁶ Інститут рукопису ЦНБ НАН України. — № 13698 — 13716. — С. 15 — 16.

⁷ Жерела до історії України — Русі. — Львів, 1919. — Т. 16. — С. 96 — 97.

⁸ Див.: К р и п'я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990; К р и п'я к е в и ч І. П. Історія України. — Львів, 1990; Історія Українського війська. — Львів, 1990; С в е ш н і к о в І. К. Битва під Берестечком. — Львів, 1993; та ін.

⁹ Капустянський Микола. Форсований марш-маневр полк. Кричевського: Історія Українського війська. — Львів, 1990. — С. 577.

¹⁰ Капустянський Микола. Форсований марш-маневр... — С. 578.

¹¹ П е т р і в В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького... // Військо України. 1993. — № 6 — 8.

В. М. Горобець (Київ)

Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика

Національна революція на українських землях, що розпочалась узимку 1648 р. козацьким повстанням на Запорозькій Січі, увінчалася появою того ж року на політичній карті Європи нового державного утворення — Української держави (Війська Запорозького). Становлення її спричинило істотні зміни в геополітичній обстановці в регіоні. Україна, яка до цього часу виступала здебільшого лише як об'єкт міжнародної політики, стає її важливим суб'єктом.

Нагальна потреба в пошуку союзників у боротьбі проти Речі Посполитої та забезпечення гарантій для існування нової держави зумовлюють надзвичайно активну зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду. Польський дослідник Л. Кубаля стверджував, що, «...здається, не було і дня, щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, кур'єрів і посланців і не посилав своїх»¹.

З перших же місяців Визвольної війни важливе місце в зовнішньополітичній діяльності гетьманського уряду займають контакти з Москвою. Розвиток визвольної боротьби, еволюція її програмних завдань і зміна геополітичної ситуації в регіоні істотно вплинули на цілі московської політики Б. Хмельницького. Однак протягом усього періоду визвольних змагань саме стосунки з царським урядом посідали одне з пріоритетних місць у діяльності гетьманської адміністрації і саме вони певною мірою визначали напрями зовнішньої політики Чигирини в цілому.

Системний аналіз московської політики уряду Богдана Хмельницького 1648 — 1657 рр. становить предмет дослідження автора даної статті.

Проблема українсько-російських взаємин середини XVII ст. є однією з вузлових в історії України доби пізнього середньовіччя — рубежу нового часу. Тому вона вже давно привертала пильну увагу дослідників, науковий догляд яких з цієї теми є досить значним. Разом з тим, слід зазначити, що тісний зв'язок даної проблеми з політичною кон'юктурою негативно позначився на об'єктивному її висвітленні, зокрема, зумовив чимало проявів політичної та ідеологічної упередженості, свідоме ігнорування деякими авторами «несимптоматичних» подій і сюжетних ліній. До того ж більшість істориків обмежувала хронологічну межу своїх наукових студій 1654 р. — часом проголошення українсько-російського союзу². Проте після Переяслава в історії відносин двох країн було чимало визначних подій і неоднозначних процесів, які заслуговують на пильну увагу науковців. Саме тому, за нашим глибоким переконанням, ступінь дослідження зазначеної проблематики не можна вважати задовільним, і нині існує реальна потреба (як у науковому, так і суспільно-політичному плані) її прискіпливого й об'єктивного висвітлення.

Українсько-російські контакти на державному рівні започаткував широківідомий в історичній літературі лист гетьмана Хмельницького до московського царя Олексія Михайловича від 8 червня 1648 р.¹ Названий документ неоднозначно трактувався в історіографії. Зокрема, М. Петровський у 1939 р. висловив припущення, що направлення гетьманом листа до Москви мало на меті розпочати переговори при приєднанні України до Росії³. Пізніше аналогічної думки дотримувалися І. Крип'якевич, Ф. Шевченко, О. Касименко, А. Козаченко та інші історики радянської доби, які розцінювали документ як свідчення прагнення Хмельницького «возз'єднати» Україну з Росією в єдиній державі⁴. Д. Іловайський, М. Кордуба, В. Смолій та В. Степанков обґрунтовують мотиви написання листа спробою схилити Олексія Михайловича до надання військової допомоги українській армії та заохотити царя до боротьби за польський трон, що після смерті короля Владислава IV залишився вакантним⁵.

Свідчення джерел та зіставлення хронології й логіки подій середини 1648 р. переконують нас у більшій вірогідності другої точки зору. Дійсно, влітку 1647 р. царський уряд уклав з Варшавою оборонний союз проти татар. З початком Визвольної війни та появою на українських землях союзника повстанців — Ногайської орди польська сторона активно підтримує контакти з прикордонними московськими воєводами, закликаючи їх до виконання союзницьких зобов'язань і надання військової допомоги в боротьбі проти Хмельницького і татар⁶.

Одержавши відповідні відомості від польських урядовців, царський уряд 16 лютого 1648 р. надіслав наказ хотмизькому воєводі князю С. Болховському готуватися до відбиття можливого нападу ординців, у квітні розпочав мобілізацію в прикордонних з Україною повітах, а в другій половині травня віддав розпорядження С. Болховському та севському воєводі З. Леонтєву виступити в похід. Достовірну інформацію про наміри царя гетьман отримав з перехопленого листа князя О. Трубецького до польського воєводи А. Киселя. Прагнучи дезавувати негативні наслідки антикозацької кампанії польської сторони та запобігти втручання московських військ у конфлікт, Хмельницький у листі до Олексія Михайловича, переданому через гінця О. Трубецького, повідомляв про причини повстання, змальовував успіхи ко-

заків на полях битв, порушував питання про надання повстанцям військової допомоги (акцентуючи при цьому увагу на одновірності козаків і московських людей) та висловлював побажання бачити «православного християнського» монарха на вакантному поки що польському престолі⁷.

Нічого не сказано про наміри гетьмана прийняти разом з Військом Запорозьким підданство царя й у листі Богдана до севського воєводи Леонтєєва від 8 червня 1648 р., де йшлося лише про прихильне ставлення української сторони до Олексія Михайловича⁸.

Приблизно через місяць, 11 липня, у листі до путивльського воєводи Плещеева Хмельницький повторює побажання, щоб московський монарх «...ляхом і нам паном і царем бил...»⁹.

Інакше і бути не могло. Адже в цей час політичні вимоги повстанців не виходили за межі програми, визначеної В. Липинським як «політика козацького автономізму». Вони не мали наміру добиватися повного розриву з Річчю Посполитою. Йшлося лише про забезпечення умов для автономного функціонування Війська Запорозького на землях, які були традиційним ареалом розселення українського козацтва, та гарантії вільного віросповідання «руського» народу під зверхністю польської корони.

Бурхливий розвиток визвольної боротьби привів до того, що ідеї «козацького автономізму» наповнюються новим змістом. Улітку 1648 р. козаки домагаються автономії не лише для Подніпров'я, але й Правобережної України — по річку Горинь і місто Володимир. У вересні цього ж року джерела вперше фіксують наміри Богдана Хмельницького «відняти польські володіння до Вісли»¹⁰. Переможний розвиток боротьби української армії у 1648 р., урочистий в'їзд гетьмана до давньої княжої столиці — Києва, його розмови з вищим православним духовенством, київською інтелігенцією, єрусалимським патріархом Паїсієм — все це свідчило про початок процесу переосмислення Хмельницьким результатів і завдань визвольної боротьби, який в основному завершився у лютому 1649 р. виробленням нової для української суспільно-політичної думки програми побудови незалежної держави.

Під впливом розмов з патріархом Паїсієм, котрий надзвичайно високо цінував заслуги Богдана в справі захисту православної віри, титулував його «князем Русі»¹¹, але водночас не симпатизував союзницьким взаєминам України з Кримом, гетьман вирішив відрядити до Москви свого посла полковника Силуяна Мужилівського. Саме йому, на думку В. Смолія і В. Степанкова, випала честь вперше звернутися до царського уряду з пропозицією про прийняття Війська Запорозького в «підданство» цареві¹².

Джерела, на жаль, не дають достовірної інформації стосовно мети посольства Мужилівського. Наприкінці січня 1649 р. Паїсій під час розмов з московським монархом так сформулював пропозиції Хмельницького: «...И он де, Хмельнитцкой, велел ему бити челом царскому величеству, чтоб государь пожаловал велел ево, Хмельнитцкого, и все Войско Запорожское принять под свою государскую высокую руку...»¹².

Згідно з нормами придворного етикету Московської держави Мужилівський не міг вести переговори безпосередньо з Олексієм Михайловичем стосовно покладеної на нього Хмельницьким місії. Українському послові пощастило лише передати царю записку, в якій він стисло повідомляв про причини і перші кроки визвольної боротьби, а також порушував клопотання про надання військової допомоги в боротьбі з Польщею. Про прийняття Війська Запорозького в підданство в записці мова не йшла¹³.

Не можна погодитися з твердженням М. Петровського про те, що Мужилівський не наважився у письмовій формі викласти цю вкрай делікатну справу, побоюючись її розголосу, а, отже, негативних наслідків для українсько-польських взаємин. Адже прохання про надання військової допомоги для боротьби з Польщею було також досить «крамольним» за своєю суттю. Проте дана обставина не завадила послові викласти його у цій записці. Причина ж відсутності в ній положення про підданство Війська За-

порозького цареві, на нашу думку, полягала в тому, що Хмельницький не доручав своєму послові ставити питання таким чином.

На користь даного припущення свідчить і той факт, що в сучасних дослідників немає аргументів, які б доводили факт існування на кінець грудня 1648 р. (часу провідів Паїсія та Мужилівського до Москви) в українського керівництва планів цілковитого розриву з Варшавою. Навпаки, є всі підстави вважати, що гетьманський уряд тоді все ще плекав надії на можливість такого реформування державного устрою Речі Посполитої, яке б гарантувало автономію Війська Запорозького. Зокрема, С. Мужилівський на переговорах у Москві заявляв, що новий польський король Ян Казимір у листі до гетьмана обіцяв «...бити руским (королем і що през шаблюю узяли, аби тое моцно держали...»¹⁴.

Крім того, українське керівництво не полишало намірів посадити на польський трон короля — не католика (трансільванського князя або московського царя), оскільки Військо Запорозьке присяги Яну Казиміру не складало.

Перші місяці 1649 р. стали переломними в історії розвитку української національної ідеї. На переговорах з польськими комісарами, що проходили в лютому 1649 р. у Переяславі, Хмельницький вперше оприлюднив плани визволити «з лядської неволі... народ всієї Русі» та, «відірвавши від ляхів Русь і Україну», створити удільну державу. Виступаючи в похід проти польської армії в травні 1649 р., гетьман ставив перед українськими збройними силами завдання розгромити ворога, щоб добитися незалежності Руської (Української) держави, територія якої простяглася б від Перемишля до московського кордону¹⁵.

Будуючи плани унезалежнення Української держави, Хмельницький розраховує на допомогу православного російського царя. У розмові з царським послом Григорієм Унковським, який прибув до Чигирини в квітні 1649 р., гетьман наголошує, що «от Владимирова святого крещенія одна наша благочестивая християнская вера с Московским государством и имели едину власть»¹⁶. А в травні Богдан направляє до Москви представницьке посольство на чолі з полковником Федором Вишняком, в акредитивній грамоті якого чітко висловлено пропозицію стосовно покровительства московського монарха. Вирази, в яких сформульована дана пропозиція, свідчать про бажання Війська Запорозького прийняти протекторат монарха: «под милость и оборону свою... возьми»¹⁷. Причому розвиток державної ідеї, відхід від програми автономії для козацького стану зумовлюють появу в тексті закликати взяти «під оборону» і «всю Русь»¹⁸, тобто територію, населену православним народом.

Разом з тим, «московська карта» була не єдиною зброєю в дипломатичному арсеналі Богдана. У першій половині 1649 р. він активно контактує з трансільванським двором, прагнучи організувати спільний антипольський похід. Зокрема, під час люневих переговорів з польськими комісарами до Переяслава прибули трансільванські послы. Вони передали гетьману досить привабливі обіцянки князя Юрія II стосовно того, що разом з українськими та угорськими військами за його молодшого брата Сигізмунда як претендента на корону вступаються литовські війська Януша Радзивіла і всі дисиденти¹⁹.

Однак плани Хмельницького щодо використання Москви і Трансільванії в боротьбі проти Польщі в цей час не були втілені в життя. Влітку 1649 р. у боротьбі за незалежність Україна могла використати лише Кримське ханство. Наскільки ненадійним воно було, засвідчили результати Зборівської битви.

Після Зборова українсько-російські відносини значно погіршилися. Пригнічений невдачею, Богдан вбачав одну з її головних причин у тому, що Москва не надала Україні військової допомоги. Зростання напруження в стосунках з царем у цей час виявляється не лише у відвертих висловлюваннях гетьманом свого невдоволення позицією російського уряду, але й численних погрозах, як записано у донесеннях російських виступів, іти «...вой-

ною тогочас на... государево Московское государство...»²⁰. Причому погрози лунають не лише з уст Богдана, а й «во всех де... черкаских городех... те же речи черкасы все говорят не тайно, что итти им з гетманом однолично на... государева Московское государство войною...»²¹.

На політичний курс Хмельницького в стосунках з царем значно впливає позиція кримського хана, який наполегливо схиляв гетьмана до спільного походу на московське порубіжжя. Тому інформація про українсько-кримські плани непокоїть Москву.

Звичайно, видається малоімовірним припущення стосовно того, що після невдалої літньої кампанії та розпуску в 20-х числах серпня в Павлолочі козацького війська Хмельницький реально планував організацію походу на Москву. На думку В. Смоля та В. Степанкова, гетьманські погрози були своєрідним проявом душевного надлому, кризи, спричиненої Зборівськими ексцесами²². Разом з тим, можливо, в стосунках з царем українська дипломатія освоювала тоді нову тактику — прагнучи схилити російський уряд до підтримки України, гетьман та його оточення, поряд з наголосом на етнічну близькість і релігійну спорідненість, а також обопільну зацікавленість в ослабленні Речі Посполитої, вдавалися до різких дипломатичних демаршів.

У контексті даної політики слід розглядати і перебування в Україні з початку 1650 р. самозванця Тимофія Акундінова, який видавав себе за сина російського царя Василя Шуйського. Незважаючи на численні вимоги російської сторони, Хмельницький не поспішав видавати їй самозванця, даючи змогу останньому плести політичні інтриги проти Олексія Михайловича²³.

Водночас українське керівництво не хоче допустити повного розриву чи значного загострення українсько-російських відносин. Так, взимку 1650 р. Хмельницький докладає максимум зусиль до того, щоб унеможливити участь українських полків у каральній акції Іслам-Гірея проти донських козаків, а в середині березня ігнорує накази польського короля стосовно підготовки до комбінованого польсько-кримського походу проти Росії, плани якого розроблялися з осені 1649 р.²⁴

Початок 50-х років в історії української дипломатії позначений активізацією її контактів з державним керівництвом Османської імперії. Вже восени 1648 р. гетьманський уряд звернувся до султана з пропозицією прийняти у своє володіння «...Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією (Галицькою) Руссю аж по Віслу...»²⁵. В зв'язку із можливістю створення в Європі антитурецької коаліції, що після закінчення Тридцятилітньої війни стала цілком реальною, пропозиції Хмельницького були вельми своєчасними і корисними для Порти. Тому, незважаючи на скрутне становище, султанський уряд обіцяв надати Україні необхідну військову допомогу²⁶.

Проте, ймовірно, під впливом київських зустрічей з вищим українським духовенством, інтелігенцією, патріархом Паїсієм гетьман скоригував зовнішньополітичні плани, зробивши ставку на військову допомогу Москви. Нерішучість царського уряду, його відмова взяти під захист Військо Запорозьке змушує гетьмана на початку 1650 р. знову активізувати контакти з Стамбулом. Влітку та восени 1650 р. Чигирин відвідує турецький посол Осман-ага, а Стамбул, відповідно, А. Жданович і П. Яненко-Хмельницький. У листі від 23 липня до великого візиря Копрюля та названого батька султана Бекташ-аги український правитель підтверджує свої наміри прийняти протекторат Порти²⁷.

Наступного року українсько-турецькі контакти тривають і в середині вересня до Хмельницького прибув Осман-ага, котрий повідомив гетьману про готовність турецького уряду взяти під свою протекцію Україну²⁸.

Щоправда, з кінця 1650 — початку 1651 р. поліпшуються українсько-російські відносини. Саме тому, на наш погляд, Богдан не поспішає з прийняттям зверхності Порти. Більше того, прагнучи заохотити царський уряд до спілки з Україною, в розмові з фундатором московського Троїцько-Сергіївського монастиря Арсенієм Сухановим у листопаді 1650 р. ук-

раїнський правитель, змальовуючи привабливі для російської сторони перспективи прийняття Війська Запорозького під свій протекторат, зазначав: «А как государь мне поможет, крымской на него не пойдет... Надобно преже ляцкие рога сломать, потом и турок у нас будет»²⁹.

Певні надії стосовно можливості в майбутньому залучити Російську державу до боротьби з Польщею українському керівництву вселяли в цей час рішення Земського собору, що розпочав роботу в Москві 19 лютого 1651 р. Зокрема, московське духовенство визнало за можливе в разі невиконання польською стороною умов «вічного миру» дозволити Олексію Михайловичу прийняти в підданство Військо Запорозьке³⁰.

Поразка козацького війська під Берестечком зводить нанівець автономію України, спричиняє значне загострення соціальних суперечностей у суспільстві, породжує реальну загрозу виникнення громадянської війни. Незважаючи на блискучу перемогу під Батогом, внутріполітичне становище України та геополітична ситуація в регіоні не лише не поліпшилися, а в силу різноманітних обставин значно ускладнилися³¹. Перед Хмельницьким постала трагічна дилема: відмовившись від усіх здобутків у царині державотворення, визнати владу польського короля або ж спробувати заручитися військовою допомогою чужоземних правителів, навіть ціною певної поступки власним суверенітетом.

За таких умов у середині травня 1653 р. до гетьмана прибув Магмет-ага із султанською грамотою й атрибутами влади васально залежного від Порти правителя. За свідченням І. Виговського, Хмельницькому було запропоновано протекторат на умовах навіть значно кращих порівняно з становищем кримського хана — «гетману будет в братстве не так, как крымской хан, не будет тесноты никакие чинить»³².

Скрутне політичне становище Української держави та відсутність власних засобів для нейтралізації великодержавницьких претензій Польщі змушували Хмельницького не ігнорувати в цілому привабливі пропозиції Стамбула. Разом з тим, фактор релігійного протистояння християнського та мусульманського світів, ненадійність турецького васала — Кримського ханства, збройні сили якого мали стати головною складовою військової допомоги Порти, ставили під сумнів доцільність спілки із султаном. Тому, пославшись на несприятливий для переговорів час, Хмельницький просить посла зачекати з остаточним вирішенням даного питання. А сам намагається розіграти турецьку карту в політиці щодо Москви. І, як показав розвиток українсько-російських взаємин у наступні місяці, йому це блискуче вдається.

Так, 22 квітня 1653 р. на аудієнції в царя українські послы К. Бурляй і С. Мужилівський черговий раз безрезультатно ставлять питання про прийняття Війська Запорозького в підданство та надання Москвою останньому військової допомоги для боротьби проти Польщі³³. 3 червня І. Виговський повідомляє посланцям путивльських воевод про наміри Порти прийняти під свій протекторат Україну. До Москви інформація про це надходить 20 червня, викликає там велику тривогу в сановних колах, і вже 22 червня Олексій Михайлович звернувся до Хмельницького з грамотою, в якій міститься повідомлення про рішення «...вас принять под нашу царского величества высокую руку, яко да не будете врагом креста Христова в притчу и в поношение»³⁴. А 28 червня за дорученням царя думний дяк оголосив війську про можливість близького виникнення воєнних дій³⁵. 1 жовтня Земський собор ухвалив: «...Чтоб их не отпустить в подданство турскому султану или крымскому хану..., гетьмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское с городами и з землями принять...»³⁶.

В історіографії існують діаметрально протилежні думки щодо характеру українсько-російського об'єднання. П. Куліш, Г. Карпов, В. Мякотін, їх епігони в російській історіографії, а пізніше офіційна радянська історична наука заперечували договірні принципи акту 1654 р. Натомість М. Костомаров, П. Шафранов, М. Грушевський, А. Яковлів, М. Василенко, Б. Нольде, І. Розенфельд та інші історики й правники наголошували, що, незважаючи на специфіку заключних документів українсько-московських переговорів

(що мали вигляд «прошення» Війська Запорозького та царського «пожалування» на нього), акт 1654 р. необхідно розглядати як договір двох рівноправних контрагентів. Наявні документи свідчать про договірний характер українсько-російського об'єднання. Причому навіть у найзагрозливіші для Української держави моменти гетьманський уряд не ставив питання про безумовне входження українських земель під скіпетр Романових — завжди йшлося лише про певні умови, статті, на яких мав би ґрунтуватися цей міждержавний союз. Зокрема, після Берестейської трагедії Хмельницький у розмові з назаретським митрополитом Гавриілом (котрий виступав посередником у зносинах гетьмана з Москвою) зазначав: «...Дадим на себя договорное письмо за руками з большим утверждением...»³⁷. Ще більше характерною є заява генерального писаря І. Виговського, який у розмові з царським послом Г. Богдановим (також у другій половині 1651 р.) наголошував, що в разі прийняття царем Війська Запорозького «під свою високу руку» він поїде в Москву і «...о тех о всех статьях учнет договариватца, на которыхъ статьяхъ тому быть, что имъ быть под ево государевою высокою рукою»³⁸.

Відсутність джерел не дає можливості, на жаль, реконструювати концептуальне бачення контрагентами договірної процесу обрисів майбутньої спілки. Так, досі дослідники не виявили царської грамоти керівникові московського посольства В. В. Бутурліну, отриманої останнім у с. Семеновському 10 жовтня 1653 р.; грамоти Олексія Михайловича до Богдана Хмельницького, переданої через Бутурліна, а також «...с той государевы грамоты список да наказ...» посольству «...по чому им, будучи у гетмана, государево дело делать...»³⁹. Очевидно, втрачені й інші інструктивні документи Посольського приказу, які б могли пролити світло на даний аспект проблеми.

Опосередковані свідчення епохи, насамперед статейний список В. В. Бутурліна, дають змогу висловити припущення, що, ухваливши на соборі 1 жовтня 1653 р. рішення про прийняття України в підданство царя, уряд Олексія Михайловича не повністю уявляв принципові засади майбутніх стосунків. Динаміка листування керівника посольства з урядом протягом жовтня — грудня 1653 р. переконує в тому, що у цей час московська дипломатія лише визначала тональність переговорного процесу з гетьманським урядом. Так, ще 27 жовтня Бутурлін по дорозі до Переяслава скаржився в Посольський приказ: «А по чому им привести к вере гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское, то по число записи к ним не прислано»⁴⁰.

Не повною мірою уявляв характер союзницьких стосунків з Московською державою й уряд Богдана Хмельницького. Попереднього дипломатичного досвіду, набутого у відносинах з Польщею, Трансільванією, Валахією чи Османською імперією, було явно замало при вирішенні принципово нових завдань. Саме тому, на наш погляд, на переговорах у Переяславі 9 — 10 січня 1654 р. гетьман і старшина (як свідчать звіти Бутурліна⁴¹) порушили чимало таких питань, які являли собою рудименти політики козацького автономізму, не відповідали потребам часу, а тому були не лише зайвими з огляду на загальнодержавну репрезентацію керівництва Війська Запорозького, але й створювали досить небезпечні прецеденти для майбутніх відносин з царем. Зокрема, за свідченням Бутурліна, 9 січня Хмельницький заявив послам: «Чтоб великий государь... указал с городов и мест, котрые поборы наперед сего собирали на короля и на римские кляшторы и на панов, собирать на себя государя...»⁴¹. Не заперечував гетьман і проти намірів царського уряду надіслати воєвод, крім Києва, до інших «знатних» міст України.

Концептуальні погляди гетьманського осередку на характер договору швидко еволюціонували. Старшинські наради, що пройшли наприкінці січня — в першій половині лютого спочатку в Корсуні, а пізніше — Чигирині, увінчалися виробленням зрілого проекту договору, в якому відображено інтереси українського суспільства в цілому та гарантовано непорушність суспільно-політичного і соціально-економічного устрою Ук-

раїнської держави, її суверенітет як у сфері внутрішньої, так і зовнішньої політики⁴².

У ході московського раунду переговорів (березень 1654 р.) представники уряду Олексія Михайловича в основному схвалили гетьманський проект. Разом з тим, Москва відхилила запропонований Чигирином варіант фінансових взаємин, констатувавши в ратифікаційних актах такий їх порядок, за якого збір податків в Україні здійснювався місцевою адміністрацією, але від імені царя та під контролем його представників. Іншим обмеженням українського суверенітету стала заборона гетьману підтримувати дипломатичні відносини з варшавським і стамбульським дворами⁴³.

Доповнення, зроблені царським урядом, посилювали залежність Української держави від Москви. Проте загалом Переяславсько-московський договір 1654 р. не перекреслював досягнень української нації в царині державотворення. Було встановлено своєрідний конфедеративний зв'язок двох держав, скріплений моральним авторитетом і зверхністю московського монарха.

Залучивши за допомогою договору 1654 р. до антипольської коаліції Російську державу, Хмельницький протягом 1654 — 1657 рр. рішуче проводить курс на визволення та об'єднання в соборній Українській державі всіх етнічно українських земель. Ратифікаційні акти царського уряду, якими обмежувалися прерогативи гетьманського правління, не було оприлюднено в Україні, й у своїй діяльності українське керівництво ігнорувало нав'язані в екстремальних умовах обмеження. Зокрема, посилаючись на непевні умови воєнного часу, гетьман заперечує проти московських планів опису та стягнення для царської скарбниці податків з українського населення, а також відраджень до «знатних» міст царських воєвод. Залишаються нереалізованими також обмеження у сфері зовнішньополітичної діяльності⁴⁴.

Бойові операції союзників, що розпочалися в середині 1654 р. на білоруських землях, створювали для української сторони сприятливі умови для продовження конструктивної діяльності в царині творення національної держави, оскільки вперше за роки Визвольної війни театр воєнних дій перемістився за межі України. Однак саме на білоруських землях виявляються перші серйозні суперечності між гетьманом і царем. Розвиток державної ідеї в Україні неминує наштовхує її керівництво на думку стосовно необхідності визволення і приєднання до Війська Запорозького всіх земель, населених українським етносом. Білоруські землі, населення яких підпорядковувалося Київській митрополії, також розглядаються ним як спадок Київської Русі, а отже, «руські», що в той час було синонімом «українських». Уряд Олексія Михайловича, зі свого боку, наполягав на безпосередньому підпорядкуванні Москві всіх відвойованих у Польщі земель. На початку вересня 1655 р. було обнародовано нові царські титули — «великий князь Литовський і Білої Русі, і Волинський, і Подільський»⁴⁵. Це мало для Української держави важливе політичне значення, оскільки штучно обмежувало територію «Малої Росії» землями Наддніпрянщини.

Трагічними наслідками для населення Східного Поділля обернулася відмова російського командування виділити війська для захисту південно-західних кордонів України. На початку 1655 р. тридцятитисячна татарська орда, об'єднавшись із польськими військами С. Потоцького, вчинила спустошливий набіг на Брацлавщину, в результаті якого близько 200 тис. чол. було взято в яsir до Криму⁴⁶.

Ще більше загострення українсько-російських відносин викликало підписання Москвою сепаратного перемир'я з Варшавою. Політичні наслідки віленського інциденту для стосунків Війська Запорозького з Російським царством в історичній літературі знайшли неоднозначну оцінку. Так, польський дослідник Я. Качмарчик стверджує, що Богдан спокійно сприйняв інформацію про події у Вільно, оскільки понад рік чекав нагоду, щоб розірвати не вигідний для козаччини договір з царем і тепер її отримав⁴⁷. Близькою за змістом є точка зору американського історика Дж. Вернадського, котрий вважає, що переговори завершилися лише тимчасовим пере-

мир'ям, яке не завдавало шкоди Україні, а тому з часом гетьман заспокоївся, хоч підозра в нього залишилася — «медовий місяць царської вірності закінчився»⁴⁸.

Проте, на наш погляд, більш достовірними є твердження тих дослідників, котрі розцінюють Віленське перемир'я як рубіжну віху в історії союзницьких відносин двох держав (М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, Н. Полонська-Василенко, В. Смолій, В. Степанков та ін.).

Насправді відомості, що надходили з Вільно, мали великий резонанс в Україні. Брак достовірної інформації, що виник з вини московського керівництва, породжував чимало чуток і свідомих інсинуацій про зміст переговорного процесу та наміри царського уряду, які викликали занепокоєння та обурення української громадськості. В першій половині жовтня в Чигирині відбувалися старшинські наради, на яких бурхливо дебатується питання про зовнішньополітичну орієнтацію Української держави в нових умовах. Загроза залишитися наодинці в боротьбі з Польщею, ігнорування Москвою планів приєднання західного регіону до козацької держави змушують гетьманський уряд скоригувати зовнішньополітичний курс, поклавши в його основу принцип надання пріоритетів союзам з вороже настроєними до Речі Посполитої державами.

У контексті нового курсу в жовтні 1656 р. Хмельницький підписує договір про дружбу з Трансільванією, а в другій половині січня наступного року поновлюється українсько-шведський діалог⁴⁹.

Слід наголосити також, що віленські домовленості Москви повністю ігноруються Чигирином. Яскравим прикладом цього є гетьманський універсал від 10 січня 1657 р. про направлення козацького війська на допомогу Трансільванії в її боротьбі з Польщею, що суперечило польсько-російським домовленостям про припинення бойових дій. Крім того, різким дисонансом з ними стало продовження переговорів зі шведською стороною, вироблення попередніх домовленостей щодо підписання договору про дружбу із союзником шведського короля — бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом-Вільгельмом (червень 1657 р.)⁵⁰.

Водночас, оцінюючи стан українсько-російських відносин у 1656 — 1657 рр., не можна погодитись із категоричними судженнями В. Липинського про те, що після Вільно мілітарний союз із Москвою втрачав для Війська Запорозького будь-який сенс. Більше того, при реалізації гетьманської програми державного будівництва протекція московського монарха відтепер була не лише зайвою, але й небезпечною та шкідливою, а тому з цього часу пріоритетом гетьманської політики стає завдання захисту України від агресивних планів і дій Москви⁵¹.

На наш погляд, характеризуючи взаємини двох держав, не слід гіперболізувати глибину розриву між ними. Хмельницький, будучи політиком-реалістом, усвідомлював небезпеку денонсації союзу з царем, який, за словами гетьмана, в умовах ворожого оточення «...оказался весьма полезным...»⁵². Зважаючи на геополітичні інтереси України, розрив спілки з Москвою був не лише передчасним, але й міг мати для української державності фатальні наслідки. Саме тому налагодження контактів зі Швецією, Трансільванією та Бранденбургом українське керівництво розглядає не як передумову розриву з Москвою, а як доповнення до спілки з царем. Більше того, гетьман докладав зусиль для російсько-шведського примирення, плекаючи далекосяжні плани фундації українсько-шведсько-російського альянсу антипольського спрямування. Шведський посол Лільєкрон, який прибув в Україну з метою розторгнення українсько-російського союзу, на основі аналізу суспільних настроїв та планів її керівництва дійшов висновку, що не має ніяких можливостей виконати покладене на нього завдання⁵³.

Разом з тим, розвиток національної свідомості в суспільстві, зміцнення державної конструкції Війська Запорозького породжували у Хмельницького плани ліквідації конституйованих Переяславсько-московським договором 1654 р. обмежень українського суверенітету, приведення юридичного аспекту

спілки у відповідність із фактичним станом речей. Тому під час переговорів з московським послом Ф. Бутурліном 10 червня 1657 р. Богдан у відповідь на претензії Москви стосовно надходження українських коштів до царської казни та запровадження інституту воєвод в українських містах робить категоричну заяву: «...судье де Самойлу и полковнику Тетере (тобто українським представникам на переговорах у Москві в березні 1654 р. — В. Г.) он, гетман, не приказывал и в мысли у него не было, чтоб царское величество в больших городах, в Чернигове, в Переяславе, в Нежине, велел быти своего царского величества воєводам, а доходы бы, собирая, отдавати царского величества воєводам»⁵⁴. Аналогічними були відповіді гетьмана й на інші претензії московської сторони (приведення до присяги цареві гетьманича Юрія, виділення в Києві московським стрільцям земельних наділів, заборона українській стороні приймати в підданство гетьману населення білоруських земель тощо)⁵⁵.

Певні надії щодо здобуття Українською державою повного суверенітету покладав Богдан на елекцію на гетьманство сина Юрія. Опосередкованим свідченням цього є інформація волинського каштеляна С. Беневського, який у квітні вів переговори у Чигирині. Зокрема, він повідомляв у Варшаву, що в ході розмови гетьман заявив: «...Нехай король й. м. дасть гетьманську булаву Війська Запорозького мойому синові: тоді мій син, отримавши її, так як цареві не присягав (виділено нами. — В. Г.), то зараз... пішле на поміч військо, скільки буде потрібно»⁵⁶.

Таким чином, протягом усієї Визвольної війни стосунки з Московією були одним із пріоритетних напрямків зовнішньополітичної діяльності гетьмана Богдана Хмельницького. Разом з тим, політичний курс гетьманського уряду щодо Росії під впливом розмаху визвольної боротьби, еволюції державної ідеї, зміни геополітичної ситуації в регіоні тощо зазнав істотних трансформацій. Спорадичні контакти з царською адміністрацією у 1648 р., що мали на меті насамперед нейтралізувати військові приготування Росії у зв'язку з воєнними діями на окраїнах Речі Посполитої, на початку 1649 р. набувають принципово нової якості. Поставивши перед собою завдання повного незалежнення Війська Запорозького з-під влади польського короля, Хмельницький розглядає військовий союз із царем (поряд з створенням протестантської антипольської ліги) як важливу передумову успішної боротьби за власний суверенітет. Крах зовнішньополітичних планів гетьмана значною мірою зумовив Зборівське фіаско 1649 р., а останнє, в свою чергу, спричиняє значне охолодження у стосунках з Московією. Проте політичні реалії початку 50-х років змушують українське керівництво наполегливо шукати сильних і надійних союзників у боротьбі з Польщею. Тому укладення Переяславсько-московського договору 1654 р. стало значним успіхом української дипломатії, який дав їй можливість продовжити діяльність у царині національного державотворення. У наступні роки (незважаючи на принципові розбіжності в оцінках сторонами засад двосторонніх відносин, суперечності щодо підпорядкування відвойованих у Речі Посполитої земель, концепції зовнішньополітичної орієнтації) Хмельницький проводить гнучку політику щодо Москви, прагнучи зберегти мілітарний союз із царем, наповнити його новим змістом і водночас доповнити домовленостями з іншими державами, зацікавленими у створенні антипольської коаліції.

* Зауважимо, що певні функції репрезентації українського народу на міжнародній арені в XVI — першій половині XVII ст. виконувала Запорозька Січ.

¹ Цит. за: Л и п и н с ь к и й В. Україна на переломі 1657 — 1659 рр. (Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті). — Відень, 1920. — С. 22.

² П е т р о в с ь к и й М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 — 1654). — К., 1939; К а с и м е н к о О. К. Російсько-українські взаємовідносини. 1648 — початок 1651 р. — К., 1955; К о з а ч е н к о А. И. Борьба украинского народа за воссоединение с Россией. — М., 1954; Ш е в ч е н к о Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією у середині XVII ст. — К., 1959.

- * Усі події датуються за старим стилем.
- ³ Петровський М. Н. Назв. праця. — С. 55 — 58.
- ⁴ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 265; Козаченко А. И. Указ. соч. — С. 115 — 117; Касименко О. К. Назв. праця. — С. 89 — 95; Шевченко Ф. П. Назв. праця. — С. 115.
- ⁵ Иловайский Д. И. История России. — М., 1905. — Т. 5. — С. 84; Кордуба М. Борьба за польский престол по смерти Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — Т. 12. — С. 10; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 101 — 102.
- ⁶ Акты Южной и Западной России. — М., 1861. — Т. 3. — С. 188 (далі — Акты ЮЗР).
- ⁷ Там же. — С. 207 — 208.
- ⁸ Там же. — С. 208.
- ⁹ Там же. — С. 228.
- ¹⁰ Степанков В. С. Формування державної ідеї в Українській козацькій республіці (1648 — 1676 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). — Черкаси, 1992. — С. 31.
- ¹¹ Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С. 226.
- * Вибір кандидатури українського посла був надзвичайно вдалим, оскільки С. Мужилівський — син відомого богослова Андрія Мужилівського, одного з кандидатів на Київську митрополію після смерті Іова Борецького, а тому йому довіряв як Паїсій, так і набожний цар Олексій Михайлович.
- Ці дослідники переконані, що йшлося не про входження території Війська Запорозького до складу Російської держави, а про форму своєрідного протекторату царя над українською державністю. (Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — С. 160).
- ¹² Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — М., 1954. — Т. 2. — С. 99.
- Паїсій у розмові з царем також наголошував на проханні гетьмана Хмельницького «...своими государевыми ратными людьми помочь им учинити...» /Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 99/.
- ¹³ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 127 — 131.
- ¹⁴ Там же. — С. 130.
- ¹⁵ Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна у другій половині XVII — XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993. — С. 12.
- ¹⁶ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 152 — 153.
- ¹⁷ Там же. — С. 177.
- ¹⁸ Там же.
- ¹⁹ Кордуба М. Між Замостем і Зборовим // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. — Львів, 1922. — Т. 33. — С. 43.
- ²⁰ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 153.
- ²¹ Там же.
- ²² Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — С. 204.
- ²³ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 419 — 435; Т. 8. — С. 324, 329 — 339.
- ²⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — С. 214 — 218.
- ²⁵ Документи Богдана Хмельницького (1648 — 1657). — К., 1961. — С. 626 — 627.
- ²⁶ Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.). — Львів, 1993. — С. 54.
- ²⁷ Бутич І. Два невідомі листи Богдана Хмельницького // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. — Львів, 1991. — Т. 222. — С. 319 — 326; Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII — XVIII ст.: проблема державотворення. — С. 17.
- ²⁸ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — С. 295.
- ²⁹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 188.
- * Щоправда, наявні джерела не дають можливості з'ясувати форму підданства. Дещо пізніше, у березні 1652 р., коли Хмельницький через свого посланця І. Іскру запропонував цареві негайно прийняти під свою руку Українську державу (обмежену за Білоцерківським договором землями Київського воєводства), уряд Олексія Михайловича погодився прийняти лише Військо Запорозьке, без території, на якій воно розміщувалося, виділивши натомість для його проживання безлюдні землі у межах річки Дону і Медведиці (Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 161, 162, 199, 205, 208 — 210, 213 — 214).
- ³⁰ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 11 — 12.
- ³¹ Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII — XVIII ст.: проблема державотворення. — С. 18 — 19.
- ³² Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — С. 326.
- ³³ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 262 — 263.
- ³⁴ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 4.
- ³⁵ Дворцовые разряды. — СПб., 1892. — Т. 3. — С. 356 — 357.
- ³⁶ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 18.
- ³⁷ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 121 — 122.
- ³⁸ Там же. — С. 120.
- ³⁹ Там же. — С. 425.
- ⁴⁰ Там же. — С. 426.
- * Щоправда, використання інформації лише з одного джерела не виключає спотвореного трактування подій внаслідок закономірної однобокості в їх висвітленні.
- ⁴¹ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 236.

- ⁴² Там же. — С. 445 — 452.
⁴³ Там же. — С. 449.
⁴⁴ Г о р о б е ц ь В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. // Історичні зошити. — К., 1995. — С. 7 — 9.
⁴⁵ Собрание государственных грамот и договоров. — М., 1882. — Ч. 3. — С. 537.
⁴⁶ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — К., 1931. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1040.
⁴⁷ Ц и б у л ь с ь к и й В. Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії. — Рівне, 1993. — С. 56.
⁴⁸ Там же.
⁴⁹ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 557; Г р у ш е в с ь к и й М. С. Назв. праця. — С. 1307.
⁵⁰ Документи Богдана Хмельницького. — С. 597; О л я н ч и н Д. Українсько-бранденбургські політичні зносини в XVII ст. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. — Львів, 1932. — Т. 151. — С. 151 — 179.
⁵¹ Л и п и н с ь к и й В. Назв. праця. — С. 40 — 45.
⁵² Архив Юго-Западной России. — К., 1908. — Т. 6. — Ч. 3. — С. 89.
⁵³ Там же. — С. 296 — 297.
⁵⁴ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 569.
⁵⁵ Там же. — С. 576 — 580.
⁵⁶ Цит. за: Г р у ш е в с ь к и й М. С. Назв. праця. — С. 1364.

Т. Г. Яковлєва (Санкт-Петербург)

Богдан Хмельницький і рядове козацтво

В історичній літературі існує багато сталих штампів і традиційних тверджень, особливо щодо осіб видатних, до яких, безумовно, належав і Богдан Хмельницький. Зокрема, його прийнято вважати «добрим батьком» для козаків, який постійно захищав їх ідеали. А якщо й виникали суперечки між гетьманом і рядовими козаками, то вони були несуттєвими і швидко розв'язувалися. Наскільки відповідали дійсності такі твердження, чи насправді були близькими їх ідеали і тісними взаємовідносини — це питання, які автор прагне висвітлити в даній розвідці.

Повстання (ми будемо називати його Хмельниччиною, віддаючи таким чином данину поваги його керівнику і не втручаючись у дискусію про те, хто кого і коли визволяв), як відомо, розпочалося з особистої образи, завданої маловідомому чигиринському сотнику Б. Хмельницькому впливовим польським Чаплинським, який забрав його родовий маєток, дружину, при цьому побив до смерті його сина. Спроби майбутнього гетьмана знайти справедливість у суді сенаторів і навіть у короля не увінчалися успіхом. І тоді Богдан із законослухняного козака несподівано стає символом ображених польськими властями українців. Він прибуває в Запорозьку Січ і починає об'єднувати тих, кому набридло служити ляхам. Здавалося, все розгорталося за звичним сценарієм козацьких повстань: сміливий ватажок, у якого урвався терпець, купка гарячих голів. І гасло, яке він висунув, було зрозуміле кожному, хто вважав себе козаком, — за волю козацьку, за віру православному.

Однак Богдан був швидше дипломатичним шляхтичем, який пройшов єзуїтську школу, ніж простим козацьким ватажком. Він добре знав про могутність воєнної машини Речі Посполитої і тому не обмежувався збиранням добровольців, а заручився військовою підтримкою Кримського ханства, що, зрештою, стало запорукою його успіхів.

У травні 1648 р. польські війська зазнали нищівних поразок від повстанців під Жовтими Водами і Корсунем. Польські гетьмани потрапляють у полон, король вмирає, і Річ Посполита, яка ще недавно вважалася могутньою європейською державою, опинилася на краю прірви.

Проте успішний розвиток повстання мав не лише військовий аспект, а й значні соціальні і політичні наслідки. На території України починається масове вигнання поляків, що супроводжувалося покаянням селян, які поповнювали армію Хмельницького. Вже з травня 1648 р., тобто практично з

перших днів повстання, в джерелах є свідчення про приєднання селян до козаків. Так, литовський магнат А. С. Радзивілл записав у своєму щоденнику: «... Не тільки козаки бунт підняли, але й всі піддані наші на Русі до них пристали і війська козакам збільшили на 70 000, і все більше до нас приходило руських холопів...»¹. 26 травня 1648 р. (н.с.) підчаший коронний у листі до коронного канцлера з жахом констатував: «... І з нашим воєводством руським Бог знає, що станеться, бо тут що не холоп — то козак» і додавав, що до козацького війська «все живе приєднується»². 9 червня 1648 р. (н.с.) пугивльський воєвода Н. Плещеев у відписці повідомляв: «И ныне де у них во всех литовских городах по сю сторону Днепра (тобто на Лівобережжі. — Т. Я.) замятня великая: копятся и идут многие мужики из тех литовских городов к тем же самовольным козакам в сход...»³. 16(26) червня стародубець Г. Климов сказав: «...А которые де их были крестьяне Потоцкого и Вишневецкого и Киселевы, и те де с ними стали в козаки ж...»⁴. 29 червня 1648 р. (н.с.) у своїй реляції посланець до Хмельницького П. Ласк писав: «Восстала целиком Заднепровская Украина, Киевская и Брацлавская; там не пашут, не сеют, только ходят вооруженные...»⁵. У відписці севських воєвод, датованій тим самим числом, повідомлялося: «...И безпрестанно де, государь, своевольные люди — мещане и мещанские дети, из буд будники и всякие люди к козаком приставают и копятца вместе...»⁶. Аналогічні свідчення містяться і в літопису Самовидця: «И так народ посполитий на Україні, послышавши о знесенню войск коронных и гетманов, зараз почали ся купити в полки не только те, которые козаками бивали, але хто и нігда козацтва не знал»⁷.

Богдан, який був ініціатором цієї пожежі, виявився в ролі людини, яка не знає, як з нею справитися. Він мав вирішувати дилему: йти до кінця чи добиватися лише певних поступок від короля. Ідея державності ще не виникла в перші місяці Хмельниччини. Богдан вичікував, писав листи, в яких запевняв у своїх вірнопідданських почуттях щодо короля і виправдовував власні вчинки несправедливими діями магнатів. Він залишався шляхтичем, який прагнув одержати лише деякі поступки і гарантії від короля, але не для себе особисто, а для всього козацтва і православної церкви. Хмельницький ще не усвідомлює своєї влади і боїться моря насильства, яке охопило Україну. Побоювався він і деяких своїх соратників, особливо Кривоноса і Чарноти, які виступали за знищення всіх ляхів. Ці двоє відображали настрої «новоявлених козаків», яких хід повстання висунув на гребінь хвилі. Будь-який компроміс вони оцінювали як зраду «козацької справи». Очевидно, побоювання втратити контроль над цими гарячими головами змусило Богдана вести своє військо на західні землі. У вересні 1648 р. відбулася третя битва під Пилявою, і повстанці знову здобули переконливу перемогу.

Розбіжності у поглядах Богдана і рядових козаків особливо яскраво виявилися під час облоги Львова і Замостя. Козаки, як і раніше, прагнули якнайшвидше знищити ненависних поляків. А Хмельницький свідомо затягував облогу Львова і з допомогою свого колишнього вчителя єзуїта Андрія Мокрьського веде переговори з королевичем Казимиром, недвозначно даючи зрозуміти про підтримку його кандидатури на королівський престол. Зadowolенившись невеликим викупом, Богдан відходить від Львова і в листопаді починає безнадійну облогу Замостя. Щоправда, в цій фортеці перебувало багато його ворогів, а інші загони козаків тим часом громили останні польські гарнізони на західних землях. Однак замість походу на Варшаву, як пропонував Кривонос, Богдан вирішив чекати результатів елекційного сейму. Рішення гетьмана викликають рішучий спротив з боку прибічників «непримирного козацького курсу». Неодноразово навіть виникала реальна загроза зміщення Хмельницького з посади або й фізичної розправи з ним.

Оцінюючи позицію Богдана в цей період, не можна пояснювати його дії тільки нерішучістю або вірою в «доброго короля». Продовження воєнних дій взимку на ворожій території було не лише ризикованим, але й вкрай небачним кроком. Тому він схвально зустрів звістку про обрання королем Яна Казимира і виконує його перший наказ — розпустити війська і повернутися в Україну.

Перша серйозна сутичка Богдана з прибічниками «козацької вольності» завершилася його цілковитою перемогою. Він повернувся в Україну триумфатором; Київ його радісно зустрічає, народ складає про нього пісні, а опозиція — як ліва, так і права — змушена тимчасово замовкнути. Усвідомлення небаченого досі успіху, блискучої перемоги, здобутої козаками, затьмарило колишнє невдоволення «нерішучими діями» Богдана, і він стає героєм навіть в очах «непримиренних».

Зима 1648 — 1649 рр. — апогей взаємовідносин гетьмана і рядового козацтва. Блискучі воєнні успіхи покозачених підносять Богдана та його оточення на небувалу висоту, давши їм величезну владу і вплив. Саме в цей період відбувається переворот у свідомості учасників повстання, насамперед у свідомості гетьмана. Своєрідним поштовхом до його роздумів про ситуацію і подальші плани стала зустріч Богдана з константинопольським патріархом Паїсієм. Очевидно, саме бесіди з ним, небувалий триумф, з яким зустріли в Україні козацькі війська, і, нарешті, мирний перепочинок, який дав можливість осмислити події, що відбулися, кардинально вплинули на позицію Хмельницького. На переговорах з польськими комісарами він вперше назвав себе «єдиновладцем і самодержцем руським» і заявив: «Тепер досить достатку в землі і своїм по Львів, Холм і Галич»⁸. Саме з цього часу Богдан почав проводити активну незалежну зовнішню політику, спрямовану на досягнення більш вагомих цілей, ніж одержання військової допомоги.

Ідея Гетьманщини, козацької держави, оволодіває Хмельницьким та його оточенням. Однак вони чітко не уявляли форми майбутньої держави і тому не мали програми її створення.

Нарешті, існувала різниця між ідеалами політичного влаштування тисяч покозачених селян, з одного боку, і козацької старшини, значна частина якої походила з шляхетських сімей, — з іншого. Якщо заслуга масового визволення селян шляхом «покозачення» належить самим покозаченим, то Гетьманщина створювалася завдяки зусиллям вузької групи старшини, насамперед Хмельницького.

Що стало ідеалом для засновників козацької держави? Посилання Богдана на київських князів взимку 1649 р., коли ідея державності тільки утверджувалася, були невипадковими. Однак уявлення про Київське князівство з його інститутами управління практично не збереглися в народній традиції. Тому, на наш погляд, Гетьманщина стала своєрідним поєднанням моделі Речі Посполитої, яку старшина перекроювала у власних інтересах, і сотенно-полкової системи козацької армії.

Ніякої участі у розробці структури нової держави рядове козацтво не брало. Це питання не виносилося на обговорення ради (на відміну від сутю воєнних проблем). Та й сама ідея замінити владу польської шляхти владою старшини підтримки з боку покозачених, які жертвували своїм життям заради знищення старих структур, що були дуже схожими на нові, викликати не могла.

Утворення Гетьманщини стало основним політичним результатом Хмельниччини, а основним її соціальним наслідком була поява великої кількості покозачених. У перші роки існування козацької держави за умов війни такий стан речей влаштовував старшину. Хмельницький досить прихильно ставився до нових козаків. Він розумів, що поки залишалася зовнішня небезпека, саме маси покозачених були запорукою його влади. Тому він неодноразово заявляв, що «чернь всяя по Люблин і Краков... то права рука наша» і пояснював причину покозачення тим, що люди, «холопства не витирпів, ушли в козаки»⁹. Про таке ставлення гетьмана свідчив і лист полковника І. Донця і М. Тиши до князя Корецького від 19 січня 1649 р. (н.с.), в якому, зокрема, зазначалося: «чи зволиш нас в кн.м. питати, чи ми є козаками реєстровими чи ні, що ми й самі ще не знаємо, бо нас й.м. пан Гетьман не реєстрував, тільки знаємо те, що й.м. пан Гетьман кожного з нас рівним з собою вважає і не відділяє від старих реєстрових...»¹⁰.

Підписання Зборівського договору призвело до повернення польських панів в Україну, що викликало шалений опір селян. Реєстр було скорочено

до 40 000 чол. Хмельницький вимагав «не прикривати козацтвом» кріпаків¹¹. Але, як справедливо вважає В. С. Степанков, «видаючи грізні універсали, страчуючи окремих повстанців, гетьман все-таки уникав застосовувати масові репресії проти повстанців»¹². Роблячи вигляд, нібито він дотримується умов договору, Богдан водночас підтримував боротьбу покозачених, не забуваючи, що саме вони становили основу його армії. Його розрахунок виправдався — ця боротьба і відновлення воєнних дій не дали можливості полякам відновити в Україні старі порядки, а отже, знищити Гетьманщину.

Зборівський договір яскраво свідчив про те, що вже на той час набагато розрізнялися прагнення рядового козацтва і Богдана з його прихильниками. З точки зору старшини, підписання цього документа знаменувало початок важливого етапу становлення адміністративної системи нової держави. Практично в ньому визнавалася автономія козацької території в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств з столицею в Чигирині і лише з номінальним підпорядкуванням короні. Країна поділялася на 16 полків, причому старшина за умов фактичної ліквідації польської адміністрації одержувала не лише військову владу, а й права вищих цивільних чиновників. Для покозачених Зборівський договір означав повернення до попереднього залежного становища.

Декларативні заяви Хмельницького про «рівність усіх козаків» суперечили тенденції встановлення його абсолютної влади. Богдан не лише не ставив на обговорення загальної ради своїх рішень з різних питань, але навіть на необхідність порадитися з старшиною він дедалі частіше посилається лише для того, щоб відмовити полякам, потягти час або заспокоїти рядових.

Зборівський договір наочно показав, що серед самого козацтва існують зовсім різні уявлення про ідеали «козацької вольності». Богдан та його одноподумці намагалися створити жорстку адміністративну систему нової держави. Для покозачених і ряду «вільних ватажків» Гетьманщина уявлялася обмеженням вольностей і зрадою козацької справи. Такі настрої об'єктивно гальмували шляхи розвитку Гетьманщини. Якщо Богдан прихильно оцінював боротьбу покозачених проти поляків, що вписувалася в його плани, то зовсім по-іншому він ставився до опозиції, яку уособлювали Нечай, Степа, Кривоносенко та інші, що намагалися використати незадоволення рядових козаків для зміни гетьмана.

Отже, вже через рік після початку повстання Богдан опинився у полоні власних досягнень. Визволені завдяки йому маси покозачених, ті самі загони, що принесли йому славу і владу, могли перетворитися на серйозну протидію його державним планам.

Відновлення воєнних дій, нове вигнання поляків з України призупинили назрівання цих питань. Невдача у воєнній кампанії, розгром під Берестечком і взяття Києва литовськими військами змушують Хмельницького підписати Білоцерківський договір. Згідно з ним територія Гетьманщини була скорочена до розмірів Київського воєводства, реєстр зменшився вдвічі — до 20 000 чол. Однак гетьманська влада (хоч і в урізаному вигляді) зберігалася, що з точки зору прихильників Гетьманщини давало підстави сподіватися на її розширення в недалекому майбутньому. Проте це навряд чи задовольняло покозачених з Брацлавщини і Чернігівщини, на території яких знову хазяйнували поляки. На цей раз народні маси були незадоволені не лише вторгненням поляків, а й діями гетьмана. Натовпи незадоволених мали намір навіть рушити до Чигирини.

Несподівано на допомогу Богдану прийшли самі поляки — сейм не ратифікував Білоцерківський договір і таким чином розв'язав гетьману руки. Майже одразу він видає універсал, закликаючи готуватися до війни. Богдан не відмовляється і від ідеї зміцнення позицій Гетьманщини на зовнішньополітичному фронті. Він відновлює союз з Кримом. Разом з татарами Тимофій Хмельницький здійснює похід у Молдавію. По дорозі наприкінці травня 1652 р. він з допомогою батька розбиває під Батогом військо під командуванням польного гетьмана Калиновського.

Молдавська епопея — перший приклад втручання Гетьманщини в справу сусідньої держави — була незрозуміла козацтву. Офіційно козаки мстили за лояльне ставлення молдаван до поляків та підтримку ними останніх у війні з гетьманом. При цьому Богдан переслідував і династичні плани. Посилаючи козацькі війська до Ясс, він добивався від молдавського господаря Лупи згоди на шлюб його дочки Розанди з своїм старшим сином Тимофієм. Таким чином він розраховував зміцнити свій вплив у цьому регіоні. Очевидно, молдавські походи мали, крім зовнішньополітичних, й внутріполітичні цілі. Здійснені в складні моменти взаємовідносин з «непримиренною опозицією», вони були спробою відволікти незадоволених від критики гетьманської адміністрації.

Дійсно, зовнішньополітичні плани гетьмана не дуже хвилювали рядових козаків, поки молдавські походи приносили їм великі трофеї. Але військова фортуна не була прихильною до Хмельницького. Навесні 1653 р. Чарнецький здійснив спустошувальний похід на Брацлавщину, восени козаки зазнали поразки в Молдавії і в Сучаві загинув Тимофій Хмельницький. Настрої рядових козаків і частини старшини різко змінюються. У відповідь на наказ йти на допомогу Сучаві полковники заявили: «Непотребно де нам чужой земли оборонять, а своєю без остереганья метать...»¹³. Черговий раз Богдан починає загравати з козаками: «И пришед де гетман к казакам, поклонился трижды в землю и велел им дать бочку меда и говорил им: детки де мои, напейтесь и меня не подайте. И казаки де гетьману сказали: пане де гетьман, в том воля твоя, а быть мы с тобою все готовы».

Зовнішньополітична гра і проблеми зміцнення Гетьманщини, над якими розмірковували Богдан та його прихильники, були дуже далекими для покозачених мас. Їх ідеал можна звести до двох пунктів: мінімальна залежність від старшини і максимальні трофеї. Військові невдачі або знедолення, викликане невдалою зовнішньою політикою, викликали гнів на адресу гетьмана. Спустошливий набіг татар восени 1653 р., що завершив нещастя того року, призвів до того, що в народній думі читаємо: «Бог дай тебе, Хмельниченьку, перва куля не минула».

На цей раз гетьман уже не покладається на власні сили. Татари також виявилися ненадійним союзником, та й ситуація в країні виходила з-під контролю. Доля пропонує Богдану вихід — у критичний момент Москва приймає рішення взяти козацького гетьмана під свою опіку.

Рішення Переяславської ради свідчить про різні підходи гетьманського оточення і рядового козацтва до розв'язання одних і тих же проблем. Багатьма покозаченими, особливо з Лівобережжя, ідея їх захисту російським царем сприймалася нормально. Адже ще під час попередніх повстань розбиті козацькі загони часто знаходили порятунок у Московській державі. Саме туди перебиралися покозачені після підписання Білоцерківського договору, рятуючись від поляків і проклинаючи гетьмана. У православному царі багато з них бачили свого захисника від зовнішніх ворогів, а також від самоуправства гетьманської адміністрації.

Гетьман планував розширити територію Гетьманщини і зміцнити її становище з допомогою російських військ, а про наслідки впливу «високої руки царя» у січні 1654 р. не замислювався, керуючись традиційним принципом: «що буде, те буде, а буде те, що Бог дасть».

Однак невдовзі старшина була розчарована результатами Переяславського договору, загострилися відносини з Москвою. Поява російських воєвод в Україні створювала поки що ілюзорну, але все ж можливу загрозу обмеження влади старшини. Не виправдалися і її надії вирішити з допомогою царя свої економічні проблеми.

Старшина добивається від царя надання їй більших пожалувань або підтвердження її прав на старі маєтки. Але пожалування Москви залишилися на папері. Причиною цього була позиція рядових козаків. У серпні 1657 р. під час посольства П. Тетері в Москву він просив для себе і Виговських надати більші пожалування в Білорусії. Йому відповіли, що їм уже пожалували «великі міста і маєтності» в Україні «и им из того мочно жить без

нужи». Тоді Тетеря пояснює, що «они тем ничем не владеют, опасаясь от Войска Запорожского». На пропозицію Москви, що боярин А. Н. Трубецькой, який мав виїхати в Україну, оголосить про пожалування, Тетеря відповів, що тоді «их де всех тотчас побьют»¹⁴. Слід додати, що Тетеря просив дати йому нову грамоту на містечко Сміла, бо попередня «была у него схоронена в землю, опасаясь разоренья, и попортилась»¹⁵.

Як бачимо, рядове козацтво виступає проти перетворення старшини в політичну та економічну еліту. Така різниця в ідеалах мала підштовхувати старшину до пошуку підтримки ззовні для втілення в життя своїх планів.

Москва не підходила для цієї ролі, бо відчувала, що позиції гетьмана міцні. Навпаки, вона несподівано виступила проти експансії на північ — у Білорусію, яку планував Хмельницький. Вигнавши поляків з цих земель, гетьманська адміністрація вважала їх своїми, але Росія з цим не погоджувалася. Царський уряд, прагнучи заручитися підтримкою литовської шляхти, повернув багато маєтків у Білорусії колишнім їх власникам. Дії полковника І. Нечая — представника тієї частини гетьманського оточення, чий ідеал — сильна Гетьманщина, призводять до виникнення сутичок з поляками, які повернулися в свої маєтки.

В конфлікті Москви і Хмельницького внаслідок його позиції в Білорусії рядове козацтво ніякої участі не брало, займаючи нейтральну позицію. Честолюбні плани гетьмана його не хвилювали, але проти боїв з поляками, які приносили прибутки, козаки не заперечували.

Тим часом після підписання Білоцерківського договору воєнні дії в Україні були обмеженими. У них брали участь не вся козацька армія, а окремі її полки, особливо з 1654 р., після вступу у війну Росії. В мирний період виникла необхідність зміцнення влади і стабілізації соціального життя суспільства. Натовпи покозачених стають, з одного боку, гальмом на шляху завершення державного будівництва в Україні, а з другого — тим порохом, який були готові використати старшинські угруповання, що боролися за владу.

Наявність великої кількості покозачених створювала серйозну загрозу гетьманській адміністрації. «Самовільці» часто відмовлялися підкорятися старшині і за будь-якої нагоди були готові виступити проти неї. Історики традиційно недооцінювали цей фактор, що став істотним наприкінці гетьманства Хмельницького. Прийнято вважати, що повстання козаків почалися наприкінці 50-х років (зокрема під керівництвом М. Пушкаря) під впливом нового гетьмана Виговського і внаслідок посилення феодальної експлуатації. Насправді незадоволення козаків позицією гетьмана назривало ще з перших років Хмельниччини і лише посилювалося, коли старшина намагалася встановити жорстку владу, як у Речі Посполитій. Виходило, що, заплативши власною кров'ю за війну, покозачені виявилися введеними в оману.

До «списку» їх не включали, жалування не платили, постійно існувала загроза ліквідації привілеїв для них, а старшина зайняла місце польської шляхти, присвоївши всі результати Хмельниччини.

Боротьба за визволення від поляків, що об'єднала на першому етапі два крила — своєвільно-непримиренне і державно-шляхетське, закінчилася, а ідеал «раю» виявився діаметрально протилежним в уявленні цих двох груп.

Недивно, що першим виявом незадоволення стало виникнення на кордоні з Московською державою опозиції козацькій державі. У серпні 1654 р. у Путивль з своїм товаришем і писарем приїжджає Василь Сулименко, син знаменитого гетьмана Івана Сулими, керівника повстання 1635 р., вбитого поляками. Вони просили царя дозволити їм «прибрати себе их гулящих людей Черкас в вольные. А как приберем, и нам бы с теми охочими людьми ко государю в полк под Смоленск». Ці козаки також повідомили, що «в Севске и в Камарицкой волости прибирает в вольные Черкас Степка Федотов, сын Вороненка, а отец его, Степкин, был полковник при отце Васкове при Иване Сулиме». Сулименко обіцяв зібрати загін чисельністю близько 2 тис. чол., але говорив, що «про ту нашу мысль никто не ведает, задумали о том сами промеж себя».

Можна погодитися з думкою М. С. Грушевського про те, що Сулименко з товаришами були представниками тієї частини «українських військових людей, незадоволених тяжкими і малоприбутковими операціями козацької влади 1650-х років під суворою і вимогливою рукою Богдана»¹⁶. Сулименко відверто заявляв: «Умыслили они о том зборе собою, без ведома Богдана Хмельницкого». Це висловлювання свідчило про його небажання підпорядковуватися гетьманській владі і знайти в російському царі покровителя «вільного козацтва», яке готове служити останньому за право одержати трофеї.

В той час московський уряд не підтримував «своєвольців». Царя поки що не дратувала гетьманська адміністрація. У всякому разі, путивльський воєвода Н. Зюзін направляє козаків у царську ставку під Смоленськом, де Олексій Михайлович наказав «таких Черкас принимать и спрашивать было не довелось: бьют челом, чтоб им прибирать волных, а волных кроме беглых холопей не живет и вперед будет учнут такие приходит и им отказывать»¹⁷.

Хмельницький, однак, відчув у діях Сулименка з товаришами серйозну загрозу його владі. 5 вересня 1654 р. (н.с.) він надсилає листа путивльському воєводі Н. Зюзіну (тому самому, який приймав Сулименка), в якому писав про вірність цареві, але попереджав, що в Україні «много есть своевольников и убойцов, что зде злое зделав, что или кого убив, в землю его царского величества бежат, как и ныне в Гадячом и в Веприку и в иных городех некоторые мятежники, учиня смятение и многое зло зделав, в землю его царского величества ходит начали». Тому Хмельницький просив розіслати грамоти «во все порубежные города и в деревни к воводам и к прикашиком..., чтоб тех мятежников и убойцов /которые б к вам/ без листов наших ишли, вешали и стинали и в неволю имали, а имения их на его царское величество отбирали» (Чи не мається тут на увазі Сулименко? У нього могли бути маєтки його батька). «Также много тех своевольников на Тор (тобто на територію Московської держави, в Дике Поле. — Т. Я.) без ведома нашего идут и там собираютца, тогда и туды извол послати и тех своевольников разорити»¹⁸.

Незважаючи на рішучу позицію Олексія Михайловича, Хмельницький не заспокоївся. 8 жовтня 1654 р., відряджаючи до царя свого посланця А. Ждановича, наказує йому: «А что некоторые казаки, не будучи заслуженными, но как впрям своевольники, побунтовав и много своровав, а слободы его царского величества за рубеж уходят, тогда молити его царского величества, чтобы грамоты свои разослал к боярам на границах будучим, чтоб таковых своевольников не принимали и назад выганияли, те бо своевольники много людей бунтуют»¹⁹.

Така різка реакція Хмельницького показує, що він мав вагомі підстави для занепокоєння діями «вільного козацтва», незадоволеного жорсткою формою гетьманської адміністрації. Однак за умов війни йому поки що вдавалося утримувати ситуацію в своїх руках. Вона кардинально змінюється наприкінці 1655 р., коли козацьке військо повертається після невдалої облоги Львова. Настав мирний період у житті Гетьманщини. Численний прошарок козацтва, що випав з соціального середовища, змушений шукати засоби до існування. Війна, яка давала можливість йому існувати, закінчилася, платні йому не платили, а повертатися до мирної професії одні не могли, інші не хотіли.

Тут доцільно навести висловлювання про козаків самого Хмельницького, датоване жовтнем 1655 р. Погоджуючись надіслати військо для допомоги Швеції, він вимагав, щоб козакам «предоставлена была добыча и трофеи». І продовжував: «А так как казаки не могут оставаться без войны, то после окончания войны с Польшей мы просим ваше королевское величество выступить против Турок...»²⁰.

Як бачимо, гетьман замислювався над тим, який рід занять надати тисячам покозачених, але не знаходив виходу з ситуації, що склалася. У пошуках засобів до існування вони або підуть у Січ, або стануть найманцями.

Про міграцію з українських земель у Запорізьку Січ і навпаки свідчив по-сланець останньої Ю. Миневський у листопаді 1657 р.: «В Запорогах живут их же братья казаки, переходя из городов для промыслов, а иные, которой пропъетца или проиграетца, а жены их и дети живут все по городам»²¹. Але навіть у вільному Запоріжжі гетьманська адміністрація встигла ввести певні обмеження. Після підписання угоди про перемир'я з Кримом восени 1655 р. Хмельницький заборонив здійснювати походи запорозьких чайок по морю і Дунаю. Щоправда, відносини гетьмана з ханом залишалися напруженими і тому навряд чи всі неухильно дотримувалися цієї заборони. Зокрема, навесні 1656 р. запорожці здійснили похід проти ногайських татар.

Про те, що запорожці і покозачені ставали найманцями або, як їх тоді називали в Україні, «охочими», читаємо в щоденнику Голинського: «Прийшли відомості, що король Ян Казимір пішов з військом з Ландута в Пруссію, маючи при собі запорозьких козаків та інші війська...»²². У відписці смоленського воєводи Б. Репніна від 17(27) березня 1656 р. наводилися, зі слів С. Тихоновецького, дані про чисельність польського війська, в тому числі «гетмана Богдана Хмельницького при короле ж 6000 черкасов конных»²³.

Настрої запорожців і покозачених навесні 1656 р. яскраво описав полковник В. Золотаренко. Його слова передавав турецький полоняник Ф. Новокрещений у відписці Г. Куракіна: «Запорожские многие бедные черкасы хотели, соединясь с крымскими воинскими людьми, приходит войною на государевы украины. И тех же запорожских черкас Богдан Хмельницкой удержал на великую силу, а говорит де Хмельницкой, что ему впредь войска своего черкас от того унять и удержат их немочно: да и во всех де черкасских городах полковники и сотники, и черкасы, и мещане в разговорах говорят те ж речи». І відносно покозачених: «В войске гетмана черкаского Богдана Хмельницкого есть многие бедные черкасы; и те де черкасы негодуют на него, гетмана, на Богдана Хмельницкого, что они живут по домам и, будучи в домах своих, обедняли и голодни. А государевым же жалованьем они не пожалованы, и нигде им великий государь на своей службе быть не укажет»²⁴.

Тут явно відчувається розчарування рядових запорожців і покозачених результатами Хмельниччини. Їх сподівання не справдилися і незадоволення одразу було спрямоване проти гетьмана. Так, 8 червня 1656 р. (н.с.) у донесенні австрійському імператору Фердинанду III зазначалося про повідомлення посла хана, що «козаки з другої сторони (Дніпра. — Т. Я.) проти Хмельницького повстають і ними обраний інший наказний гетьман»²⁵. Про існування певних розбіжностей між Хмельницьким і козаками свідчила і доповідна записка путивльця А. Мискова. Він наводить слова старця Печерського монастиря про те, що гетьман направив посланців «к свейскому королю, чтоб он был с ним в приязни; а с Крымским де ханом и с Молдавским и с Мутьянским владетели и с Ракоцым... договор учинен..., что быть в соединеньи... Только де козаки и черные люди на такую неправду им не помогают и хотят быть под государевою высокою рукою»²⁶. Безперечно, не слід перебільшувати значення цього джерела, сам жанр якого вимагав підкреслити відданість українського народу царю. Однак це цікаве свідчення перегукується із звинуваченнями в зраді царя, які висували прибічники Пушкаря на адресу Виговського через рік.

Влітку 1656 р. нова опозиція гетьманській адміністрації виникає і на Слобідській Україні. Хмельницький писав про неї Олексію Михайловичу 7(17) червня 1656 р.: «Извещаем, что великие бунты всчались было..., а полковником у них был Гришка Неблядин, которой многих бражников и своевольников собрал было, хотя на нас рать поднять... И мы велели тех своевольников разгромить, а то для того, что указу от вашего царского величества не имел (Неблядин. — Т. Я.)»²⁷. Гетьмана, очевидно, цей інцидент дуже непокоїв, і він терміново відряджає у Москву свого посла М. Скоробогатова, якому наказує «бити челом» царю, щоб «не прогневался» за придушення бунту. Хмельницький також підкреслював, що Неблядин, організуючи повстання, заявив: «будто его царского величества в том повеленье было и его

царские величество велел нас восвати» (таке посилення на нібито волю царя було характерним і для повстання Пушкаря). Гетьман просить царя не вірити поголоскам повсталих на нього. У Хмельницького в зв'язку з цим бунтом на Слобожанщині виникає асоціація з Остриницею, бо він попереджує, що Неблядін та його прибічники «хотели такову свою волю всчат, какая была в Чюгуеве»²⁸ (мається на увазі, що козаки Остриниці в 1641 р. повстали, вбили гетьмана і пішли з Росії).

Рішуче придушення Хмельницьким будь-яких спроб повстання проти його влади не приводить, однак, до стабілізації становища в країні. Навпаки, ситуація ще більше загострилася. Навесні 1657 р. російський воєвода повідомляв у Москву, зі слів тітки Виговського, ігумені Михайлівського дівочого монастиря, і київських селян, що на Запоріжжі збирається багато козаків-своєвольників. «Хотят приходит в Чигирин на гетмана, на писаря и на полковников и на иных начальных людей... розграбят и побить за то, что он, гетман (мається на увазі Хмельницький. — Т. Я.), и писарь (І. Виговський. — Т. Я.) и полковники и иные начальные люди со всех городов, сранд и с сел и з деревень имеют себе поборы большие и тем самым они богатеют, а им, козакам, ничего не дают»²⁹. Ці відомості підтверджують і записи в щоденнику угорського посла Шебеші, що перебував тоді в Україні. «Цією зимою виступили проти гетьмана якись 1000 козаків. Він звелів цих бунтівників переписати і послав із Запорожжя в бій, а татар попередив, щоб вони були готові і тих усіх побили; він хотів цих знищити тому, що вони бунтували проти нього... Якби ця інтрига стала відомою, було б гетьману поганю від війська...» І Шебеші пояснює: «Він (Б. Хмельницький. — Т. Я.) боїться запорозьких козаків тому, що вони бунтують, а осілих не боїться, бо ті, які і підуть проти нього, він їх одразу накаже привести і вбити. Тому ці не наважаться виступати, тільки ті, інші»³⁰. Незважаючи на деякі перебільшення, це дуже яскрава характеристика тодішнього становища.

Той самий Шебеші повідомляв про ще один епізод літа 1657 р., що стосувався взаємовідносин гетьмана і запорожців: «Молодший брат Ланті (?) піднявся проти гетьмана з 600 чол. і зруйнував два міста, тому що минулої весни побито татарів, і гетьман звелів розстріляти Ланту. Його наказний з 1000 коней ганявся за ним, розгромив, але той утік в московську землю»³¹.

Ніяких свідчень про поширення бунту немає, і його причиною, очевидно, було те, що на допомогу Хмельницькому прийшла (як не парадоксально) зовнішня загроза. Влітку 1657 р. на Україну здійснили набіги татари. Регулярне військо не могло дати їм гідну відсіч. 12(22) червня 1657 р. шведський посол в Україні Г. Лілєкрон повідомив Карлу Густаву, що «запорозькі козаки поблизу Чорного моря... без дозволу... вдерлися в кримські володіння і захопили багату здобич»³². Очевидно, такий похід був не один. Так, Данило Грек писав Карлу Густаву про напад запорожців на Крим, здійснений 8(18) серпня³³.

В цей же час запорожці діяли й на іншому напрямку. Влітку 1657 р. Евлія Челебі записав: «від Нуреддін-султана, брата татарського хана, з Польщі прийшов дружній лист, в якому він написав: »... сорок сім тисяч... татарських воїнів... швидкою ходою йдуть на короля Ракоці з нашими друзями — сорока тисячами озброєних кардаш-козаків". І трохи пізніше: «прийшло хану підкріплення від кардаш-козаків»³⁴. Челебі явно перебільшував цифри, але факт залишається фактом.

Татарські набіги тимчасово пригасили незадоволення запорожців. Але серед інших категорій козацтва воно продовжувалося. Козаки, які стали селянами, добивалися збереження за ними козацьких привілеїв. Наприклад, 9 липня 1657 р. (н.с.) брацлавський полковник Михайло Зеленський у листі до писаря І. Виговського зазначав: «... Прошу жалобу чиня на мужиков, которые всюды бунты подносят безделие..., которые к старшинам с неправдами ходят и хотят над полковником быть старшинами, сотников сами себе обираючи»³⁵.

Скарги козаків на «притеснення» з боку старшини надходили і до російських воєвод. Влітку 1657 р. охтирський воєвода Андрій Арсенєв

повідомляв у Москву, що «полковник ахтырской Иван Гладкой... черкас и всяких чинов рядит и судит и бьет и в железах держит не по вине, и многие черкасы бьют челом тебе, великому государю, на него, полковника»³⁶. Старшина боїться рядових козаків, вбачаючи в них грізну силу. Так, коли 13(23) червня 1657 р. воєвода Ф. Бутурлін вимагав, щоб російських стрільців поселили в Києві в будинках і їм виділили земельні ділянки, писар І. Виговський і генеральний осавул Ковалевський закричали, що «властные дома и земли козацкие и мещанские отняв, и дати под селидбу стрельцом, и тем будет навести на себя лютая беда!»³⁷.

В січні-лютому 1657 р. велика частина козаків, які залишилися без діла, пішла добровольцями в похід на допомогу Ракоці. Але той, зрештою, підписав невідгідний мир з поляками. Козацьке військо розійшлося, не одержавши трофеїв. А тим часом становище Ракоці знову ускладнилося — орда вимагала від поляків його видачі. 1 серпня 1657 р. (н.с.), повідомляв російський воєвода А. Желябужський, який перебував у козацькому стані, Юрій Хмельницький наказав війську йти воювати в Польщу. Тоді й почався бунт. «И козаки изо всех полков... учали... говорить: выслали де вы нас против орды оберегать государевы окраины..., а ныне де велите итить в Полшу воевать: и нам де итить не с чим, запасов у нас нет. Да итить де нам нелзе без государева указа; ...как де с Онтоном (Ждановичем. — Т. Я.) высылали войска, и в те поры сказали по государеву указу... а доступал де Ракоце королевства; а ныне де идете не воевать, короля искать, а Ракоцу от орды оберегать; а нам де король не надобен, у нас де есть государь, кому мы крест целовали. И есаулы учали казаков от гетманского стану отбивать, чтоб в поход шли. И казаки на есаулов закричали всем войском: не бейте де нас напрасно, всем войском то говорим, что без государева указа Полши воевать не идем...»³⁸.

На адресу старшини висловлювалися і такі звинувачення: «...как де вам было от Ляхов тесно, в те поры вы приклонились к государю; а как де за государевою обороною увидели себе простор и многое владенье и обогатились, так де хотите самовласными панами быть и обираете корола неверно-ва...» Це було схоже на звинувачення в зраді інтересів Москви.

У даному разі конфлікт між козаками і старшиною зовні мав політичний характер. Незадоволені своїм становищем, втративши надію на одержання воєнних трофеїв (адже учасникам походу «заплаты... от гетмана никакой не было, потому что гетман велел им о Онтоном Ждановым итить охотником, кто похочет, и добывали б сами на себя»³⁹), несучи великі втрати в чужих для інтересів України боях, козаки звинувачують свого керівника в зраді. Очевидно, свою роль відіграла й присутність російських воєвод. Козаки могли розраховувати на одержання нагород від царського уряду за їх заяви про відданість Москві. Між іншим, Виговський у травні 1658 р. заявив, що «первые де бунти зачелись в Войске от посланца царского величества, от Ивана Желябовского, как посылан был к Ракоце»⁴⁰.

В радянській історіографії замовчувалися або фальсифікувалися події, які відбувалися у війську Ждановича. Це пояснювалося тим, що козацькі заворушення за часів Богдана Хмельницького не вписувалися в схему, згідно з якою незадоволення виникло лише при гетьмані Виговському внаслідок посилення феодального гноблення. Тим часом у характері виступу козаків, надісланих для допомоги Ракоці, що підтверджував Виговський, простежуються аналогії з повстанням під керівництвом Пушкаря і Барабаша. Його учасники також вважали себе захисниками інтересів Москви, звинувачували гетьмана в зраді. Єдина відмінність повстання Пушкаренка і Барабаша полягала в тому, що тоді гетьманом був уже не Богдан Хмельницький, який користувався величезним авторитетом і популярністю, а Іван Виговський — колишній писар і «лях», якого не поважали рядові козаки. Саме ця відмінність влітку 1657 р. не дала змоги повстанню перейти за певні рамки, а вже восени сприяла його розростанню.

Бунт під час походу для допомоги Ракоці став першим випадком за гетьманства Хмельницького, коли військо не тільки відмовилося йти в похід,

а й наполягало на своєму рішенні. Цей бунт став страшним ударом для Богдана, який покладав великі надії на шведсько-трансільванський союз. Його відносини з Москвою на той час були напруженими, і в Чигирині з'явилися польські послы, яких Хмельницький ненавидів. Пережити цього Богдан не зміг і в день одержання звістки про це помер від серцевого приступу.

Ні про яку ідилію у взаємовідносинах Хмельницького і рядових козаків наприкінці життєвого шляху гетьмана говорити не доводиться. Ті, хто ще недавно привів до влади Богдана та його однодумців, дедалі частіше замислювалися над тим, як позбавити Хмельницького гетьманської булави. Такі настрої створювали сприятливий ґрунт для інтриг як внутрішніх, так і зовнішніх сил. Це значно ослаблювало гетьманську владу і перешкоджало завершенню процесу державного будівництва. Використовуючи незадоволення рядових, різні старшинські угруповання боролися між собою за булаву. Москва також використовувала настрої покозачених для посилення тиску на гетьмана і для обмеження автономії України. Польща, Швеція, Трансільванія та інші країни, які активно розігрували українську карту, легко знаходили підтримку з боку незадоволених. Отже, боротьба рядових, які стали козаками в ході Хмельниччини, дала можливість Богдану втілити в життя мрію про визволення українських земель від польської шляхти. Однак водночас непримиренна позиція цих самих козаків завадила Хмельницькому та його наступникам зберегти Гетьманщину.

- ¹ Pamiętnik A. S. Radziwiłła. — Poznań, 1839. — Т. 2. — С. 292.
- ² Szajnoch K. Ziela. — Lwów, 1877. — Т. IX. — N 20. — С. 27.
- ³ Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — М., 1954. — Т. 2. — С. 24; Акты Московского государства. — СПб., 1894. — Т. II. — С. 222.
- ⁴ Воссоєдинение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 41.
- ⁵ Там же. — С. 47.
- ⁶ Там же. — С. 48.
- ⁷ Літопис Самовидця. — С. 51.
- ⁸ Воссоєдинение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 117, 118.
- ⁹ Там же. — С. 118.
- ¹⁰ PAN, Zb. Rusieckich, N 41. Misc. przeważnie w sprawach Chmielniczyzny. — S. 83.
- ¹¹ Воссоєдинение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 389.
- ¹² Степанков В. С. Социальная политика... — С. 82.
- ¹³ Воссоєдинение Украины с Россией. — М., 1954. — Т. 3. — С. 493.
- ¹⁴ Акты ЮЗР. — СПб., 1879. — Т. XI. — Приложение 2. — С. 764.
- ¹⁵ Там же. — С. 765.
- ¹⁶ Записки історико-філологічного відділу Української АН. — К., 1929. — Кн. XXIV. — С. 105.
- ¹⁷ Там же. — С. 106.
- ¹⁸ Документи Богдана Хмельницького (1648 — 1657). — К., 1961. — С. 380 — 382; Акты ЮЗР. — СПб., 1889. — Т. XIV. — С. 75 — 78.
- ¹⁹ Там же. — С. 387.
- ²⁰ Архив ЮЗР. — К., 1914. — Ч. III. — Т. IV. — С. 90 — 91.
- ²¹ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 57.
- ²² Ossolinium, Teki Golinskiego, N 189, list 804.
- ²³ Акты Московского государства. — Т. II. — С. 494.
- ²⁴ Там же. — С. 550.
- ²⁵ Джерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — Т. XII. — С. 391.
- ²⁶ Акты ЮЗР. — СПб., 1861. — Т. III. — С. 549.
- ²⁷ Документи Богдана Хмельницького. — С. 497 — 498.
- ²⁸ Там же. — С. 499.
- ²⁹ ЦДАДА, Разрядный приказ, столбцы Белгородского стола № 386, арк. 905, 30. Мопум. Hung., t. XXIII, N CCCIX, 541.
- ³⁰ Мопум. Hung., t. XXIII, N CCCIX, 541.
- ³¹ Там же. — Т. XXII. — N CCCIX, 538.
- ³² Архив ЮЗР. — К., 1908. — Т. VI. — Ч. III. — С. 313.
- ³³ Там же. — С. 331.
- ³⁴ Челеби Э. Книга Путешествий. — М., 1961. — Вып. 1. — С. 51, 65.
- ³⁵ Акты ЮЗР. — СПб., 1879. — Т. XI. — Прилож. 2. — С. 740.
- ³⁶ ЦДАДА, Разрядный приказ, столбцы Белгородского стола, № 605, IV, арк. 262.

³⁷ Акты ЮЗР. — СПб., 1861. — Т. III. — С. 580.

³⁸ Русская историческая библиотека. — СПб., 1884. — Т. 8. — С. 1256.

³⁹ Акты ЮЗР. — СПб., 1879. — Т. XI. — Прилож. 3. — С. 806.

⁴⁰ Там же. — СПб., 1863. — Т. IV. — С. 126.

Франк Сисзи (Канада, Едмонтон)

Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації

Наприкінці 40-х років XVII ст. елементи національної свідомості стрімко розвивалися в Україні саме тому, що опинилася під загрозою її національна спадщина. Доти ці елементи перебували ще в зародковому стані. Руська знать тільки частково об'єдналася в політичну націю зі своєю власною національною ідеєю. Землі Волинська, Київська, Брацлавська та Чернігівська лише до певної міри становили єдину адміністративно-юридичну структуру. Різні стани вживалися між собою тільки під тиском обставин. Національна культура розвивалася швидко, але поки що продовжувала програвати польській елітарній культурі. Православна церква зміцнилася, хоча переходила з однієї віри в іншу були непоодиноким явищем. Однак національна свідомість на Русі, яка навряд чи існувала в 1548 р., виявилася досить міцною в 1648 р. Відбувся значний поступ уперед, хоч не обійшлося і без втрат, спричинених асиміляцією та інтеграцією українських земель у Польське королівство.

До якої ж міри національні почуття надихали повстанців і впливали на саме повстання? Щоб відповісти на це запитання, слід проаналізувати, яку роль відігравав національний чинник в інших європейських повстаннях XVII ст. Звернімося до прикладу Португалії, де повстання було розпочате передусім з огляду на причини національні і мало на меті реставрацію національної державності. Є ще подібний приклад повстання в Каталонії, коли боротьба проти кастільського вторгнення поєдналася з місцевим патріотизмом, що й зумовило успіх повсталих. Розглядаючи роль національних почуттів у повстанні під проводом Б. Хмельницького, необхідно відрізнити певні прояви національного почуття від поширених тоді проявів народної ксенофобії. Необхідно також розрізнити прояви національного духу від звичайної мети національних рухів у новітній час — створення національної держави. Слід з'ясувати й те, наскільки тісно в тогочасній руській свідомості перепліталися релігійні та національні почуття.

У нашому розпорядженні немає загальних маніфестів повстанців, де викладалися б причини початку війни. На відміну від Португалії чи Каталонії, в Україні не існувало королівства або регіональних інституцій, які б традиційна еліта захищала як втілення «нації». Перші заяви повстанців, у яких проголошувалася національна мета, з'явилися не раніше Різдва 1648 р. До того часу належать і заяви Б. Хмельницького про те, що надалі він воюватиме не лише за свою власну справу, а й за цілий руський народ. Хоча в цих заявах і містилася програма повалення польського правління на всіх українських землях, наступні роки принесли обмаль подібних свідчень. Крім того, заяви національного характеру здебільшого змішувалися з поглядами на поляків як на класових та релігійних ворогів. Лише в 1655 — 1656 рр. Хмельницький відкрито проголосив свою мету — об'єднання українських земель і повалення польського правління¹.

Натомість існує набагато більше свідчень того, що сучасники одразу ж розглядали повстання як конфлікт між руською і польською націями. Для польських сучасників подій повстала саме руська нація, і їхня відраза до

цієї нації була пов'язана з їхніми протиправославними та протикозацькими настроями². На жаль, ми знаємо більше про ставлення поляків до подій, ніж про національні почуття українців. Однак ставлення козацького полковника до українського магната А. Киселя, передане його словами — «Плоть від нашої плоті, ти нас залишив і приєднався до поляків», певною мірою свідчить про рівень національних почуттів основної маси повсталих³. Можна по-різному називати це почуття — національним, племінним чи почуттям ксенофобії, однак, зрозуміло, що антипольські емоції переважали в цьому повстанні. Вони підкріплювалися антикатолицькими настроями і поглядами, спрямованими проти землевласників-магнатів.

Відомо, що українська еліта мала свої уявлення про давнє походження руського народу, наведеного до християнства в часи Володимира Великого. Руську націю розглядали як таку, що об'єднувала всіх русинів — як білорусів, так і українців. Її, звичайно, відрізняли від московської, хоча й існувала думка, що московити також були частиною Київської Русі, що їхні правителі вели свій довгий рід від Володимира, трималися православної віри і були дуже подібними мовою та етнічністю.

Про поширення руського національного почуття свідчать два фактори. Перший — церква звалася «руською», і віра була «руською». Боротьба між уніатами і православними за контроль над руською церквою втягла у свій вир велику частину населення. У процесі цієї боротьби мав з'явитися певний тип руської свідомості, яка об'єднувала людей поза їхніми селами чи містами, охоплюючи значну їх частину. Другий фактор полягав у тому, що українці в XVII ст. перебували у розвитку, в динаміці. Карпати продовжували колонізуватися ще в XVI ст., та особливі перспективи відкривалися для колонізаційного процесу на сході. Люди з усіх українських і білоруських земель творили нове життя навколо Брацлава, Києва і Запоріжжя, далеко від рідних сіл. Тут також могла формуватися нова свідомість, подібна до свідомості емігрантів Нового Світу у XIX ст. Додамо також, що Україна в XVII ст. мала «інонаціональні» етнічні групи — поляків, євреїв, татар, вірменів, які могли нагадувати селянам і козакам про їхню власну «руськість».

Водночас не тільки політично незаангажоване населення відзначалося дуже аморфною руською ідентичністю, а й еліта не мала ясної концепції руської нації через відсутність руського державного устрою. У землях, приєднаних до Польщі в 1569 р., еліта намагалася обстоювати своє право вживати руську мову і дотримуватися старих законів, відмінних від інших частин Польського королівства. Саме в цих землях знать пішла найдалше у визначенні руської території як єдиної, окремішньої землі, тобто певним чином порівнюваної з Польщею і Литвою. Відлуння цієї політичної свідомості ми бачимо у Б. Хмельницького, який твердив, що, на відміну від Польщі і Литви, Русь не присягала на вірність Якові Казимиру. Однак перехід в іншу віру та політична й культурна асиміляція підривали основи шляхетського партикуляризму, який, до речі, був подібним до руського почуття, властивого міщанам і шляхті в Західній Україні та на землях Білорусі. Зрештою, руська знать інкорпорованих до Польщі земель так і не дала політичної програми для руського національного існування. В такій невизначеній ситуації, коли новий державний устрій Русі тільки формувався, лише запорізькі козаки виявилися в змозі взяти на себе роль руської «політичної нації». Однак і цей процес був дуже повільним, а чітка програма його сформувалася лише наприкінці гетьманства Б. Хмельницького та на початку гетьманства І. Виговського. Детальна ж національна інтерпретація повстання з'явилася тільки в працях С. Величка і Г. Граб'янки.

Щоб відповісти на питання про вплив Хмельниччини на процес українського національного будівництва, насамперед треба дослідити, до якої межі дійшло в той час відокремлення українців від їхніх сусідів як в об'єктивному, так і в суб'єктивному відношеннях. У період до 1648 р. процес дозрівання руської свідомості відбувався одночасно із втягуванням української еліти в польську культуру, а почасти навіть з прийняттям нею

польської ідентичності. Питання «а що, якби» завжди є небезпечним, однак, цілком зрозуміло, що якби не повстання Хмельницького, то окрема руська ідентичність та культура були б приречені на повільну, але неминучу ерозію і дезінтеграцію в Польському королівстві. Повстання виразно розмежувало поляків і українців, шляхетську Річ Посполиту та козацьку Україну. Поляки все ще мали вплив на українців у тих землях, але це був вплив чужоземців на культуру, яка зовсім відрізнялася в політиці, релігії, соціальній структурі та ідентичності. Невдача Гадяцької угоди показала, що розрив був остаточним. Козацька спільнота стала Руссю, але Руссю, в якій уже не могло бути «natione Polonus gente Ruthenus».

Якщо козацьке повстання змінило напрям польсько-українських відносин, то у відокремленні білорусів від українців воно тільки прискорило процеси, які почалися раніше. Люблінська унія посилила культурні, економічні та соціальні фактори, що відрізняли руських Великого князівства Литовського від руських королівства Польського. Ці відмінності лише зрідка виявлялися в тому, що білорусів називали «литва», а українців — «русь». Хоча козацьке повстання досягло Великого князівства Литовського і, зокрема, етнічних українських територій біля Гомеля та Гродна, «білоруський» полк виявився ефемерним. Козацькі кампанії спрямовувалися переважно на західноукраїнські землі, оскільки після 1654 р. на північному і білоруському напрямках домінували московити. Хмельницький і його сподвижники, які планували Гадяцьку унію, прагнули включити всі руські землі королівства Польського до своєї козацької держави. Русини Великого князівства випадали з-під їхньої уваги. Відмінності збільшувалися в міру того, як Україну почали називати «Малою Россией», а Білорусь — «Белой Россиею». Термін «Малая Россия» довго застосовувався для означення України як у широкому, так і в вузькому значенні. На початку XVII ст. його вживало українське православне духовенство, щоб визначити свою «Россию» і своє ставлення до «Великой России». Термін «Белая Россия» не був ані таким давнім, ані постійним, як «Малая Россия». Спочатку він позначав північно-східні землі Білорусі. Згодом же він поширився й на руські землі Великого князівства. Як об'єктивно, так і суб'єктивно, Хмельниччина провела різницю між білорусами й українцями на рівні, іншому аніж просто діалектичні відмінності, тим самим сприяючи еволюції двох модерних націй⁴.

Неоднозначним був і довготривалий вплив цього періоду на російсько-українські відносини. Б. Хмельницький штовхнув українців до політичного зв'язку з росіянами, що врешті-решт призвело до політичної уніфікації України і Росії, появи ідеології «російської нації», яка складалася з Великої, Малої і Білої Росії, утворення спільної для еліти російської літературної мови, і культури та мовної русифікації української еліти. Такий погляд ґрунтувався на наслідках подій, якими вони сприймалися у XIX ст., будучи дуже віддаленими від ситуації, що склалася у 1650 р., або, у даному разі, від ситуації, що проіснувала аж до початку XVIII ст.

Для XVII ст. абсолютно незаперечним є лише те, що повстання і Переяславська угода штовхнули росіян і українців до набагато тісніших зв'язків, ніж ті, в яких вони перебували раніше⁵. До 1648 р. російсько-українські стосунки обмежувалися прикордонною торгівлею і поїздками купців, подорожами українських священників до Московії, прикордонними поселеннями українців у районах Путивля та Слобідської України і втручанням українців у московські справи в часи смуту (ідеться насамперед про кампанію Сагайдачного в 1618 р.). Ці стосунки значною мірою посилювалися після 1648 р., коли біженці втікали від війни і чуми до Московської держави, де осідало дедалі більше українських священників. Українські і російські люди вперше опинилися в безпосередній близькості. Від'їзд українських священників збігся в часі з прагненням патріарха Никона реформувати російську церкву, що призвело до її розколу. Ці події відкрили Московію для напливу українських священників наприкінці XVII ст. Третьою групою українського населення, яка входила в прямиий контакт з росіянами, були козацькі посланці й урядовці, котрі дедалі частіше подорожували до московитської столиці.

У той самий час почастишали й відвідини України росіянами. Російський священник А. Суханов супроводжував учасників переговорів у Переяславі і їздив по всій Україні. Російські посольства часто приїздили до України, а російські воєводи почали постійно тут оселятися. Російські війська увійшли в Україну. Всі ці акти були початком процесу взаємопроникнення, який врешті призвів до ситуації 1800-х. Але у 1640 — 1650-х рр. контакт, здавалося, вів до зростання усвідомлення різниці між двома народами, яку неможливо було подолати будь-якими теоріями династичних прав та історичного походження. Навіть мовна близькість і православна віра не діяли як з'єднувальна сила, оскільки для спілкування між собою літературними мовами двох народів потрібні були перекладачі, а дві дуже відмінні православні традиції ворогували між собою. Дві різні політичні і соціальні структури посилювали концепцію відмінності між «москалями» і «русинами», або «черкесами». Справді, триумф козацької системи в Україні лише підкреслив відмінності між двома суспільствами, бо навіть така подібна інституція, як кріпацтво, в Україні була скасована. Таким чином, на своїй ранній стадії новий контакт розширив коло людей в Україні, які вважали себе відмінними від московитів, або великоросів. Мандрівний арабський священник Павло Алеппський, який подорожував з патріархом Макарієм у 50-х роках, залишив, мабуть, найкраще свідчення про загальні етнополітичні та етноконфесійні уявлення того часу⁶.

Хоча повстання 1648 р. призвело до посилення окремішності українців від своїх сусідів, воно мало також негативний вплив на цей процес, почавши підірвати концепції єдності українців. Центр руського культурного і релігійного життя змістився до Києва ще до 1648 р. Запорізькі козаки почали відігравати важливу роль у руській свідомості і «національному» житті, причому в 20-х роках набагато безпосереднішу, ніж у 40-х. У першій хвилі повстання козацький порядок сягнув цілої української території, і наприкінці 40-х — на початку 50-х років ще справді існувала ймовірність об'єднання під козацькою владою майже цілої території, що була об'єктом Люблінської унії, куди б входила і Волинь, і Подільське воєводство. Проте, незважаючи на плани Б. Хмельницького і прагнення творців Гадяцької угоди, козацька земля, «Україна», не охопила західноукраїнських територій. Вона більше розширювалася на схід, включаючи басейн середньої течії Дніпра і таким чином міцно встановлюючи центр нової державності, що формувалася, та українську націю на берегах Дніпра. «Стара Україна», правий берег і такі міста, як Чигирин, ніби загубилися в цьому соціально-політичному порядку, а нова Україна (Полтави і району Чернігова) стала серцем української національної традиції, і цю роль вона відіграла щонайменше до 30-х років наступного століття.

Розподіл русинів України на козацьку і некозацьку націю розпочався до 1657 р. Із занепадом козацької української нації занепадає навіть концепція, поширена в XVII ст., про руську єдність усієї «Малої Русі». Якби козацька Україна вистояла, ми мали б сьогодні на Дніпрі козацьку українську націю і україномовні частини польської держави, які б нагадували голландський і фламандський приклади. Занепад же козацької України спричинився до того, що український націоналізм XIX ст. змушений був використовувати мовну єдність як свій головний критерій і доказ існування української нації.

Козацька Україна становить важливий етап у зміні української соціальної структури і політичної нації в процесі національного будівництва. До 1648 р. руська нація включала до свого складу шляхту і нагадувала собою польську національну модель, але, на відміну від останньої, в українській моделі особливе місце належало князям. Щоправда, роль князів, яка була особливо великою наприкінці XVI ст., з часом зменшувалася по мірі того, як польська шляхетська модель пускала коріння, ставала дедалі міцнішою, а великі князі переходили в католицизм. Водночас знать як старих земель королівства Польського, так і нововключених до його складу територій, приймала польську шляхетську ідеологію, але не її соціальну структуру. Тоді ж з'явився погляд, що руська православна знать

була політичною нацією Русі. Однак переходи в іншу віру в XVI і XVII ст. скоротили кількість носіїв та вплив цієї політичної нації. Наслідком було те, що міщани найбільших міст, а пізніше й козаки почали відігравати у руських національних спробах більшу роль, ніж будь-яка з нешляхетських верств у польських територіях. Хоча міщани започаткували руське культурне й національне відродження і першими сформувавши концепцію Русі як культурно-релігійно-історичної спільноти, вони не мали ані достатнього багатства, ані збройної сили, ані єдності, щоб репрезентувати руську націю. Незважаючи на нижчий культурний рівень козаків і відсутність традицій представництва у руській нації, вони мали силу й засоби захищати руську церкву і змінити політичний та соціальний порядок. «Націоналізація» козаків у 20-х роках і розширення козацького порядку поза межі середнього Дніпра підготували ґрунт для прийняття козацтвом функцій руської політичної нації. Між 1648 р. і 1658 р. терміни «козацький», «русський», «український» стали майже синонімами. Цей процес ішов далеко не просто. Козаки досить повільно входили в нову роль, а руське суспільство так само неквапно сприймало цю зміну. Тільки на кінець 50-х років козаки почали представляти землі України і руські національні інтереси. Їхні військові завоювання створили умови для того, щоб нова політична нація почала процес творення нової української державності. Русини західноукраїнських земель продовжували становити єдину культурно-національну спільноту з козацькою Україною. Але після 1650 р. західні українці вже фактично не мали політичної нації. Їхня «національність» представлялася в основному місцевою церквою.

Роки Хмельниччини зміцнили релігійний елемент у будівництві української нації, закріпили альянс церкви і нації, ослабили римо-католиків і протестантів там, де перемогли повстанці. Однак провідники церкви усвідомлювали, що знак рівності між ними і повстанцями може призвести до втрати руських земель, не охоплених повстанням, і робили все можливе, щоб утримати свою юрисдикцію в цих регіонах. Їх бажання зберегти за собою львівську і перемишльську єпархії в дійсності являло собою спробу утримати українську національну єдність. Прагнення ж затримати білоруські єпархії свідчило про намагання утримати цілу руську національну спільноту без жодних змін. Та самий факт, що московська церква перебрала владу над білоруськими землями, завойованими московською армією в 1654 р., посилював національну відмінність між українцями і білорусами.

Хоча спільна для Московії та України православна віра мала б затримувати процес створення української нації, церква до 1657 р. продовжувала відігравати в ньому великою мірою позитивну роль. Духовенство вищого рангу прагнуло бути відокремленим від Московського патріархату і дотримуватися церковного порядку та релігійних традицій України. Коли московська делегація в 1654 р. звернулася з пропозицією підпорядкування українського православ'я Москві, підставою для чого був перехід України «під руку царя», православні ієрархи в Україні, очевидно, розглядали московське православ'я як недолуге і небезпечне. З огляду на існуючий тиск митрополит Косів зробив поступку — він змінив свій титул з «Київський і всієї Росії» на «Київський і Малої Росії», що більшою мірою свідчило про те, яку націю він представляв. Підкреслюючи «малоросійські» зв'язки з Константинополем, митрополит прагнув утримати свою церкву від «Великої Росії». На 1657 р. вона продовжувала залишатися об'єднуючим фактором для української спільноти, але наполягання посланців Росії в 1659 р. на переході Києва до московської юрисдикції вичувало кінець цієї ролі. З підпорядкуванням Київського митрополичого престолу Московському патріархатові в 1685 — 1686 рр. православ'я, що було важливим складовим елементом української нації, стало лише уніфікуючим фактором «загальноросійської державності».

Козацьке повстання витворило новий тип світської еліти, що також узяла на себе роль творців української культури та ідентичності. В період творення української ідентичності вивчення історичного минулого було дуже

важливим для національного будівництва. Посилений інтерес до історії української землі і вивчення історії Київської Русі був характерний для періоду до 1648 р. Студіювання історії відповідало потребам раптом пробудженої історичної свідомості і стимулювало її даліше зростання. Предметом уваги авторів історичних праць стають запорожці (Густинський літопис). Зміна історичної ситуації після 1648 р. сприяла появі нових дослідників та читачів історичних творів — людей із козацької еліти. На початку XVIII ст. саме такі люди — Р. Ракушка, С. Величко, Г. Граб'янка та С. Савицький — написали історію великої війни Б. Хмельницького. Події Хмельниччини привернули увагу і церковних істориків. У 1672 — 1673 рр. настоятель Михайлівського Золотоверхого монастиря Ф. Софонович включив козацькі війни до свого нариску історії руського народу. По суті, панегірист, який у 1649 р. писав, що не втримане синами Володимира підніме Богдан, відобразив зростання української історичної свідомості.

Хмельниччина мала позитивний вплив і на розвиток національної мови. Нова адміністрація використовувала руську мову, яка була близькою до рідної мови населення Гетьманщини. Українську мову почали використовувати для створення літературних праць, у тому числі й офіційного характеру, які стали частиною національної спадщини. І все ж у войовничо православної Гетьманщині церковнослов'янська мова продовжувала бути мовою, якій віддавала перевагу духовна і світська еліта, що разом навчалася в Київській академії. Це сповільнило розвиток рідної мови в той час, як освіта дедалі більше й більше впливала на суспільство Гетьманщини. Таким чином, церковнослов'янська мова, яка об'єднувала українську культурну еліту з російською слов'янською культурою, трансформувалася у слов'яно-російську мову, яка дедалі більше ставала гібридом імперської російської мови XVIII ст.

Хоча період Хмельниччини залишив мало творів мистецтва і зруйнував багато інших, усе ж він справив великий вплив на процес українського культурного відродження. П. Алеппський був вражений красою співу, малюнків і архітектури українських земель. Культурні досягнення впливали з поєднання західних впливів і слов'янської православної культури, яка формувалася протягом XVI — XVII ст. Зменшуючись у кількості, руська православна знать продовжувала фінансувати церкви і монастири по всій Україні. Однак ті, хто прийняв іншу віру, зокрема Я. Вишневецький або Чернігівський каштелян Пісочинський, скеровували українське суспільство на латино-християнські церкви і твори мистецтва. Хмельниччина повернула урядову і світську еліту назад, до патронування східної церкви. Неможливо собі уявити розвиток українського бароко без впливу повстання. З'явилися нові жертводавці (від І. Виговського до козацьких полковників і канівських міщан), які фінансували будівництво церков і шкіл, підтримували образотворче мистецтво. На початку XVIII ст, це протегування витворило золотoverхий Київ. Із занепадом Гетьманщини і приходом нових стилів — класицизму і романтизму — українська барокова традиція поступилася новій, імперській. Художники (Л. Боровиковський, Г. Левицький) та музиканти (М. Бортнянський, А. Ведель), які зростали на українському культурному ґрунті, тепер віддали свої таланти новій, імперській культурі. Однак без періоду 1650 — 1750 рр. говорити про сучасну українську культуру було б неможливо.

Повстання також мало вплив на творення української самоназви⁷. Термін «Україна» вживався дедалі частіше як географічна і національна назва території повстання. Як і термін «Русь», він часто фігурував у дискусіях для протиставлення «Польщі» і «Литві». Хмельницький використовував термін «Русь» і «руський» для визначення того народу, що засередився на Дніпрі, а також українського населення королівства Польського. Потенційно він включав сюди також православних Великого князівства литовського. Церковні діячі віддавали перевагу терміну «Росія». В атмосфері того часу грецький клір міг надалі продовжувати називати Б. Хмельницького «сувереном і гетьманом Великої Росії». Однак провідною тенденцією того часу бу-

ло визначення «України» як «Малої Росії», на відміну від «Великої Росії» — «Московії». Щоб відобразити наслідки Переяславської угоди 1654 р., цар змінив у своєму титулі слово «Русській» на «Велікія і Маля Росії». Додаток «Белія» відображав московські перемоги в білоруських землях Великого князівства Литовського і з'явився в царському титулі 1655 р. Однак у повсякденній практиці московські чиновники продовжували дивитися на Україну як на «Черкасію», або на козацьку землю. Повстання, таким чином, просуило процес формування сучасної назви українських земель і українського народу.

Хмельниччина зробила слово «козацький» загальним прикметником для визначення національних і політичних явищ в Україні. «Козацька Україна» і «козацький руський народ», «козацька мова», «сармато-козацька Малоросія» — все це були терміни, що вживалися наприкінці XVII — на початку XVIII ст. В міру того, як Україна стала землею козаків, також і українці стали «козацьким народом». Оскільки під час повстання половина населення називала себе козаками, ця назва відображала реальність. Навіть на кінець століття козацька політична «нація» все ще становила більший відсоток населення, ніж «нація» шляхти у Речі Посполитій. «Землі війська запорозького», «Україна обох боків Дніпра» були козацькою землею. Відгалуження Слобідської України на схід та Запоріжжя — на південь створило козацькі поселення, які також швидко розвивалися.

Окремі дослідники вважають, що повстання лише затримало або перешкодило тяжкому процесові вибору національного імені, підриваючи вживання термінів «Русь» і «русин». Однак у контексті XVII ст. воно створило нові соціальні, політичні і культурні реалії в Україні, кожна з яких вимагала вживання нових імен.

Яку ж роль відіграло повстання у процесі національного будівництва в Україні? Це питання є настільки ж складним, наскільки й сам процес формування нації. Для того, щоб стати незворотною і однозначно позитивною подією, воно повинно було створити міцну українську державу (як, наприклад, голландська), соціальну верству чи політичну націю з елітою, яка б пережила політичні поразки (як польська шляхта в XIX ст.), або ж базис для національної культури, яка б успішно розвивалася, незважаючи на політичні поразки і втрати еліти. В цьому сенсі повстання, незважаючи на великі досягнення, не було успішним. Козацька Гетьманщина не стала незалежною державою — посаду гетьмана скасували 1764 р., а адміністративні інституції були знищені 1783 р. Імперська армія повністю зруйнувала Запорізьку Січ в 1775 р. Ці регіони були перетворені на губернії Російської імперії, а соціальні відмінності знівельовані. На кінець XVIII ст. на території Гетьманщини не залишилося жодної автономної адміністративної одиниці⁸.

У дещо стабільнішому XVIII ст. із середовища козацьких урядовців посталала елітарна група, права якої базувались як на спадковості, так і на посадах, які вона займала у Війську. Вже на початку цього століття козацький стан зазнав змін, оскільки його верхівка прагнула отримати дворянський статус, а нижчий прошарок поступово перетворювався на селян, які під примусом виконували різну чорну роботу. На кінець століття козацтво вже не становило свідомої політичної нації, хоча козацькі традиції трималися в Полтавській і Чернігівських губерніях добру половину XIX ст. і пізніше, даючи основу національному рухові. Козацька еліта перетворилася на політичний клас, який захищав автономію та історичні традиції Гетьманщини, але ця еліта була занадто новою як політична нація, і занадто подібною до російської еліти мовою та релігією, щоб витримати тиск і звабу інтеграції в російське імперське дворянство. Коли імперський уряд у першій половині XIX ст. дав ясно зрозуміти, що почуття української окремішності будуть каратися, останні залишки цієї еліти зреклися своїх українських сентиментів. Еліта Гетьманщини не змогла відіграти ту роль, що її відіграла польська шляхта, піднісши національний польський прапор проти автократії.

З огляду на причини, зазначені вище, в Гетьманщині не з'явилося також літературної мови, що була б основою для сучасної української літературної мови. Інтелігенція, яку дав цей період, пізніше творила значною мірою імперську культуру Росії, що заповонила Україну наприкінці XVII ст. Інтелектуальна слава Київської академії була на той час уже затьмарена славою Московського університету та Імператорської академії наук у Петербурзі. Її перетворення у 1819 р. на православну духовну семінарію стало символом субординації і провінційного характеру українського культурного й академічного життя. Навіть розгалужена система початкового шкільництва, якою славилася Гетьманщина у XVIII ст., на початок XIX ст. розпалася. Таким чином, після занепаду Гетьманщини необхідний був новий імпульс для того, щоб створити власну літературу і розвивати сучасну культурну модель. Повстання, однак, відіграло важливу роль в утворенні української нації, формуючи і підносячи на вищий рівень національну культуру.

Із трьох сфер українського національного будівництва, в які повстання і Гетьманщина могли зробити свій внесок, політичний виявився найменшим. Катерина II сподівалася, що тільки-но перестануть існувати гетьмани, сама їхня доба буде забута. Проте учасники рухів за українську автономію поверталися до Переяславської угоди і звинувачували царський уряд у тому, що він не виконував своїх зобов'язань. Видана 1900 р. «Самостійна Україна» Міхновського — перший маніфест української незалежності в Російській Україні — узаконювала боротьбу за незалежність на підставі того, що царат не виконав положень угоди. Навіть сучасні дискусії про українсько-російські політичні стосунки неодмінно обертаються навколо Переяслава. В тогочасному українському політичному житті нащадки гетьманів (І. Скоропадський і Д. Дорошенко) відігравали провідну роль, а уряди, так само як політичні та військові формації, спиралася на козацькі моделі. І все ж ці явища, як правило, пов'язувалися з міфологією і традицією, а не з безпосередніми політичними наслідками повстання та Гетьманщини⁹.

Питання внеску соціально-політичної еліти в процес національного будівництва є складнішим. Політична нація козацької еліти не втримала своїх загальних та політичних інституцій і не очолила, як група, українського національного руху. Однак вона надихнула його і дала йому кадри. Політична література, що прагнула підтримати автономію Гетьманщини, знайшла свою кульмінацію в «Історії Русів». Цей політичний трактат, написаний у перших десятиліттях XIX ст., був одним із перших свідчень тогочасного українського національного руху. Стара еліта почала сучасне українське культурне життя водночас і як автор, і як споживач цієї культури. Навіть після того, як широка підтримка колишньою козацькою елітою пішла на спад, ностальгія, або ж збуджувана історична свідомість, спричинилася до того, що графиня Милорадович патронізувала українську культурну організацію в австрійській Галичині, а Скоропадський очолив український політичний рух.

Найважливішим був зв'язок між старою елітою та новим національним рухом у галузі культури. «Історія Русів» одночасно позначила початок сучасної творчості на історичні теми і послужила «джерелом» тим, хто хотів писати українську історію. Богдан, повстання, Гетьманщина були основними темами. Коли 1798 р. колишній службовець Гетьманщини І. Котляревський почав писати народною мовою трагедію «Енеїда» (традиційна спроба для європейського класичного напрямку, включаючи і Росію), він зробив Енея та його супутників козаками. Тогочасна українська література писалася представниками козаків і про козаків. Романтичні поети, які мали ствердити нову літературу і літературну мову, поверталися до хронічок та історії XVII — XVIII ст., до дум та історичних пісень, до драматичних подій повстання під проводом Б. Хмельницького і Гетьманщини. Художники, архітектори, музиканти пізніше йшли їхнім шляхом¹⁰.

Повстання дало масам українського населення можливість узяти участь в історичних подіях. Народні легенди, історичні пісні, думи мають зв'язок з козаками і часом відображають їх участь у повстанні. Якщо Україні суди-

лося стати скарбницею для романтиків XIX ст., то саме тому, що героїчні традиції козаччини ще існували серед населення. Якщо думи надихнули романтичних поетів, то вірші романтичних поетів викликали реакцію навіть серед неписьменних селян, оскільки їх можна було наспівувати. Звичайно, у XIX ст. процеси збирання фольклору і впливи на його творення з боку елітарної культури переплелися між собою, але яскравість і свіжість у народній пам'яті повстання забезпечили те, що масова свідомість могла існувати зі своєю власною інтерпретацією подій.

Найбільший вплив на формування української нації мали інтерпретації повстання та їх перетворення в національну міфологію. Інтелектуали козацької Гетьманщини використовували цю міфологію, щоб узаконити свій політичний і соціальний устрій. Як прямі нащадки Хмельниччини, старшина і знать прагнули підкреслити національну і релігійну законність боротьби за повернення своїх привілеїв. Ті з дослідників, хто твердив, що українські історики XIX ст. самостійно надали цьому повстанню національних мотивів і представили Хмельницького як національного лідера, очевидно, не прочитали уважно твори Г. Граб'янки (1709 р.), С. Величка (1720 р.) чи п'єсу «Милость Божія» (1728 р.). Залишаючи осторонь дискусію про відмінну природу «ранньомодерної» і «модерної» національної свідомості, зазначимо, що саме національна інтерпретація повстання в цих текстах зробила найбільший вплив на українських істориків і поетів початку XIX ст. ¹¹.

Інтерпретація Хмельниччини і надалі перебувала в центрі уваги української національної політичної думки. І все ж, незважаючи на всі незгоди щодо доцільності Переяслава, політики Богдана, ступеня зрілості національної і політичної думки, навряд чи вдасться знайти українського інтелектуала, за частковим лише винятком П. Куліша, який бачив би повстання тільки в негативному світлі. Вважати Хмельниччину негативним явищем означає відкидати центральну подію української історії, яку за її значенням можна порівняти з Хрещенням 988 р. або національним відродженням початку XIX ст. Крім того, Хмельниччина і козацький період зміцнюють бачення українців самих себе як демократичного народу, на відміну від аристократичних, олігархічних поляків та автократичних, рабських московитів. З «Книг биття українського народу» аж до сьогодення українці бачили свою традицію в боротьбі за волю, втіленій у козаках і великому повстанні. Академічна історія, як і завжди, в цьому разі безсила перед історичною міфологією.

Хмельниччина здавна перетворилася на центральне питання історії національних конфліктів у Східній Європі. Для російсько-українських відносин інтерпретація Переяслава і його наслідків є дуже важливою, з ними боролися, проти них виступали і вели дебати від XVII ст. до нинішнього дня. Для поляків повстання Хмельницького є першим у довгому ряду атак українців проти «польської справи» і «західної цивілізації». Інтерпретація Г. Сенкевичем повстання в дусі «ковбоїв та індіан» перетворилась на провідну ідею, з позицій якої поляки розглядають усі польсько-українські стосунки. Для євреїв повстання бачиться, переважно, як перша стадія в поширенні українського антисемітизму. Впродовж наступних століть досвід існування євреїв поміж українцями переконував їх, що українські повстання і рухи були для них небезпечними. У всіх цих трьох випадках різна інтерпретація подій 1648 р. має вплив на ставлення українців до цих трьох народів.

У контексті вивчення перервності і безперервності української історії повстання і Гетьманщина є важливою ланкою між середньовічною Україною-Руссю і українським національним відродженням XIX ст. Вони також пов'язують інтелектуальне і релігійне відродження України XVI ст. і початку XVII ст. з відродженням новітніх часів. Сучасних українців утворили дві великі події. Берестейська унія дала поштовх до полеміки в релігійному житті, яка стала стимулом для українців, щоб досягнути й визначити себе. Повстання під проводом Б. Хмельницького змусило зробити вибір і дати відповідь на політичні та соціальні виклики часу. Якщо учений-соціолог

швидше віддасть перевагу 1800 рокові як початковій точці сучасного українського національного будівництва, спеціаліст з історії ранньої модерної Європи має право стверджувати, що сучасне національне будівництво в Україні почало формуватися ще за 100 років до повстання і що саме повстання дало могутній поштовх для творення сучасної української нації.

¹ Про політичні цілі та історичні погляди Б. Хмельницького див.: Крип'якевич І. П. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького // Укр. іст. журн. — 1957. — № 1. — С. 94 — 105; Шевченко Ф. П. Історичне минуле в оцінці Б. Хмельницького // Укр. іст. журн. — 1970. — № 12. — С. 126 — 132; Velushepko S. The Influence of Historical, Political, and Social Aideas on the Politics of Bohdan Khmel'nytskyi and the Cossack Officers between 1648 and 1657. Ph.D. diss. London School of Economics, 1980.

² Див.: Sysyn F. E. Seventeenth-Century Views on the Causes of the Khmel'nytskyi Uprising: An Examination of the «Discourse on the Present Cossack or Peasant War» // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 5. — N 4. — December 1980. — P. 430 — 466.

³ Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600 — 1653. — Cambridge, Mass., 1985. — P. 213.

⁴ Про термінологічну дискусію див.: Соловьев А. Великая, Малая и Белая Русь // Вопр. истории. — 1947. — № 7. — С. 24 — 30; Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь // Укр. іст. журн. — 1991. — № 2. — С. 77 — 85; Rothe H. What is the Meaning of «Rossijski» and «Rossija» in the Polish and Russian Conception of State in the 17th Century? // Recherche Slavistique. — Vol. 37. — 1990. — P. III — II2. Про питання диференціації української й білоруської націй див. бібліографію «Discussions on the Origins of the Ukrainian Nation» // Korduba M. La literature historique sovietique-ukrainienne: Compte-rendu 1917 — 1931. — Munich, 1972. (Harvard Series in Ukrainian Studies. — Vol. 10; передрук варшавського видання 1930 р.) — P. XXXIV — XXXVI.

⁵ Про ці зв'язки див.: Торке Н.-J. The Unloved Alliance: Political Relations between Muscovy and Ukraine in the Seventeenth Century // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Ed. by P. J. Potichnyj, J. Pelenski and G. N. Żekunin. — Edmonton, 1992. — P. 39 — 68.

⁶ Існує повний російський і французький переклади. Зауваги про Україну зібрані у польському перекладі М. Ковальської. Див.: Ukraina w połowie XVII wieku w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo. — Warszawa, 1986.

⁷ Про назви див. літературу в примітці 4. Див. також: Pritsak O. and Reshetar J. S. The Ukraine and Dialectics of Nation-Building // The Development of the USSR: An Exchange of Views / Ed. by D. W. Treadgold. — Seattle, 1964. — P. 248 — 249, 255 — 259; Işwajew i t s c h J. Die mittelalterlichen Wurzeln der ukrainischen Nation // Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates / Herausg. von G. Hausmann und A. Kaopeler. — Baden-Baden, 1993. — S. 35 — 48.

⁸ Про цей сюжет та про соціальний лад див.: Kohut Z. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s-1830s. — Cambridge, Mass., 1988.

⁹ Про далекосяжне політичне значення Переяславської угоди див.: Pudnytsky I. L. Pereiaslav-History and Myth // Wassarab J., Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. — Edmonton, 1982. Український переклад див.: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Ред. Ф. Сисин. — К., 1994. — Т. 1. — С. 71 — 82.

¹⁰ Про межу між старою і новою українською культурою див.: Lusk G. Between Gogol and Sevcenko. — Munich, 1971.

¹¹ Про значення козацьких хронік див.: Sysyn F. E. The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and Identity // Adelphotos: A Tribute to Omeljan Pritsak by his Students / Ed/ by F. E. Sysyn. — Cambridge, Mass., 1991 (Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 14). — P. 563 — 607.

В. І. Цибульської (Рівне)

Деякі проблеми зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького у зарубіжній історіографії (1945 — 1990 рр.)

Серед праць, присвячених історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст., значне місце займають дослідження зарубіжних вчених і насамперед представників української діаспори. Не залишилися поза їх увагою і питання зовнішньополітичної діяльності Української козацької держави. Серед дослідників даної проблеми слід назвати таких вчених, як Ілько Борщак, Бікфорд О'Брайен, Стефан Величенко, Джордж Вернадський, Любомир Винар, Збігнев Вуйцік, Василь Дубровський, Януш Качмарчик, Богдан Кентржинський, Шанталь Лемерсьє-Келькеже, Теодор Мацьків, Олександр Оглоблин, Віктор Остапчук, Омелян Прицак, Арнольд Пернал, Алан Фішер, Андрій Яковлів.

Слід зауважити, що праці названих істориків тривалий час були недоступні не лише для широкого загалу, а й для вітчизняних вчених, оскільки багато з них взагалі не надходило до Радянського Союзу, а інші зберігалися в спецсхових бібліотек. Цінність цих праць полягає насамперед в тому, що зарубіжні дослідники мали, по-перше, доступ до архівів західноєвропейських держав, а по-друге, вони не одержували вказівок згори, що і як писати.

До того ж, проблеми міжнародної політики держави Б. Хмельницького не знайшли достатнього відображення в радянській історіографії. Винятком є українсько-російські та українсько-польські відносини, що розглядалися крізь призму сумнозвісних тез до 300-річчя «воз'єднання» України з Росією¹. І лише в останні роки з'явилися певні здобутки в розробці даної теми².

З урахуванням ступеня розробки відносин Української козацької держави з тією чи іншою державою в даному повідомленні розглядаються лише деякі напрями зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького. Не аналізується й література, присвячена відносинам України з Польщею та Московською державою, оскільки з цієї теми існує чимало публікацій³.

Як відомо, вже на початку повстання 1648 р. Б. Хмельницький в пошуках союзника в боротьбі проти Речі Посполитої звертається до Кримського ханства, яке традиційно розглядалося, як одвічний ворог українського народу. Однак історія відносин козаків з татарами свідчить не лише про ворожнечу, а й про спільні дії задовго до Визвольної війни. З цієї точки зору на увагу дослідників заслуговує англомовна праця канадського історика Ореста Субтельного «Козацька Україна і турецько-ісламський світ»⁴. На думку вченого, з того часу, як козаки на чолі з гетьманом Михайлом Дорошенком втрутилися в міжусобну боротьбу в Криму на прохання одного з претендентів на ханський престол, татари більше не розглядалися, як непримиренні і безкомпромісні вороги⁵. Про те, що план союзу з татарами не був новиною для козаків, оскільки ще Петро Конашевич-Сагайдачний збирався укласти угоду з Кримом у боротьбі проти Речі Посполитої, пише Панас Феденко⁶. А Б. Хмельницький ці відносини розвинув.

У книзі «Україна : Історія» О. Субтельного відзначає, що великим недоліком козаків у боротьбі з поляками була відсутність кінноти. Тому Б. Хмельницький для вирішення цієї проблеми звертається до кримських

татар з пропозицією щодо союзу⁷. Подібні міркування висловлюють польські історики З. Вуйцік, Я. Качмарчик, В. Серчик. На їх думку, угода повстанців з Кримом стала першим кроком на шляху інтернаціоналізації українсько-польського конфлікту⁸. Не розходиться з такою оцінкою союзу й позиція американського вченого Д. Вернадського⁹.

Натомість М. Мельник вважає, що Б. Хмельницький переоцінював могутність Речі Посполитої. Він висловлює сумнів, чи потрібна була взагалі повстанцям допомога «татарської орди». На користь такого твердження автор статті «Україна і Крим в історичних взаєминах» наводить як приклад Хотинську війну (1621 р.), коли проти 150-тисячної турецької армії Польща спромоглася виставити лише 35-тисячне військо (не рахуючи козаків). Це свідчить, на його думку, про занепад Польської держави. До того ж, вже на початку Визвольної війни Б. Хмельницький мав військо, яке досягало 180 тис. чол. М. Мельник доходить висновку, що «завданням наших військовознавців є дослідити, чи Хмельницький, буди зданий тільки на власні сили, не провів би успішних боїв проти Польщі»¹⁰.

Звернення до знавців воєнної справи, як слушно відзначив сучасний вітчизняний дослідник В. Гром^{*}, не є випадковим. Досліджуючи найчастіше історико-політичні аспекти проблеми, вчені, як правило, приділяють менше уваги безпосередньо військовим питанням. Водночас фахівці вказують на те, що використання татар проти Речі Посполитої було необхідним.

Щодо ролі кримських татар в перемогах повстанців у перших битвах, то ми зустрічаємо діаметрально протилежні оцінки. Одні дослідники применшують вклад татарської кінноти, пишуть про її погане озброєння, небажання по-справжньому воювати, а то й взагалі не згадують про участь в битвах¹¹. Інші ж, навпаки, перебільшують роль татар. Яскравим представником останніх є В. Дубровський¹², який стверджує, що блискучими перемогами під Жовтими Водами і Корсунем Б. Хмельницький зобов'язаний татарам. Цей автор навіть заперечує, що Б. Хмельницький уклав союзний договір з кримським ханом, як і те, що гетьман відіграв провідну роль у проведенні спільних операцій проти польсько-шляхетського війська. «Легенда ж про те, що дрібний шляхтич втікач-банный, яким був Хмельницький на Запорозжі взимку 1647 — 1648 рр., міг скласти союзний договір з міцним і суверенним володарем Кримо-татарської Держави та навіть відігравати провідну роль в спільних операціях, цілком не відповідає державно-правовим нормам феодальних часів та фактичному стану речей і є пізнішим патріотичним домислом»¹³.

Однак, як пише В. Дубровський, гетьман виявився віроломним союзником і після перших перемог татарам вже довелося вести спільні воєнні дії проти Речі Посполитої за наказами турецького султана. Саме в цьому дослідник вбачає причини зрад з боку татар під час Зборівського походу (1649 р.), в битвах під Берестечком (1651 р.) та під Жванцем (1653 р.).

Серед праць, в яких, на нашу думку, об'єктивно оцінюється значення союзу з кримським ханом, виділяється наукова розвідка В. Петріва¹⁴. Він наголошує, що поєднання козацької піхоти (однієї з найкращих в Європі) з татарською кіннотою, яка майже не поступалася польській, являло собою, поряд з переходом на бік повстанців реєстрових козаків, смертельну небезпеку для війська Речі Посполитої. Це розумів Б. Хмельницький, котрий блискуче використав суперечності, що існували між Польщею, з одного боку, і Туреччиною та Кримським ханством, з іншого. Він забезпечив свій тил від можливого нападу татар і одночасно позбавив поляків їх переваги у кінноті.

У зарубіжній історіографії згода кримського хана допомогти повстанцям пояснюється насамперед великим неврожаєм в Криму, загостренням польсько-татарських відносин внаслідок несплати протягом кількох років Польщею данини, а також невдалими спробами походу на московські землі у 1647 р. та на початку 1648 р. Можна погодитися з подібними поясненнями. Однак слід зауважити, що в той же час Іслам-Гірей III не поспішав подати реальну військову допомогу гетьману. Адже відомо, що Б. Хмельницький двічі робив спроби домовитися з Кримом про спільні дії. Перше посольство

вирушило з Січі ще в другій половині січня 1648 р. (Д. Злепко датує перші стосунки з татарами між 10 і 20 січня¹⁵), і лише внаслідок діяльності другого посольства (березень 1648 р.¹⁶) було укладено угоду про спільні воєнні дії козаків і татар проти Речі Посполитої.

Для розуміння поведінки представників Криму важливою є публікація відомого сходознавця О. Прицака¹⁷⁻¹⁸, в якій він пише, що саме в березні (тобто під час перебування в Бахчисарай українського посольства на чолі з Б. Хмельницьким) Іслам-Гірей одержав листа від турецького султана. Останній вимагав, щоб татари подали йому допомогу в боротьбі за о. Мальту. Можемо припустити, що саме вимога султана послужила поштовхом до укладення угоди, оскільки похід татар на Середземне море не обіцяв здобичі, яка їм була гарантована на землях Речі Посполитої. А зволікання з підписанням угоди свідчить про обережну позицію Криму, уряд якого пильно стежив за розвитком подій в Україні. І лише після того, як позиції Б. Хмельницького зміцнилися, Іслам-Гірей вирішив взяти участь у війні проти Польщі. Дослідники не виключають також можливості проведення переговорів представників повстанців з окремими татарськими воєначальниками, насамперед з перекопським мурзою Тугай-беєм. Саме останній, як стверджує Д. Вернадський, одержав інструкцію від хана не вступати в бій доти, поки не впевниться, що козаки дійсно будуть воювати з поляками¹⁹.

Щодо самого змісту українсько-татарських домовленостей, то вони трактуються в історіографії неоднозначно. Висновки деяких вчених є досить сумнівними або взагалі не витримують наукової критики. Це стосується вже згадуваної праці В. Дубровського. Викликають заперечення й твердження про офіційний дозвіл татарам грабувати і забирати в полон українців. З критикою подібних думок виступив ще в своїх ранніх працях О. Прицак, який писав, що про заборону татарам грабувати українські землі було відомо в столиці Османської Порти²⁰. І хоча текст договору Б. Хмельницького з Іслам-Гіреєм III не зберігся, з донесення московських воєвод відомо, що татари зобов'язувалися не брати в полон українське православне населення²¹. О. Прицак припускає, що ця умова, очевидно, була важкою для виконання й спричинила непорозуміння між союзниками²².

Таким чином, вчені по-різному оцінюють значення українсько-татарської угоди 1648 року. Звичайно, вона покликана була відіграти досить важливу роль у розвитку воєнних подій на Україні. Очевидно також, що далеко не всі українці з ентузіазмом зустріли рішення про союз з татарами. Однак геополітичне становище України, яка перебувала в так званому трикутнику (Московська держава, Річ Посполита, Османська Порта з її Кримським ханством), а також відсутність власної кінноти поставили гетьмана перед необхідністю укладення угоди з татарами.

Союз з Кримом відіграв позитивну роль протягом певного часу²³. Не можемо погодитися з думкою О. Оглоблина, що військова допомога татар виявилася «шкідливою для України»²⁴. Інша справа, що, як слушно зазначає В. Степанков, кримський уряд був проти створення незалежної Української держави, оскільки це поклало б край найбільшому джерелу наживи — грабежу українських земель і торгівлі живим товаром. Для татар оптимальною виглядала ситуація рівноваги сил у боротьбі України з Польщею²⁵. Такий підхід дає можливість пояснити поведінку татар у вирішальні моменти битв (Зборів, Берестечко, Жванець), коли доля польської армії висіла на волоску.

В зарубіжній історіографії існують також інші пояснення поведінки татар. Зокрема, заслуговує на увагу стаття французького дослідника Ш. Лемерсьє-Кельєже²⁶, який на основі документів з турецьких архівів (листа анонімного автора, ймовірно, кримського хана Іслам-Гірея до великого візиря), висловлюється версія, що небажання Б. Хмельницького взяти участь разом з татарами в поході проти донських козаків восени 1649 року стало одним з факторів погіршення відносин між Козацькою державою і Кримським ханством. З певним застереженням можна погодитися з подібною

версією, хоча вказана причина, на нашу думку, могла бути лише другорядною.

Значний інтерес викликають дії татар на полі Берестецької битви. Переважна більшість істориків вбачає у зраді татар, які оголили лівий фланг, основну причину поразки українського війська. Проте існують й інші міркування. Наприклад, Д. Дорошенко називає серед причин поразки не зраду татар, а перевагу польської артилерії, участь 20-тисячної німецької піхоти, добре вишколеної у тридцятилітній війні, високої бойові якості польської кінноти. Головна ж причина, на думку видатного історика, полягає в перевазі плану бою, розробленого німецькими генералами²⁷.

Важко погодитися з думкою Г. Карасюкевича, що Б. Хмельницький не був затриманий ханом, а, нібито, за порадою старшини подався на Україну, щоб там «найдоцільніше zorganizувати спротив»²⁸. Інший дослідник Ю. Тис-Крохмалюк пише, що гетьман з частиною війська вирушив у Щуровецький ліс, щоб обійти противника з правого флангу, але відступ татар змусив відійти й основні козацькі сили. У зв'язку з цим гетьман був відрізаний від табору і не зміг до нього пробитися. Тому, не гаючи часу, він подався навздогін за татарами, щоб намовити їх повернутися на поле битви²⁹. Останнім часом з'явилися «нові» трактування факту захоплення Б. Хмельницького у полон. Зокрема, Я. Качмарчик пише, посилаючись на польські джерела, що зникнення гетьмана з табору було звичайною втечею³⁰. Принагідно зауважимо, що і серед сучасних вітчизняних істориків існують дві протилежні думки щодо поведінки татар під Берестечком³¹.

Зрада татар, як стверджують деякі дослідники, підштовхнула Б. Хмельницького до пошуку іншого союзника і врешті-решт привела до українсько-московського договору 1654 року³².

Відносини України з Османською Портою також залежали від українсько-татарських взаємин, оскільки Кримське ханство було васалом Туреччини і дії татар значною мірою визначалися позицією султанського уряду.

Враховуючи це, влітку 1648 р. до Стамбула прибуло перше козацьке посольство, діяльність якого проаналізував в одній із своїх ранніх праць О. Прицак. Очоловав делегацію полковник Філон Джеджалій, який, на думку вченого, був у ті часи «без сумніву, першою особою після самого Хмельницького»³³. Адже саме його ще перед Жовтими Водами реєстрові козаки обрали гетьманом. Немало значила та обставина, що він був «чистокровним татариним» і добре володів турецькою мовою. Все це допомогло йому домовитися з представниками турецького уряду, як і в березні того ж року з кримським ханом. За умовами угоди, укладеної Ф. Джеджалієм, хану, як васалу Туреччини, не дозволялося йти походом на землі України. Якщо ж татари все-таки захоплять в полон українців, то Порта зобов'язувалася відпустити їх на волю. В той же час турецька зверхність над Україною не встановлювалася.

Причину такого доброзичливого ставлення з боку Туреччини О. Прицак вбачає в блискучих перемогах козацького війська під Жовтими Водами та під Корсунем, що змусило султанський уряд рахуватися з Україною і бачити в ній такого сусіда, яким була до того Річ Посполита.

Цю проблему О. Прицак розробляв і в своїх наступних дослідженнях³⁴. Відомий сходознавець полемізує з польським османістом Зигмунтом Абрахамовичем, який поширює термін Рус в турецьких джерелах на польську адміністрацію, що перебувала на українських землях. Внаслідок цього він вважав, що договір з Портою уклали не козаки, а представники польської влади³⁵. Натомість О. Прицак дотримується думки, що османське *rûs* — це «українці та заселена ними територія», на відміну від *leh* — «поляки» та *mosqof* — «москалі, росіяни». Виходячи з такої інтерпретації даного терміну, а також інформації історика Наїми, вчений висунув тезу про укладення Б. Хмельницьким в липні 1648 р. договору з Туреччиною, складовою частиною якого була морська торгово-воєнна конвенція, викладена польською мовою³⁶. Згідно з конвенцією козакам офіційно дозволялося плавати по Се-

редземному і Чорному морях до всіх портів, міст і островів. При цьому українські купці звільнялися від усяких мит і податків, мали право будувати склади в містах і портах Порти. О. Прицак наголошує, що коли Б. Хмельницький здобув перші перемоги, турецький уряд поспішив офіційно запросити українську сторону стати співгарантом безпеки на Чорному морі. Туреччина в той час мала домінуючу позицію як на Чорному, так і на Середземному морях. Тому, як відзначає вчений, є «дуже знаменитим факт, що цар турецький вирішив ділитися своєю владою над морями із флотом Війська Запорозького і запропонував Хмельницькому бути співпартнером в охороні морів та торгівлі на них»³⁷.

Турецько-українським відносинам присвятив своє дослідження В. Дубровський³⁸. Вчений акцентує увагу на тому, що султанський уряд не поспішав подати військову допомогу козакам, обмежуючись дипломатичною, фінансовою і моральною підтримкою. Про небажання Порти вступати у війну проти Польщі пишуть також інші вчені³⁹. Зауважимо, що деякі дослідники не виключають готовності султанського уряду допомогти гетьману своїми військами, але оскільки це могло поставити козацьку державу в залежність від Туреччини, той відмовився, посилаючись на те, що «край і так знищений» і не має можливості утримувати чужоземних вояків.

В. Дубровський стверджує, що навіть Переяславська угода 1654 р. не змінила факту підданства Б. Хмельницького султану, оскільки останній документально підтвердив стан васальної залежності на правах «еялоту», тобто найширшої автономії, яка надавалася іншонаціональним окраїнам провінцій Порти. Історик наголошує на тому, що гетьман не мав подвійного підданства (Туреччині і Московії)⁴⁰. У 1648 — 1652 рр. він був васалом кримського хана, а потім до кінця свого життя — турецького султана. Українсько-московський договір дослідник розглядає не як васальний, а як союзний і рівноправний, заперечуючи при цьому будь-яку залежність Української держави від Московії.

Слід зазначити, що немає переконливих доказів на користь прийняття Б. Хмельницьким підданства султану, на що звертають увагу такі відомі дослідники проблеми, як Ю. Мицик, В. Смолій, В. Степанков⁴⁰. На нашу думку, пункт «березневих статей» 1654 р. про заборону вступати в дипломатичні зв'язки з Туреччиною є одним з доказів проти твердження В. Дубровського. Інша справа, що Б. Хмельницький вигідно використав турецьку карту (тобто можливість підданства Порти), щоб підштовхнути царський уряд до союзу з Україною. В усякому разі дана проблема потребує подальших досліджень, використання як вітчизняних, так і зарубіжних, особливо турецьких архівів.

Інший важливий напрям зовнішньої політики козацької держави — європейський. За винятком Речі Посполитої, Б. Хмельницький чи не найбільше уваги приділяв розвитку відносин з Трансільванією. Особливо активною, як показало дослідження канадського історика С. Величенка⁴¹, була політика гетьмана наприкінці літа — восени 1648 року в період безкоролів'я в Польщі. Ця активність пов'язана з намаганням Юрія І Ракочі за допомогою Б. Хмельницького зайняти польський престол. Влітку він спробував налагодити контакт з гетьманом через Ю. Немирича і А. Киселя, але чим це закінчилося, невідомо. Восени мала місце друга спроба і в кінці жовтня трансільванське посольство опинилося в козацькому таборі. В результаті переговорів у першій половині листопада було укладено угоду, згідно з якою Б. Хмельницький мав будь-яким чином спричинити зволікання з виборами короля, а в разі обрання Яна Казимира заперечувати їх юридичну силу. С. Величенко висловлює припущення, що наявність такого плану ставить під сумнів твердження вчених, нібито вибори Яна Казимира не могли вплинути на рішення гетьмана відійти від Замостя. Більш правдоподібним є те, що, зазнавши невдачі у зволіканні з виборами, а пізніше дізнавшись про смерть Юрія І Ракочі, Б. Хмельницький вирішив припинити активну діяльність щодо Трансільванії, поки він не одержить інформацію про реакцію на радикально змінену ситуацію.

В лютому 1649 р. гетьман інформував Юрія II Ракочі про намір слідувати плану, виробленому в листопаді попереднього року. Однак той проявляв нерішучість, хоча й продовжував надсилати Б. Хмельницькому доброзичливі декларації не лише у 1649 р., а й у наступні роки.

У світлі відносин гетьмана з Ракочі дещо інакше виглядає декларація Б. Хмельницького про підтримку особи Яна Казимира. Вона може розглядатися, як дипломатичний хід з метою затримати вибори Сейму, використовуючи суперечності серед шляхти, частина якої хотіла бачити на троні Карла Фердинанда.

Обрання королем Ракочі, на думку С. Величенка, не було відхиленням від польсько-литовської моделі того часу. Адже трансільванські князі були популярними серед православних українців ще в останні десятиліття XVI ст. І якби князь Ракочі став королем, то був би цим зобов'язаний не шляхті, а значною мірою — козацькому війську. Україна в такому разі набула б автономії в складі Речі Посполитої.

Наступний етап зближення козацької держави з Трансільванією припадає на 1656 — 1657 рр. Дослідники наголошують, що політика московського уряду (несвоєчасна військова допомога під час наступу поляків і татар у 1654 р., спроби насадження воевод у головних містах України, непорозуміння між союзниками у Білорусі тощо) призвела до загострення відносин між Росією і Україною й значно ослабила сподівання українців на царя як могутнього протектора. Віленська угода (1656 р.) послужила останнім поштовхом до радикальної зміни зовнішньої орієнтації Б. Хмельницького. Для здійснення своїх планів (насамперед визволення всіх етнічних українських земель і включення їх до козацької держави) гетьман приступив до утворення коаліції держав, куди б входили, крім України, Швеція, Трансільванія, Бранденбург, Молдавія, Валахія і Литва. Козацька держава, як пише Н. Полонська-Василенко, стала осередком ряду коаліцій, які охопили всю східну Європу⁴².

Як відомо, саме Трансільванія і Швеція разом з козацьким військом виступили проти Речі Посполитої, здобувши ряд перемог і захопивши Варшаву. Звертаємо увагу на те, що в працях зарубіжних вчених (особливо з української діаспори)⁴³, відносини України з названими державами ідеалізуються. Тому значний інтерес викликає стаття І. Вергуна⁴⁴, який вказав на непорозуміння між союзниками, зокрема нещирість з боку Юрія II Ракочі.

І. Вергун стверджує, що Б. Хмельницький бажав допомогти трансільванському правителю здобути польський престол і водночас зміцнити свою владу на західноукраїнських землях. На початку листопада 1656 р. між Україною і Трансільванією була укладена угода про військовий союз проти Речі Посполитої. Гетьман виділив для цього козацьке військо на чолі з полковником А. Ждановичем. Спираючись на повідомлення французького дипломата при шведському дворі Шевальє де Терлона, дослідник пише, що Ракочі мав приєднатися до козаків в тому випадку, якщо Польща не запропонує йому кращі умови. Тобто, нібито, вже із самого початку князь не виключав можливості повернути зброю проти українського війська в обмін на польську корону.

Не дивно, що у шведів під час зустрічі з союзними військами склалося враження, що трансільванські солдати не хотіли воювати. Біля Тарнова виникла гостра суперечка між полковником А. Ждановичем та командиром трансільванського війська Я. Камінійом. З того часу відносини між двома союзними арміями були напруженими, що неодноразово виявлялося в суперечках, грабунках і навіть вбивствах. Є відомості, що шведський король Карл X радив Ракочі обережніше поводитися з козаками. Крім того, трансільванська армія не була дисциплінованою, а сам князь вів таємні переговори з представниками уряду Речі Посполитої. Все це далось взнаки пізніше, коли ситуація значно погіршилася (травень — червень 1657 р.) і потрібно було пробиватися з оточення.

І. Вергун пише, що лише сама звістка про знаходження сильного підрозділу Потоцького в Тарнополі спричинила замішання та дезертирство в рядах трансільванців. Це використав С. Чарнецький, який розпочав наступ на деморалізоване військо. А. Жданович запропонував свою допомогу, щоб здійснити прорив і захиститися від поляків і татар. Ракочі не тільки не погодився на пропозиції Ждановича, але в той момент, коли виникла реальна можливість відірватися від ворога і об'єднатися з направленим Б. Хмельницьким на допомогу військом, вступив у переговори з поляками. Правитель Трансільванії погодився капітулювати і уклав угоду, згідно з якою він відновлював союз із Польщею й подавав їй допомогу, розірвавши «приятельство» з козаками. Невдала семигородсько-українська кампанія проти Речі Посполитої, на думку вченого, спричинила передчасну смерть Б. Хмельницького.

Наступна проблема, яку ми розглянемо, стосується українсько-австрійських відносин, а саме подій, пов'язаних з цісарським посольством до Б. Хмельницького в 1657 р. Надзвичайно цікаві відомості про діяльність посольства подає Теодор Мацьків⁴⁵.

Об'єднання військових сил Української держави з Швецією і Трансільванією викликало велику тривогу у Варшаві. Тому польський король намагався якнайшвидше помиритися з гетьманом, щоб сконцентрувати всі зусилля проти Швеції. З цією метою він звернувся за допомогою до Відня, запевняючи, що шведи становлять загрозу для Австрії. Однак, не бажаючи вести війну проти Швеції, цісар Фердинанд III здійснював різні заходи, насамперед дипломатичні, щоб допомогти Польщі.

До шведського короля був направлений один з найздібніших дипломатів — Ф. Лізоля, щоб переконати його відмовитися від воєнних дій проти Речі Посполитої. Крім того, відбуло посольство до царя, завданням якого було примирити Московську державу з Польщею. Разом з тим виникла думка помирити з польським королем і Б. Хмельницького.

З цією метою до Чигирина прибула австрійська делегація на чолі з П. Парчевичем, яку гетьман прийняв з усіма почестями, але відповіді на лист цісаря тривалий час не давав, посилаючись на те, що без поради із старшиною не може цього зробити. Т. Мацьків називає іншу причину, а саме те, що Б. Хмельницький чекав на результати воєнної акції об'єднаних сил Швеції, України і Трансільванії проти Польщі, і від цього залежала позиція керівника козацької держави.

Водночас, затримуючи австрійське посольство, гетьман використав його перебування для піднесення свого престижу перед іншими закордонними послами, що тоді знаходилися в Чигирині, але насамперед для своїх політичних цілей. По-перше, він поінформував московського царя про прибуття австрійського посольства, наголосивши на тому, що його намовляють відступити від союзу з Москвою. Щоб засвідчити вірність царю, Б. Хмельницький писав, що він навіть вислав проти Речі Посполитої військо, виправдовуючи таким чином участь козаків на чолі з А. Ждановичем у поході трансільванського князя Юрія Ракочі. По-друге, довідавшись, що Річ Посполита направила до Стамбула свого посла, щоб той разом з австрійським резидентом підбурював султанський уряд проти України, гетьман вирішив паралізувати їхні дії. Він направив до Порти свого посла Л. Капусту з інструкцією — повідомити турецький уряд, що цісарський посол намовляє козаків виступити проти Туреччини.

Розв'язавши суттєві питання зовнішньої політики, гетьман зміг дати відповідь віденським послам. Він запевняв, що не буде приймати «іншого посередника», крім Фердинанда III, однак про військову допомогу цісарю, як і про відкликання козаків на чолі з А. Ждановичем на Україну, навіть не згадав.

Отже, гетьман не тільки фактично відхилив пропозиції Австрії, а й використав посольство П. Парчевича для того, щоб розстроїти план коаліції держав, який міг зашкодити козацькій державі.

Ще одна проблема, яка заслуговує на увагу — українсько-англійські відносини, а точніше — зв'язки між Б. Хмельницьким і О. Кромвелем. В

історіографії немає єдиної думки щодо них. Якщо Д. Вернадський, Н. Полонська-Василенко припускають можливість безпосередніх зв'язків між двома вождями, то І. Огієнко категорично стверджує, що коли англійський король був страчений і О. Кромвель став на чолі Англії, він «звернувся з проханням до Б. Хмельницького допомогти Англії»⁴⁶. Думку І. Огієнка підтримав С. Шелухін, який пише, що в 1654 р. «Українська влада була в безпосередніх зносинах з Англією, і гетьман Б. Хмельницький листувався з Кромвелем»⁴⁷. Проте серед дослідників існує й протилежна точка зору, згідно з якою, як зазначає І. Борщак, «джерела про лист Кромвеля до Хмельницького просто легенда»⁴⁸.

У зв'язку з цим значний інтерес викликає розвідка Л. Винара⁴⁹. Він вважає, що висновки І. Огієнка і С. Шелухіна є класичним прикладом творення історичної легенди навколо так званого «листа Кромвеля». Цю думку Л. Винар аргументує таким чином. По-перше, «лист Кромвеля», уривок з якого був надрукований у першому томі «Киевской старини», а повний текст знайдено в бібліотечі ім. Стефаника (Львів), не міг належати О. Кромвелю, оскільки у 1649 р. цього не давала можливості зробити тодішня досить складна ситуація в Англії. До того ж, сам «автор» листа був лише генералом військ парламенту, а не диктатором. По-друге, викликає сумнів сама форма титулування і мовна інтерпретація прізвища Б. Хмельницького.

Як вважає Л. Винар, Кромвель не любив вживати всі титули, звертаючись до володарів інших держав. Винятком був лише шведський король. На початку листа, як правило, вказувалося хто і до кого пише: «Oliver Protector of the Republic of England to...»⁵⁰ В даному ж листі має місце повне титулування гетьмана, до того ж не вказується автор листа. Крім того, хоча Англія, як і інші західноєвропейські держави, була докладно поінформована у 1649 р. про діяльність Б. Хмельницького, проте в тогочасних англійських документах прізвище гетьмана писалось невірно (до 1653 р. — Chmilski або Chmielinsky, а після 1653 р. — Chmilinski). Однак у «листі Кромвеля» немає помилки.

Л. Винар зазначає, що незважаючи на те, що він докладно переглянув збірки листів і промов Кромвеля, йому, як і І. Борщаку, котрий розшукував лист Кромвеля до Хмельницького у Лондонських архівах, не вдалося знайти й слідів листування. Невдалою була і спроба Б. Кентржинського відшукати згаданий лист. Тому Л. Винар доходить висновку, що лист із записної книжки М. Голінського не належав Кромвелю, а міг бути сфальсифікований для доказу того, що Англія, яка підтримувала протестантів у Польщі, мала також зв'язки з Б. Хмельницьким. Вчений не виключає й можливості пізнішої підробки для того, щоб збагатити свідчення про зв'язки двох видатних людей.

Водночас Л. Винар пише, що О. Кромвель пильно стежив за розвитком подій у Східній Європі, і симпатії його були на боці повстанців. У 1653 — 1654 рр. Кромвель виступив з концепцією союзу протестантських держав і завдяки цьому Англія попадала у сферу інтересів Б. Хмельницького.

За планом створення коаліції держав проти Туреччини, що його запропонував гетьман наприкінці 1655 р., Англія разом з Венецією мала вести війну на морі. Посланець Б. Хмельницького о. Данило Олівеберг мав зв'язки з Римом, Венецією, Парижем, Лондоном. Можливо, що він був посередником між керівниками двох держав, але документів на підтвердження цієї гіпотези не знайдено.

Яскравим свідченням уваги Англії до Української козацької держави є 7 томів «Державних документів», укладених секретарем Кромвеля Джоном Серльовом, який систематично збирав інформацію про події на Україні, хід воєнних операцій тощо. На думку Л. Винара, це робилося за дорученням Кромвеля.

Отже, огляд літератури свідчить про неабиякий інтерес з боку зарубіжних дослідників до зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького, зокрема до таких питань, як визнання козацької держави урядами

інших країн, авторитет гетьмана Б. Хмельницького серед правителів інших держав, активність козацької держави в системі міжнародних відносин.

Не з усіма твердженнями, версіями, припущеннями авторів можна погодитися, але, в усякому разі, вони заслуговують на увагу і можуть послужити поштовхом до подальших досліджень.

¹ Див., напр.: Г о л о б у ц к и й В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 гг. — К., 1962.

² С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1993; С т е п а н к о в В. С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Укр. іст. журн. — 1991. — № 9, II; Ф е д о р у к Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.). — Львів, 1993 та інші.

³ Б е л я к о в Г. Ф., Б е л я к о в а О. Г. Польська історична література про українське козацтво // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5. — С. 73 — 78; Б у х а л о Г. В. Освободительная война украинского народа 1648 — 1654 годов в современной польской историографии; Автореф. дисс. канд. ист. наук. — К., 1980; Ц и б у л ь с ь к и й В. Переяславська угода 1654 року у зарубіжній історіографії. — Рівне, 1993; Ц и б у л ь с ь к и й В. Переяславська рада 1654 року у зарубіжній історіографії (1945 — 1990) // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків. — К., 1995. — С. 60 — 68.

⁴ S u b t e l n y O. Cossack Ukraine and the Turco-Islamic World // Rethinking Ukrainian History. Ed. by I. L. Rudnytsky. — Ed., 1981.

⁵ Ibid. — P. 127.

⁶ Ф е д е н к о П. Триумф і катастрофа // Укр. історик. — 1980. — № 1 — 4. — С. 134 — 152.

⁷ S u b t e l n y O. Ukraine: A History. — Toronto, 1988. — P. 127.

⁸ Historia dyplomacji polskiej / Red. Zb. Wojcik. — T. 2. — Warszawa, 1982. — S. 189.

⁹ V e r n a d s k y G. Bohdan, Hetman of Ukraine. — New Haven, 1981. — P. 36 — 37.

¹⁰ М е л ь н и к М. Україна і Крим в історичних взаєминах // Визвольний шлях. — 1982. — Ч. 8. — С. 1005 — 1006.

¹¹ Використаний машинописний текст статті, публікація якої очікується у другому випуску наукового збірника «На чолі козацької держави».

¹² V i c k f o r d O' B r i e n C. Muscovy and the Ukraine: From the Pereiaslav agreement to the truce of Andrusovo, 1654 — 1667. — Berkeley: Los-Angeles, 1963; Б о ж и к П. Коротка історія України. — Йорктон; Саск., 1945; Т и с - К р о х м а л ю к Ю. Бої Хмельницького. — Мюнхен, 1954.

¹³ Д у б р о в с ь к и й В. Богдан Хмельницький і Туреччина // Укр. історик. — 1975. — № 3 — 4. — С. 22 — 27.

¹⁴ Там же. — С. 26.

¹⁵ П е т р і в В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648 — 1649 років. Історично-психологічний нарис // Військо України. — 1993. — № 6. — С. 43 — 51; № 7. — С. 74 — 86; № 8. — С. 93 — 101.

¹⁶ Z i e r k o D. Der grosse Kosakenaufstand 1648 gegen die polnische Herrschaft. — Wiesbaden, 1980. — S. 26.

¹⁷ М а с к і w Th. Therise of the Ukrainian military republic (the Hetmanstate) 1649 — 1764 // The Ukrainian Review. — 1976. — Vol. 23. — No. 3. — P. 7.

¹⁸ П р і ц а к О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Укр. археогр. щорічник. — К., 1993. Вип. 2. — С. 177 — 192.

¹⁹ Сучасні вітчизняні історики заперечують особисту участь гетьмана в переговорах з Іслам-Гіреєм. — Див., напр.: С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Богдан Хмельницький. — С. 72.

²⁰ V e r n a d s k y G. Op. cit. — P. 40.

²¹ П р і ц а к О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // Записки НТШ. — Мюнхен, 1948. — Т. 156. — С. 143 — 164; P r i t s a k O. Das erste türkisch-ukrainische Bündis (1648) // Oriens. — 1953. — т. 6. — S. 266 — 298.

²² Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3-х т. — М., 1954. — Т. 2. — С. 22 — 24.

²³ П р і ц а к О. Ще раз про союз. — С. 180.

²⁴ W e l s h k o T. Ukrainian Autonomy. Khmelnytsky and Perejaslav // The Ukrainian Quarterly. — 1979. — Vol. 35. — No. 2. — P. 171 — 177.

²⁵ О г л о б л и н О. Українсько-московська угода 1654. — Нью-Йорк; Торонто, 1954. — С. 14.

²⁶ С т е п а н к о в В. Програма державного будівництва Богдана Хмельницького: Проблеми її розробки та реалізації // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: У 3-х вип. — К., 1993. — Вип. 1. — С. 106.

²⁷ L e t e m e r s i e g - Q u i l g u e j a y S. Three Ottoman documents concerning Bogdan Xmel'nyts'kyi // Harvard Ukrainian Studies. — 1977. — Vol. 1. — No. 3. — P. 347 — 358.

²⁸ Д о р о ш е н к о Д. Нарис історії України. — Мюнхен, 1966. — Т. 2. — С. 29.

²⁹ К а р а с ю к е в и ч Г. До історії боїв під Берестечком // Літопис Волині. — 1988. — № 15. — С. 71 — 72.

³⁰ Т и с - К р о х м а л ю к Ю. Бої Хмельницького. — С. 127 — 128.

- ³⁰ Kaszmarczyk J. Bohdan Cmielnicki. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988. — S. 164.
- ³¹ Див., напр.: Свешніков І. К. Битва під Берестечком. — Львів, 1992. — С. 109 — 113; Степанков В. С. Кримсько-польські відносини та їх вплив на хід Берестецької кампанії // Берестецька битва в історії України. — Рівне, 1993. — С. 28 — 32; Стороженко І. С. Военне мистецтво Визвольної війни українського народу 1648 — 1654 рр.: Автореф. дис. канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 20 — 22.
- ³² Гой П. Українсько-московські взаємовідносини під час підготовки нової війни з Польщею; Кінець 1650 р. — до Білоцерковської угоди // Визвольний шлях. — Київ, 1985. — С. 728.
- ³³ Прицак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року. — С. 148.
- ³⁴ Pritsak O. Das erste türkisch-ukrainische Bündis (1648); Прицак О. Ще раз про союз.
- ³⁵ Abrahamowicz Z. Comments on three letters by Khan Islam Girey III to the Porte // Harvard Ukrainian Studies. — 1990. — Vol. 14. — P. 137 — 138.
- ³⁶ Український археографічний щорічник. Вип. 2. — С. 191 — 192 (український переклад О. Прицака див.: Літературна Україна. — 1992. — № 25. — 25 черв.).
- ³⁷ Прицак О. Український Чорноморський флот в часи Богдана Хмельницького // Літературна Україна. — 1992. — № 25. — 25 черв.
- ³⁸ Дубровський В. Назв. праця.
- ³⁹ Sysup F. Between Poland and Ukraine: The dilemma of Adam Kysil, 1600 — 1653. — Camb., 1985. — P. 145.
- Пор.: Pritsak O., Reshetar I. Ukraine and the dialectics of nation-building // Slavic Review. — 1963. — Vol. 22. — No. 2. — P. 20; Торке Ханс. The unloved alliance: political relations between Muscovy and Ukraine in the seventeenth century // Ukraine and Russia in their historical encounter. — Ed., 1992 — P. 48.
- ⁴⁰ Мицик О. Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV — XVIII вв.: Материалы науч. конф. — Запорожье, 1993. — С. 42 — 49; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... — С. 244, 412 — 414.
- ⁴¹ Veluchenko S. Bohdan Khmelnytsky and the Rakoczis of Transylvania during the Polish election of 1648 // Journal of Ukrainian Studies. — 1963. — Vol. 8. — No. 2. — P. 3 — 12.
- ⁴² Полонська-Василенко Н. Переяславський договір в очах його сучасників // Визвольний шлях. — 1955. — Кн. 5. — С. 39.
- ⁴³ Hägman B. A century of support for Ukrainian independence: A few historical notes on Swedish-Ukrainian relations // The Ukrainian Review. — 1987. — Vol. 35. — No. 3. — P. 12 — 22; Кентршуйнскі В. Karl X Gustaf inför krigen öster 1654 — 1655. — Stockholm, 1958. — S. 139.
- ⁴⁴ Вергун І. Нові матеріали про Хмельничину // Визвольний шлях. — 1977. — Кн. 10. — С. 1197 — 1202.
- ⁴⁵ Maskiw T. H. Imperial Envoy to Hetman Khmelnytsky in 1657 // The Annals of the Ukrainian Academy. — 1969. — Vol. XI. — No 1 — 2; Мацків Т. Царське посольство до Богдана Хмельницького в 1657 р. у світлі австрійських документів // Укр. історик. — 1973. — № 3 — 4; 1974. — № 1 — 3, 4.
- ⁴⁶ Митрополит Іларіон. Українська церква за Богдана Хмельницького 1647 — 1657. — Вінніпег, 1955. — С. 176.
- ⁴⁷ Шелухин С. Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. — Прага, 1936. — С. 59.
- ⁴⁸ Цит. за: Винар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького (1648 — 1657) // Визвольний шлях. — 1959. — Кн. 10. — С. 1123.
- ⁴⁹ Там же. — 1959. — Кн. 10. — С. 1121 — 1128; Кн. 11. — С. 1227 — 1238.
- ⁵⁰ Там же. — Кн. 10. — С. 1125.

ПОВІДОМЛЕННЯ

В. А. Брехуненко (Дніпропетровськ)

Витоки кримської політики Богдана Хмельницького

Політика Богдана Хмельницького щодо Кримського ханату не залишилася поза увагою історіографії. Майже в кожній студії, присвяченій військовим чи дипломатичним аспектам Визвольної війни українського народу середини XVII ст., дослідники тією або іншою мірою торкалися українсько-кримських відносин. Це цілком закономірно з огляду на першорядність впливу, який чинив Крим на перебіг подій в Україні. Ханат посідав ключову позицію у системі міжнародних відносин, зав'язаних на визвольній війні. Саме реакція Бахчисарая була найважливішим зовнішньополітичним чинником успішного розгортання національно-визвольного руху. Хоча ця тема висвітлена досить повно, деякі її аспекти залишилися не до кінця з'ясованими. Зокрема, це питання про витоки кримської політики гетьмана. Лише в останньому фундаментальному дослідженні епохи Б. Хмельницького¹ започатковано його розробку, хоча до українсько-татарських стосунків XVI — першої половини XVII ст. дослідники зверталися неодноразово.

Як відомо, з моменту заснування Кримського ханату його історія тісно переплітається з українською. З українсько-татарськими відносинами були пов'язані інтереси практично всіх навколишніх держав. Із самого початку вироблення української лінії в політиці щодо Криму було в руках козацького елементу. А відколи козацтво перетворюється в осібний стан і перебирає на себе від вгасаючої князівсько-магнатської верстви провід в обороні національних інтересів українського етносу, політика щодо ханату стає виключно його прерогативою. З іншого боку, татарський чинник завжди відіграв в історії козащини надзвичайно важливу роль. Власне, його наявність була однією з основних передумов появи козацтва, і відтоді він вже не втрачав свого впливу.

Спочатку стосунки козаків з Кримом характеризувалися суцільною конфронтацією. Взагалі можна констатувати відсутність осмисленої політики як такої. І лише в середині 20-х — 30-і роки XVII ст. намічаються спроби відходу від конфронтації, а наприкінці 40-х рр. встановлюються досить тривкі стосунки військово-дипломатичного характеру. Політика Б. Хмельницького відкривала якісно новий етап у взаєминах України з Кримом.

Ініціатором нових віянь в українсько-татарських відносинах став Бахчисарай. Брати Магмет- і Шагін-Гіреї звертаються у 1624 р. до запорожців з проханням підтримати їхні претензії на владу в ханаті. Козаки погоджуються, надають військо і, за свідченнями сучасників, відіграють вирішальну роль у перемозі братів над Джан-Бек-Гіреєм під Кафою та в їх утвердженні на престолі². 24 грудня 1624 р. на Січі у письмовій формі — паралельно польською і татарською мовами — укладається перший в історії козацько-татарський трактат. Відповідно до нього Шагін-Гірей присягав не завдавати ніякої шкоди козакам і приходити їм на допомогу, якби хто вчинив напад на Січ. Натомість запорожці мусили підтримувати Магмет- і Шагін-Гіреїв у боротьбі проти третьої сторони³. В цілому статті угоди формулювалися досить обтічно, що давало змогу трактувати їх вільно. Як слушно підкреслював, зокрема, польський історик Б. Барановський, «Козаків можна було ужити навіть проти Польщі, стосунки з якою не склалися для татар добре»⁴⁻⁵. Втім, було б історично несправедливо вимагати на той час від козаків юридичної довершеності трактату.

Рішучий крок представників татарської еліти з огляду на особливості життєдіяльності козацтва у другій половині XVI — на початку XVII ст. не виглядає дивним. Місія Е. Лясоти, молдовські колізії І. Свирговського та І. Підкови, контакти козаків з Москвою з приводу реалізації її планів щодо Криму, активна участь у подіях московської Смути, стосунки з перським шахом — все ще приклади одного ряду, що засвідчували зростання в очах сусідів ваги козацтва як військової сили. Однак, незважаючи на строкатість «наймачів», не можна говорити про всеядність козацтва. Непереборний потяг до військової справи не затьмарював глибинних політичних та національних інтересів. Козаки завжди були готові підтримати боротьбу проти мусульманського світу, але не утворювали спрямованих проти України військових союзів. Встановлення відносин з татарами, а тим більше зміст згаданої угоди, означає зростання політичної культури козаків, усвідомлення ними необхідності використання дипломатичних важелів навіть у відносинах із споконвічним противником. Взявши на себе функції виразника національних прагнень українського етносу, козацтво намагається вжити дійових заходів для реального захисту українських земель від руйнівних татарських набігів. Проте вироблення чіткої стратегічної лінії проти татар виявилось для козаків ще не під силу. Втручання у внутрішні справи ханату кожного разу відбувається лише за зверненням Магмет- і Шагін-Гіреїв. Не добилися козаки й припинення татарських набігів. Після остаточної поразки братів і згортання союзницьких відносин понад двадцять років не здійснюється жодних кроків для урегулювання стосунків з Кримом у потрібному для України руслі. Причиною цього можна вважати недостатнє усвідомлення козацтвом своєї історичної місії, примат їх станових інтересів. Лише оборона православної віри відіграла роль тієї міцної пуповини, що прив'язувала діяльність козаків до потреб українського етносу. Початковий досвід відстоювання у взаєминах з ханатом загальноукраїнських інтересів залишився невикористаним. Та він не минувся дарма. Ним повною мірою скористався Б. Хмельницький.

Дуже важливою є позиція татар щодо козацького повстання 1625 р. Наявність у договорі формули, яка зобов'язувала Магмет- і Шагін-Гіреїв подавати допомогу запорожцям, створювала деякою мірою легітимне підґрунтя для втручання татар у польсько-козацький збройний конфлікт. Зрозуміло, що проведення українською стороною даного пункту зумовлювалося стрімким зростанням напруги у стосунках козаків з Польщею після завершення Хотинської війни. Розігруючи татарську карту, запорожці, мабуть, розраховували насамперед схилити Варшаву до більшої поступливості. До їх планів входило і безпосереднє залучення кримців до бойових дій; напередодні повстання козаки навіть звернулися до них з відповідним проханням⁶. Проте, не бажаючи ускладнень з Польщею, Крим зберіг нейтралітет. Максимум на що спромоглися татари — не скористатися із сприятливої нагоди для набігу на українські землі. Здійснили вони його відразу після завершення повстання⁷. У 1637 — 1638 рр. козацькі ватажки знову прагнули заручитись збройною підтримкою Бахчисарая⁸. Б. Хмельницький, таким чином, міг спиратися на більш-менш тривку традицію, яка свідчила про готовність козацтва сприймати татар як союзників у протистоянні з Польщею. Однак укладаючи угоду з Іслам-Гіреєм, він мусив враховувати ряд моментів, що впливали з досвіду попередніх стосунків з татарами.

По-перше, те, що внаслідок пасивної позиції козацтва поєднання його зусиль з татарами спостерігалось лише на прохання претендентів на ханський престол (1624, 1628 — 1629 рр.). А взагалі союз залишався аморфним, татари не раз провокували конфліктні ситуації. Так, в кінці 1625 — у 1626 рр. вони здійснили набіги на українські землі (козаки тоді брали участь в оборонних заходах С. Хмелецького)⁹. А в травні 1625 р. козацько-татарські стосунки загострилися на ґрунті того, що запорожці звинуватили Шагін-Гірея в інспірації появи турецької флотилії на морі, куди вони вийшли, в тому числі на прохання калги¹⁰. Ця обставина дуже злякала Магмета- і Шагін-Гіреїв, які не бажали втрачати сильного союзника і побоювались нападів на

кримські поселення войовничо настроєних запорожців¹¹. Однак врешті-решт справу вдалося владнати. Але, як тільки з'являлася сприятлива кон'юнктура у стосунках з Польщею та Туреччиною, хан і калга готові були пожертвувати козацькими інтересами. Досить згадати березневий 1625 р. лист Шагін-Гірея до короля з повідомленням про припинення союзницьких відносин з запорожцями і вимогою звести козаків з Дніпра¹². Отже, у всій гостроті перед Б. Хмельницьким стояла проблема — вкрай небезпечна схильність Криму до порушення угод. І тому Польща, добре розуміючи природу кримської політики, не припиняла заходи щодо руйнування українсько-татарського союзу. Однак Б. Хмельницький не припускався прорахунків і зумів вийти із скрутного становища з максимально можливими здобутками та відвернути зборівську та берестецьку зради Іслам-Гірея був об'єктивно безсилий.

Не менш важливий висновок, який зробив гетьман з подій 1624 — 1629 рр., це необхідність підтримувати тісні стосунки не тільки з центральною владою, а й з ногайськими мурзами, враховуючи їх автономістичні прагнення та специфічну реакцію на будь-які заходи Бахчисарая. Ігнорування ногайського чинника було неприпустимим. Насамперед ногайці могли відмовитися від виступу на козацькому боці, тим паче, що договір з Іслам-Гіреєм передбачав припинення набігів на українські землі, від чого найбільше утискалися інтереси саме ногайської орди, якій, за нашими підрахунками, належить лівова частка татарських вторгнень. Отже, без ногайців сила союзника значно зменшувалася і вимагала коригування тактики бойових дій, оскільки Б. Хмельницький значну роль відводив татарській кінноті¹³. До того ж, існувала небезпека польсько-ногайського зближення (така спроба була зроблена Я. Вишневецьким в кінці 1649 — на початку 1650 р.). Ногайська буджацька орда також не зазнавала впливу донського чинника. І коли напередодні кампанії 1649 р. Іслам-Гірей через походи донців затримався з виходом майже на місяць, ногайці вчасно з'явилися на Україні¹⁴. Отже, Б. Хмельницький постійно тримав руку на пульсі подій у буджаків та перекопців, нейтралізуючи ворожі впливи.

Та найбільшу небезпеку для гетьмана становила спроба Криму використати союзницькі відносини з українськими козаками для організації спільного походу на московські землі. Влітку 1625 р. разом з кримською ордою на «государевы украины» вирушило 800 запорожців, причому «без гетманского ведома»¹⁵. Ймовірність повторення подібних дій була надзвичайно високою. Реалізація ідеї спільного походу на Москву неминуче втягувала Україну у відкриту конфронтацію з і без того ненадійним північним сусідом, викликаючи адекватну реакцію Польщі. Таким чином, існувала загроза утворення вісі Річ Посполита — Москва антикримського, а, отже, і антиукраїнського спрямування. Не тільки руйнувалися плани гетьмана щодо утворення широкої антипольської коаліції, а й завдавався фактично смертельний удар по визвольній війні в цілому.

Проблема кримсько-московського вузла суперечностей ускладнювалася наявністю додаткового чинника, що стимулював природну активність Криму у цьому напрямі — діяльністю донського козацтва. Реакція Дону на українсько-татарське зближення мала істотне значення з двох міркувань. По-перше, Військо Донське, як вже зазначалось, було єдиним стратегічним союзником запорозького козацтва, а характер запорозько-донських стосунків першої половини XVII ст. давав підстави з певністю сподіватися на отримання військової допомоги; по-друге своєю позицією щодо Туреччини, а особливо щодо Криму, донські козаки могли впливати на взаємини Богдана Хмельницького з Іслам-Гіреєм. В разі продовження донцями морських походів ускладнювався вихід татар для участі в бойових діях на Україну, посилювався потяг Бахчисарая до здійснення спільного з українськими козаками походу на Дон та московське прикордоння, що призвело б до окреслених вище трагічних наслідків. Аналіз джерел з історії першого козацько-татарського союзу переконливо свідчить, що українське козацтво постійно прагнуло втягнути Військо Донське в орбіту своєї кримської політики, але те дотримувалось обережної позиції. Лише невелика кількість донців брала участь у

битві 1624 р. Коли запорожці закликали донських козаків до спільної підтримки походу Магмет- і Шагін-Гіреїв під Кафу, з Дону підійшло тільки 50 чол.¹⁶ Дуже мало донців зустрічаємо у козацько-татарському війську в 1628 р.¹⁷ А роком пізніше їх там не було взагалі. Слід гадати, що приєднувалися до запорожців лише добровольці, які робили це без відповідного рішення військового правління. Їх присутність серед запорожців погоди не робила.

Натомість донці активно підтримали ініційовані запорожцями військові експедиції до турецьких берегів і не здійснили жодної поважної акції проти Магмет- і Шагін-Гіреїв — мали місце тільки дрібні сутички. Брали участь донські козаки і у поході запорожців під Керч (1629)¹⁸, що відбувся у рамках загальної кампанії 1629 р. і, за задумом союзників, мусив викликати розпорошення сил Джан-Бек-Гірея, що polegшило б дії основного війська під Перекопом. Якщо міцна підтримка українських козаків забезпечила Магмет- і Шагін-Гіреям утвердження у Бахчисараї (1624), то спільні морські походи запорожців та донців 1625 — 1627 рр., що збіглися у часі з поновленням бойових дій між Іраном і Туреччиною, скували військові сили останньої і змусили Стамбул тимчасово змиритися із становищем у Криму. Схоже, саме прохолодне ставлення Війська Донського до змагань за владу у ханаті підживлювало антимосковські і антидонські настрої Шагін-Гірея.

Отже, донське козацтво не виправдало сподівань запорожців, хоча й не чинило спротиву і навіть підпорядковувало свої дії на морі їх інтересам. Однак відмова донців від активної підтримки союзників все-таки виходить за рамки суто тактичного явища. Позиція донського козацтва свідчила про несприйняття ним ідеї дипломатично-військових контактів як способу захисту власних інтересів, а становий егоїзм унеможлиблював подання допомоги за умов непевності в отриманні зиску. Ускладнення ситуації в регіоні вносило дисонанс у чітку й зрозумілу до цього для Дону картину. Нові обставини змушували адекватно реагувати, узгоджувати свої позиції з союзниками. І Військо Донське в основному дотримувалося потрібної запорожцям лінії. Однак це не було свідченням вірності союзницьким домовленостям. Так, коли донці не наважилися на неприйнятні з точки зору запорожців дії щодо ханату у 1624 — 1626 рр., то, судячи з усього, лише тому, що боялися відповідних санкцій з їхнього боку. Можливо, зафіксований у джерелах намір запорожців повоювати донські містечка (1628)¹⁹ і був викликаний незадоволенням надто обережною позицією Війська Донського. Аж до 1654 р. воно відкрито ігнорувало постійні заклики Чигирини щодо подання військової допомоги. Лише після укладення українсько-московського союзу 1654 р. Військо Донське, втративши колишній вплив на політичні комбінації, перестало бути завадою планам Б. Хмельницького. Більше того, під тиском Москви та Чигирини воно розпочинає координувати з українськими козаками свої дії щодо Криму. До того ж, конфліктність у зносинах Української козацької держави з ханатом частіше спричиняла необхідність здійснення так бажаних для донських козаків морських походів. Саме Б. Хмельницький запропонував включити до березневих статей пункт про узгодження донцяни з запорожцями своїх заходів щодо Криму²⁰.

Між апогейними позначками українсько-кримського зближення (1624 — 1629 рр. і середина XVII ст.) мало місце ще кілька помітних випадків військово-політичних контактів козаків з татарами, що свідчить про поступовий процес ускладнення козацько-татарських стосунків та їх вихід на якісно вищий щабель розвитку.

Восени 1634 р., коли 1500 запорожців після невдалої спроби оволодіти Азовом вирушили на море, калга Девлет-Гірей пильнував їх поблизу Керчі і просив подати допомогу проти бунтівливого ногайського мурзи Кантемира. Вельми показово, що у стилі Шагін-Гірея обіцялося не здійснювати набігів на українські землі і навіть презентувати козакам коней²¹. Керівництво Криму, таким чином, пішло протоптаного своїми колишніми противниками стежкою, прагнучи скріпити тепер вже власну владу в ханаті за допомогою козацької зброї. Проте впадає в око і суттєва різниця. Так, Джан-Бек-Гірей

не надіслав посольство на Січ, а обмежився спробою звабити півторатисячний загін, граючи на недалекоглядності та приземленості інтересів основної козацької маси. Він не бажав укладення договору, в якому, зрозуміло, мусив взяти б на себе певні зобов'язання.

Проте наміри хана не справдилися. Чи то козаки після двох виснажливих облог Азова не бажали встрявати у непевні авантюри, чи мали серед себе холодні голови, але у відповідь пролунало найприкрише для татар і водночас найвідповідніше загальнокозацьким інтересам: «чтоб он (калга. — В. Б.) прислал послов своих к ним в Запороги о прямом договоре»²². Але для тодішнього керівництва Криму офіційне оформлення спілки з козаками було неприйнятним.

Те, що не вдалось зробити Джан-Бек-Гіреєві, поталанило у 1637 р. здійснити його наступнику. Новий хан автономіст Інает-Гірей добився участі козацького загону у боротьбі з Кантемиром. Причому приєднання до кримського війська козаків було узгоджене з польським королем в обмін на обіцянку припинення набігів. Очолював загін майбутній ватажок повстання 1637 р. Павлюк. За одними даними, під його рукою налічувалося тільки 600 реєстровців, за іншими — до 5000 чол.²³ Кантемир не зміг вистояти. Цікаво, що відразу після поразки він мав намір «дати аманат запороским черкасом на том, чтоб они, запороские чекрасы, были с ними, мансуровыми детми, в миру и ходили войною заодно на Крым и на ногайские улусы»²⁴. Однак швидкоплинний перебіг подій не дав змоги здійснити задумане. Невдовзі Кантемир разом із своїм сином Сююнчею був змушений втекти до Царгорода і там був страчений.

Отже, козацький фактор врешті-решт починає розглядатися в Криму при розв'язанні внутрішніх проблем як суттєвий військово-політичний чинник. Ворожі угруповання, кожне на свій лад, намагаються заручитися підтримкою Запорожжя, що відкривало перед козаками широкі перспективи у кримській політиці. Ще важливішим було паралельне демонстрування козацтвом під час повстання 1637 — 1638 рр. свого усвідомлення ваги спілки з татарами для забезпечення успіху в протистоянні з Польщею. І Павлюк, і Гуня відкрито закликали кримців до підтримки своєї боротьби. Однак, як і в 1625 р., робили це без детального аналізу ситуації і всіх наслідків своїх кроків. Відсутність комплексного бачення проблеми, як, зрештою, і завдань власне повстання в цілому, стала головною завадою для укладення орієнтованої на перспективу угоди. Умови для інтегрального підходу до татарського фактора тоді ще не визріли у козацькому середовищі.

Потрібно було ще десять років для того, щоб козаки усвідомили необхідність підходу до конкретних проблем з урахуванням загальноукраїнських інтересів. На цей шлях став і вже не збочував з нього Б. Хмельницький, який зрозумів, що розбудова у процесі визвольних змагань власної Української держави є єдино можливим способом розв'язання гордієвого вузла гострих суперечностей в Україні. Кримський чинник трактується тепер у контексті забезпечення умов для реалізації цієї ідеї. Започатковані у 20-і рр. традиції військово-політичних контактів між українськими козаками та Кримом давали змогу встановити союзницькі відносини з татарами без побоювань обструкції з боку основної маси козацтва. Воно виявило себе готовим до стосунків з Кримом на ґрунті боротьби з Польщею. Не менш важливим було й те, що Б. Хмельницький міг спиратись на набутий козацтвом досвід, завдяки чому мав змогу виробити вірну тактику дій щодо Криму.

¹ С мол і й В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — К., 1992. — С. 42, 46 — 47.

² Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. — М.; Л., 1948. — С. 112.

³ Г о л у б е в С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. — К., 1883. — Т. 1. — С. 276.

- 4 — 5 Вагаповскі В. *Polsca a Tatarszczyzna w latach 1624 — 1629*. — Łódź, 1948. — S. 37.
- 6 Новосельскій А. А. Указ. соч. — С. 116.
- 7 Там же. — С. 117.
- 8 Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648 — 1654. — К., 1989. — С. 61, 69.
- 9 Вагаповскі В. *Op. cit.* — S. 63.
- 10 РДАДА, ф. 123, 1625 № 11, арк. 8 — 9.
- 11 Там же. — С. 8 — 9.
- 12 Вагаповскі В. *Op. cit.* — S. 79.
- 13 Стороженко І. С. Восне мистецтво визвольної війни українського народу 1648 — 1654 рр.: Автореферат дис... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 4.
- 14 Воссоєдинение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — М., 1953. — Т. 2. — С. 134; Смолій В. А., Степанков В. С. Назв. праця. — С. 171.
- 15 Воссоєдинение... М., 1953. — Т. 1. — С. 57.
- 16 РДАДА, ф. 123, 1624 № 3, арк. 107.
- 17 Там же, 1628 № 1, арк. 143.
- 18 Там же, 1629 № 9, арк. 16.
- 19 Там же, ф. 89, 1628 № 2, арк. 98.
- 20 Воссоєдинение... М., 1953. — Т. 3. — С. 564.
- 21 РДАДА, ф. 123, 1634 № 5, арк. 235.
- 22 Там же, арк. 235.
- 23 Воссоєдинение... — Т. 1. — С. 177, 497.
- 24 РДАДА, ф. 127, 1637 № 1, арк. 130.

М. В. Харшин (Київ)

Богдан Хмельницький та Українська православна церква (1648 — 1657 рр.)

Тривалий час у науковій історіографії панувала думка, що Богдан Хмельницький слідом за політичним підпорядкуванням України Росії намагався приєднати до Московського патріархату й Українську православну церкву. Такий погляд на проблему поділяли не тільки вітчизняні (дореволюційні та радянські) вчені, а й історики з української діаспори¹.

Новітні дослідження українських науковців доводять хибність даної концепції. На основі нововиявлених архівних документів та критичного переосмислення відомих фактів дослідники дійшли висновку, що зусилля гетьмана були спрямовані на утворення й розбудову Української держави; інша річ, наскільки йому вдалося реалізувати свої наміри.

Особливий інтерес історики виявили до питань, пов'язаних із становищем Української православної церкви, яку тоді представляла Київська митрополія. З'явилися перші публікації, в яких дослідники намагалися висвітлити відносини українського козацтва в православної церквою, з російським патріаршим престолом за доби Хмельниччини, а також з'ясувати ставлення гетьманського уряду до церковного землеволодіння та українського духовенства в цілому².

Однак такі важливі проблеми, як взаємовідносини духовної влади Київської митрополії з урядом Богдана Хмельницького, роль Української православної церкви у державотворчому процесі, ще не вивчені належним чином. У даному повідомленні робиться спроба заповнити деякою мірою цю прогалину.

У січні 1948 року, як відомо, розпочалося козацьке повстання, якому судилося перерости у Визвольну війну українського народу. Однією з її головних причин було релігійне гноблення православного населення Речі Посполитої. Богдан Хмельницький у своїх зверненнях до українців прямо вказував, що польські власті «посполитим народом нашим заволодівши, не тільки у ярмо невольниче їх запрягли, але(й) по своїй волі безбожній і в душі вредную і правилам священним і святих отець наших противную вринути унію»

хотіли³. «Прошу, — закликав гетьман, — щоб ви — люди одного Бога, однієї віри та крові, приготували зброю для оборони стародавньої грецької віри»⁴.

Гасло боротьби «за віру» характерне для всіх періодів війни, незважаючи на те, що вище духовенство Київської митрополії, цінуючи надбання, досягнуті в добу митрополита Петра Могили, в цілому лояльно ставилося до польського уряду. Разом з тим воно підтримало дії Богдана Хмельницького, який із самого початку добивався від сейму Речі Посполитої, поряд із задоволенням козацьких вимог, й охорони «вольностей» православної церкви та повернення православним усіх її храмів⁵.

Особливо турбувало гетьмана становище дрібного духовенства. Воно знавало утисків не лише від католицької шляхти, а й від православних владик. Цей факт навіть був предметом окремого обговорення на одному з останніх передвоєнних засідань парламенту Речі Посполитої. Сеймова конституція 1647 року в зв'язку з цим постановила, «щоби владики руські священників до робіт не примушували та ніяких поборів не видумували»⁶. Тому гетьман домагався від польського уряду надання гарантій недоторканості всьому православному духовенству, незалежно від духовного сану та соціального походження.

В інструкції гетьманським посланцям до короля Володислава IV, зокрема, наголошувалося: «Щодо нашого духовенства стародавньої грецької віри, то дуже просимо його не чіпати». Крім того, порушувалося питання про повернення православних храмів у Любліні, Красному Ставу, Сокалі та інших містах, які свого часу перейшли у відання греко-католицької церкви. Повернуті «святі церкви» необхідно було «при давніх вольностях залишити»⁷.

Однак у травні 1648 року Володислав IV помирає. Польща мала обрати нового короля. На престол претендували три кандидати: брат покійного — Карл, самгородський князь Юрій Ракоці та королевич Ян-Казимир. Провідні верстви Польської держави добре усвідомлювали, що від позиції Богдана Хмельницького великою мірою залежатиме остаточний вибір кандидатури на трон, адже українські війська, перед якими Польща була майже безборонна, зупинилися неподалік Варшави — під Замостям.

Розуміли це й претенденти на польський престол. Через те Богдан Хмельницький уважно стежив за ходом виборів нового короля Речі Посполитої. Кандидатура Карла ним була відкинута відразу. Деякий час гетьман схилився до Юрія Ракоці⁸, але врешті-решт спинився на кандидатурі Яна-Казимира. При цьому однією з умов, висунутих гетьманом, було скасування церковної унії.

Цього на конвокаційному сеймі 1648 року вимагала й православна шляхта, яку представляв брацлавський воєвода Адам Кисіль. Будучи досвідченим політиком, він один з перших зрозумів можливі наслідки для Речі Посполитої козацького повстання та вплив українського православного духовенства на його розвиток. Ще в червні 1648 року воєвода вказував на необхідність самопожертви з боку шляхти заради злагоди і спокою в державі та попереджав про згубність наклепів на духовенство Української православної церкви, що їх поширювали єзуїти⁹.

На початку листопада 1648 року відбувся елекційний сейм, на якому Ян-Казимира обрали королем. Відразу ж Богдан Хмельницький нагадав монарху про умови, на яких погоджувався припинити війну. Серед них найголовнішими були: скасування церковної унії на всій території Речі Посполитої і зрівняння у правах православної церкви з католицькою.

Ян-Казимир погодився із справедливістю цих вимог і обіцяв по змозі їх виконати. Через деякий час він направив до гетьмана для переговорів своїх посланців — Станіслава Олдаковського¹⁰ і, дещо пізніше, пана Гіжовського, який мав при собі королівського листа. Як наслідок, 2 грудня 1648 року з'явився універсал Богдана Хмельницького, в якому гетьман повідомив українців про мир з поляками, а шляхту попередив, щоб не пригноблювала селян і не чинила утисків православної віри. Богдан Хмельницький наголосив, що «Ян-Казимир, якого Господь Бог всемогутній зволив поблагословити

на панування», закликає припинити «цю непотрібну війну і пролиття християнської крові», знову повернутися «на свої землі, і залишає нас у мирі та при давніх вольностях»¹¹. Вірний своїм обіцянкам, гетьман почав відводити війська на територію України.

Піклування Богдана Хмельницького про права та привілеї Української православної церкви не обмежувалося переговорами з польським урядом. З розгортанням антифеодальної боротьби вже влітку 1648 року перед гетьманом виникло питання про ставлення до великих, насамперед монастирських, володінь Київської митрополії. Гетьманський уряд піклувався про монастирі, беручи до уваги їх заслуги перед православною вірою та переслідування з боку шляхетської влади. Крім того, частина священників особисто брала участь у Визвольній війні. З актових книг Руського воєводства відомо понад 100 імен представників духовенства, які разом із селянами нападали на панські маєтки. Серед них були навіть сотники і полковники¹².

Козацька старшина вважала духовенство своїм союзником, оскільки церква мала великий вплив на маси і цим могла підтримати організацію нової влади в Україні. Заручитися її підтримкою, і особливо чорного духовенства, можна було лише шляхом розширення церковного землеволодіння.

Першими скористалися владою гетьмана посланці лівобережного Густинського монастиря. 2 липня 1648 року Богдан Хмельницький своїм універсалом підтвердив права монастиря на володіння та заборонив записувати в козаки його підданих. «А хто би мав оним, — попередив гетьман, — преї сей наш лист перешкоду й кривду чинити, теди ми такового яко незбожного й неприятеля Церкви Божої карати розказуєм»¹³. Того ж року, крім Густинського, охоронні грамоти одержали й київські монастирі, зокрема Флорівський та Печерський. Документи свідчать, що цього курсу Богдан Хмельницький дотримувався до кінця свого життя. З архівних матеріалів відомо, що гетьман надав підтримку 18 монастирям, затвердивши за ними 79 населених пунктів (35 «старих» і 44 новонаданих). Для порівняння: шляхта, за підрахунками академіка І. Крип'якевича, одержала від Богдана Хмельницького близько 50 маєтків, а старшина — до 20¹⁴.

Щодо володінь білого духовенства, то про них, по суті, немає відомостей. Проте гетьманський універсал, виданий Лазарю Барановичу з нагоди його обрання на Чернігівську кафедру, виразно свідчить про наміри Богдана Хмельницького зберегти маєтності і за білим духовенством. Гетьман підтвердив право «його милості отця Лазаря Барановича на достоїнство Єпископства Чернігівського, чину Східної Православної Церкви мати нашої», та наказував, щоб ніхто «маєтностей, поменяному єпископству належачих і де колвек знайдучихся отцю єпископу албо засланим на то от его милости особам заєжджати і посесію обирати не перешкоджав»¹⁵.

Дрібне духовенство, влившись у ряди повсталого народу, цілком імовірно, також намагалося розширити свої володіння за рахунок маєтностей католицької церкви та шляхти. Разом з тим, з огляду на малочисельність скарг на сільських священників, можна припустити, що далеко не всі з них брали участь у погромах, пам'ятаючи про свій сан¹⁶.

Позиція гетьмана цілком відповідала інтересам Української православної церкви. Це дало підставу київському митрополитові Сильвестру Косову, обраному на кафедру в 1647 році — невдовзі після смерті Петра Могили, вітати гетьмана як нового Мойсея, визволителя України з неволі.

Візд Хмельницького до Києва в 1648 р., напередодні різдвяних свят, був тріумфальним. Там його вже чекали послы від молдавського і волоського господарів, від турецького султана й семигородського князя. Особливу значимість зустрічі надавала присутність єрусалимського патріарха Паїсія, що саме прибув із Сходу і тепер від імені всіх православних церков та владик вітав козацького гетьмана. Патріарх мав дипломатичні доручення від молдавського господаря. Він намовляв Богдана Хмельницького використати успіх в інтересах усього східного православ'я: створити союз України, Молдови, Волощини й Росії і відстояти права православних народів, поневолених Туреччиною¹⁷.

Проте невдовзі виявилось, що продовження війни неминуче. Селяни зовсім не збиралися виконувати одне із зобов'язань Богдана Хмельницького перед королем Яном-Казимиром, а саме: повернутися до свого колишнього становища панських підданих. Уряд Речі Посполитої, в свою чергу, теж не міг повністю задовольнити вимоги повсталого українського народу. Отже, обидві сторони почали готуватися до нової кампанії 1649 року, що розпочалася в атмосфері загального піднесення всіх верств українського народу, включаючи й духовенство. За словами василіанського ченця Ласки, всюди на визволених територіях «і не чути іншої влади, окрім гетьмана та Війська Запорізького»¹⁸. Воєнні дії закінчилися укладенням 18 серпня 1649 року Зборівського договору. В цілому він не відповідав фактичному успіхові козацької армії, широким надіям народних мас, передусім селянства. Проте у разі його дотримання цей договір надавав Українській православній церкві великих прав. Зокрема, у вимогах Запорізького війська, переданих Яну-Казимиру, було записано:

- 1) Церковна унія скасовується взагалі;
- 2) Київський митрополит і два єпископи посідають місця в сенаті;
- 3) Православна церква зрівнюється з римо-католицькою. Православним дозволяється відкривати свої храми і вільно здійснювати обряд віросповідання в Кракові, Варшаві, Любліні та інших містах;
- 4) В українських містах, «починаючи від Києва по Білу Церкву, по татарську границю, на Задніпров'ї, у воєводству Чернігівському» забороняється проживати єзуїтам, ченцям-католикам та євреям¹⁹.

Король погодився майже з усіма вимогами українців. Однак він вважав, що діяльність православної церкви не повинна виходити за межі, вказані козаками, тобто території Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. Долю унії, на думку монарха, мав вирішити найближчий сейм. Він же повинен був затвердити умови договору²⁰.

Слід відзначити, що над розробкою умов Зборівського трактату разом з гетьманом активно співпрацював київський митрополит Сильвестр Косів. Богдан Хмельницький намагався врахувати всі побажання українського владики²¹. Козацькі послі на Варшавський сейм зобов'язувалися добиватися підтвердження Зборівської угоди²².

Вимоги скасувати унію та надати православному київському митрополитові місце в сеймі викликали велике невдоволення з боку католицького духовенства²³. Тому на сеймі, що розпочав свою роботу в кінці 1649 року, митрополит Сильвестр Косів за порадою Адама Кисіля тимчасово відмовився від свого права засідати у сенаті. Це питання відкладалося до «майбутнього сейму». Самого ж Адама Кисіля на основі договору призначили київським воєводою (всі урядові посади у зазначених українських воєводствах мали надаватися виключно православної шляхті).

12 січня 1650 року сейм в цілому підтвердив «права та вольності православного руського народу і його віри». Луцьке, Холмське, Вітебсько-Мстиславське єпископства, а також Жидичинська архімандрія підпорядковувалися київському митрополитові Сильвестру Косову. Єзуїтам заборонялося відкривати свої школи в Києві. Православні одержували права на друкарні, школи та інші церковні «добра», а священники підпорядковувалися тільки духовному суду. 19 січня король Ян-Казимир затвердив погоджені сеймом умови Зборівського трактату, а 31 січня 1650 року документ внесли до Луцької гродської книги²⁴.

Незабаром після Варшавського сейму, 10 березня 1650 року, гетьман направив до короля ще одне посольство. Послам доручалося доповісти, що, незважаючи на затвердження козацьких прав, «пани уніати не хочуть відступитися, нехтують наказом і не хочуть залишати маєтків духовних установ, які здавна належать православним установам». Тому послі вимагали, щоб «унія була скасована» і розв'язання цього питання «не відкладалося на наступні сейми», а «фундації православної негайно повернути православному духовенству»²⁵. Що відповів Ян-Казимир — невідомо, проте вже восени того

ж року гетьман сповістив Волинську шляхту про повернення православної церкви її власності²⁶.

Дотримуючись своїх принципів, Богдан Хмельницький продовжував надавати посильну допомогу окремим православним монастирям та храмам. Зокрема, 15 травня 1651 року Максаківський монастир одержав універсал, яким заборонялося порушувати його земельні володіння²⁷. 30 травня 1652 року аналогічний документ був наданий і Київському Пустинно-Микільському монастиреві. Мало того, ченцям дозволялося стягувати десятину та «покольжещину» з козаків, які проживали на монастирських землях²⁸.

Гетьман суворо карав тих, хто порушував його волю. Так, якись «своєвольние Костя Карпенко і Карп Лихий з купою немалою», знехтувавши гетьманським указом, здійснили розбійний напад на Густинський монастир і його «зпустошили, чернцов окрутне мордовавше, збили, а інших людей, ктіторов місця того святого, насмерть позабивали, січі та спряти церковні пошарпали». Дізнавшись про це, гетьман «пану сотнику і атаманови прилуцькому» наказав «тих здравцев», які «великое кривди бажає» спіймати і на місці суворо покарати відповідно до «декрету, от нас в войску виданого»²⁹.

Необхідно відзначити, що у першій половині 50-х років XVIII ст. для українського православного духовенства домінуючими були економічні інтереси. Проблема юридичного підтвердження та закріплення канонічних прав і привілеїв Української православної церкви в той час, по суті, була вже вирішеною (вона знову постане дещо пізніше, після Переяславської ради 1654 року). Саме економічні інтереси великою мірою й визначали ставлення єпископату Київської митрополії як до гетьманського, так і до польського урядів.

Уже в середині 1648 року війна переросла у селянську, що охопила майже всю територію України і супроводжувалася масовим винищенням панів, незалежно від їх національності та віросповідання. Відбувалися погроми шляхетських садіб і замків, канцелярій судових інстанцій, привласнювалося майно шляхти й орендарів, захоплювалися орні землі й сільськогосподарські угіддя тощо.

Не обминула гірка доля й православні монастирі митрополії. Так, на Правобережжі було зруйновано монастир в Денешах, що на Житомирщині. Великих збитків зазнали й київські монастирі, зокрема, Печерський, Михайлівський, Флорівський, Братський. Не визнавали над собою влади Микільського Пустинного монастиря жителі містечок Максимівки та Городища, про що свідчать універсали гетьмана³⁰.

На Лівобережжі, крім Густинського, руйнувань зазнали Максаківський, Козелецький, Макошинський, Мгарський монастирі. Селяни, монастирські піддані, як правило, відмовлялися виконувати свої повинності, нерідко захоплювали землі та млини, завдаючи тим самим «кривди і шкоди тому місцю святому»³¹.

Зрозуміло, що в умовах війни Богдан Хмельницький не міг своєчасно запобігти цим руйнуванням і захистити всі церковні володіння. А це не могло не відбитися на стосунках між ним і єпископатом Київської митрополії. Невдоволене духовенство поступово відходить від співробітництва з гетьманом.

Взагалі, хід воєнних дій і зміна при цьому влади суттєво впливали на матеріальне становище Київської митрополії. Так, після поразки українських військ під Берестечком польські власті відібрали у Києво-Братського монастиря села Мостище, Ксаверів, Мухойди, Сарновичі, Обиходи, Базар і Плисецьке, надані Богданом Хмельницьким. Умови ж Білоцерківського договору дозволили монастирю забрати ці села назад³².

Ситуація, в якій опинилася ієрархія Української православної церкви під час Визвольної війни, була надзвичайно складною. Вище духовенство Київської митрополії мало вибрати союзника і визначити своє місце в потоці бурхливих тогочасних подій. Загроза втратити привілеї та маєтки, здобуті ще за часів Петра Могили і значно розширені у роки війни, змусила український єпископат детальніше проаналізувати процеси, що розгорталися

навколо них. Врешті-решт православна еліта на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим вибрала найбільш оптимальний для неї варіант — уника-ти будь-яких політичних акцій, ухилитися від зв'язків, які б навіть частково мали політичний характер. Така позиція дала їм можливість підтримувати доброзичливі стосунки із всіма сторонами, задіяними у конфлікті, розвивати з ними господарські зв'язки, а також управляти митрополією та піклуватися про професійний рівень її духовенства.

У зв'язку з цим дещо ослабли відносини між «архієпископом Константинополя — Нового Риму і вселенським патріархом» Парфенієм та «святійшим, красномовнішим митрополитом київським, галицьким і всієї Русі паном Сильвестром». Малообізнаний патріарх, висловлюючи кожного разу «велику любов та радість» з приводу перемог Богдана Хмельницького, постійно просив Сильвестра Косова, щоб той «піклувався і старався перед благочестивим та великим вождем (Б. Хмельницьким) про встановлення й зміцнення великої церкви Христової», говорячи «добрі, милі та гарно підібрані слова від чистого серця». Ображений митрополит, дотримуючись своєї тактики, відповідей патріарху ухилився. А той просив Сильвестра Косова «віднині не хехтувати частіше писати» йому³³.

Добродійність гетьмана та прихильне ставлення до нього Константинопольського патріарха позитивно впливали на відносини між гетьманом і київським митрополитом. Незважаючи на те, що починаючи від 1651 року стосунки між ними помітно ослабли, ніхто з них не зробив жодного різкого випадку на адресу один одного. Не посварили їх і відмінні позиції щодо майбутнього України. Річ у тім, що Богдан Хмельницький, переконавшись у пагубності союзу з Кримським ханством, на якісно новому рівні розпочав переговори з російським урядом. Щоб привернути увагу Росії, гетьман не відкидав такого варіанту, коли б «православний християнський цар на всі землі панував». Гетьман погоджувався російського царя «мати своїм» для України, але за умов широкої автономії. «Як служать йому (царю) Донські козаки, — заявив Богдан Хмельницький, — і ми так станемо служити йому для єдиної віри християнської; і коли захоче він міста свої забрати назад, ми допоможемо йому», але цар також зобов'язувався допомагати гетьманові³⁴.

Сильвестр Косів, добре знаючи, що «московитеня, которіє тільки лише голим іменем християня слуют, а ділом і звичаями многими пуще і гірше варварів самих»³⁵, рішуче не погоджувався з намірами Богдана Хмельницького. Разом з тим він не втручався у справи гетьмана, не вдавався до яких-небудь політичних заяв щодо його дій.

Існували й інші обставини, які віддаляли Сильвестра Косова від гетьмана. Справа в тому, що вступ козацьких військ до міст супроводжувався погромами шляхти та католицького духовенства, а нерідко й зневажливим ставленням до православних священників.

Універсали гетьмана, якими заборонялося чинити шкоду в маєтках католицької шляхти³⁶, як правило, не виконувалися. Та й сам Богдан Хмельницький при нагоді власноручно розправлявся з недругами. Зокрема, на вимогу одного з послів воєводи — пана Заліського — повернути відібраних козаками коней та гроші, «дісталось при цій згадці булавою від гетьмана, а під кінець били його обухами й поволокли в посольський постоялий двір». Решту послів взяли «до гармат. Із челяді, яка була на конях, одних убили, інших втопили». Нарешті, гетьман наказав, щоб після його від'їзду до Чигирини посланцям Адами Кисіля, які залишилися живими, «відрубали голови». Всі костьоли, — підсумував Ласка, — осквернили, всі отці наші в страху»³⁷.

Таке поведіння козацтва Сильвестру Косову та єпископам, як людям шляхетського походження, було не до вподоби. Власне цим можна пояснити факт задоволення митрополита вступом польсько-литовських військ на чолі з полковником Гонсевським до Києва, «який із своїм полком визволив уже наші житла від козацьких безчинств». «Ми, — із сумом констатував влади-ка, — були в неволі майже чотири роки і кожний день вмирали від жахів

козаків та власних наших підданих». 24 липня 1651 року митрополит «від самого себе та всього його духовенства» вручив полковнику 25 тисяч злотих³⁸. Вчинок Сильвестра Косова, мабуть, став відомим королю Яну-Казимиру, бо вже через місяць, 31 серпня 1651 року, він видав універсал, який гарантував особисту та майнову недоторканість православного духовенства, а також монастирів і храмів «грецької релігії»³⁹.

Поведінка митрополита давала підстави навіть сучасним українським дослідникам звинуватити його у відсутності патріотизму. Зокрема, Д. Дорошенко, розділяючи українське духовенство на прибічників москвофільської та полонофільської концепцій, відносить владу до останньої⁴⁰, що, на наш погляд, невірно. Позиція київського митрополита пояснюється тим, що він одним з перших зумів оцінити можливі наслідки політичного союзу з Росією для України та її православної церкви. Будучи високоосвіченою людиною, безмежно відданою православ'ю, маючи глибокі знання з церковного права, він розумів, що слідом за політичним підпорядкуванням неминуче відбудеться й церковне, що впливало із самих канонів Церкви (православний 17. IV Вселенський Собор)⁴¹. Знаючи російську дійсність, Сильвестру Косову неважко було передбачити долю українського народу, Київської митрополії в лоні «істинного православного християнського царя». Тому він, уникаючи політичних дебатів, протягом усього свого життя намагався відгородити Українську православну церкву від «захисту» північних «государів» (царя та патріарха московського).

Однак це не заважало київському митрополитові підтримувати відносини з Росією на засадах, закладених ще Петром Могилою. Так, на прохання царя Олексія Михайловича від 14 травня 1649 року «учителів божественного писання відаючих і елліській мові навичних до Москви для справи біблії на деякий час прислати» владика направив учителів Братського монастиря Єпіфанія Славянського та Арсенія Сатановського⁴². У свою чергу, ігумен цього монастиря Інокентій Гізель просив у російського царя допомоги на монастирські потреби. Така допомога була надана⁴³. У 1651 році в Росію «на царське ім'я і вічне проживання» прибув київський учений Дамаскин Птицький⁴⁴.

Особливо інтенсивно розвивалися відносини після того, як на московське патріаршество «пожалував государ без жереба» Микиту Миновича, в «чернецях Никона»⁴⁵. На запрошення нового патріарха, який проводив реформи у своїй Церкві, до Москви прибули з України друкарі, майстри-будівничі, проповідники, художники, надходили українські книги⁴⁶. Для співу в московських храмах охоче запрошували українських хористів. Зокрема, у 1652 році «прибув із Києва архідиякон Михайло та співаків 11 чоловік»⁴⁷.

Протягом усього періоду, коли Богдан Хмельницький вів переговори з Москвою, Сильвестр Косів був у приязних стосунках з російським урядом. Задовольняючи його прохання щодо церковних потреб, митрополит на томість отримував жалувані грамоти, які дозволяли збирати в Москві пожертвування для київських монастирів. «Повели, государ, — писав, наприклад, митрополит царю влітку 1652 року, — дати своє жаловання: 12 міней місячних та прологи вересневі й березневі, та Феофілакта та устав великий, і на мене умилосердись, на одержу теплу пожалуй, щоб мені було чим взимку зігрітись»⁴⁸ — ⁴⁹. Водночас зовсім не спостерігалось контактів, що мали б політичний характер. Митрополит і українське духовенство у своїй більшості не мали взагалі ворожих настроїв щодо Росії, проте зовсім не хотіли йти під «високу государеву руку» і не поділяли намірів гетьмана укласти політичну угоду з Російською державою.

Час від часу Україну відвідують східні владика. Богдан Хмельницький, не маючи належної політичної підтримки з боку українських ієрархів, з успіхом використовував їх як посередників на переговорах України з Росією, а Паїсія, крім того, ще й з Молдовою та Волощиною⁵⁰ — ⁵². Для цього гетьману не треба було докладати багато зусиль. Східні духовники нерідко самі ініціювали подібні переговори, сподіваючись за допомогою двох могутніх православних держав — України та Росії — та при підтримці інших православних володарів, звільнити весь православний світ та його вселенську сто-

лицю — Константинополь від мусульманського засилля. Як стверджують С. Томашівський та Ю. Липа, назаретський митрополит Гавриїл і коринфський — Йоасаф, щоб заручитися підтримкою українського гетьмана, 8 листопада 1650 року навіть «миропомазали Богдана й Тимофея Хмельницьких, назвавши Хмельницького «государем Великої Росії»⁵³.

Коринфський митрополит Йоасаф тривалий час виступав як посередник у таємних переговорах між гетьманом та московським царем, про що свідчить його лист до Олексія Михайловича від 16 травня 1651 року, де, зокрема, було сказано: «Пишу я таємно і нікому б про це не відати»⁵⁴. Крім того, Йоасаф виконував доручення константинопольського патріарха Парфенія, який у своєму листі від 20 лютого 1651 року просив коринфського митрополита підтримати посла Микиту Михайловича на переговорах з Богданом Хмельницьким⁵⁵.

Взимку 1653 року Богдан Хмельницький зустрічався і мав розмову з новим константинопольським патріархом Афанасієм. Судячи з листа гетьмана до путинівського воєводи князя Федора Хилкова від 28 лютого, Богдан Хмельницький, побачивши такого «чесного чоловіка, деякі справи доручив», аби він, прибувши в Москву «у справах потрібних до його царської величності, запропонував (їх) таємно»⁵⁶.

Не цурався гетьман й допомоги московського патріарха Никона. 9 серпня 1653 року Хмельницький попросив його поклонитися перед царем, щоб той подав «нам руку допомоги і рать відпустив на допомогу від ляхів»⁵⁷.

(Далі буде)

¹ Див., зокрема: Э н г о р н В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. — М., 1889. — Т. 1. — 1104 с; Т а р н а в с к и й С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриарху // Архив Юго-Западной России. — Ч. 1. — Т. 5. — С. 1 — 172; Русское православие: веки истории. — М., 1989. — 720 с; Л о т о ц ь к и й О. Автокефалия. — Варшава, 1938. — Т. 2. 556 с.

² Напр.: С м о л і й В., С т е п а н к о в В. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. — К., 1993. — 504 с; С м о л і й В., Р и ч к а В. Угоди гетьманського уряду України з Московською державою (1654 — 1764) очима правознавця // Укр. істор. журн. — 1993. — № 4 — 6. — С. 93 — 96; Щ е р б а к В. Козацтво і православ'я // Київська старовина. 1993. — № 5. — С. 71 — 77.

³ Документы, объясняющие историю Западнорусского края и его отношение к России и Польше. — СПб., 1865. — С. 318.

⁴ Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — Додаток. — № 1 (далі — ДБХ).

⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 1407, оп. 2, спр. 28в, арк. 1; спр. 28г, арк. 1 — 2 (далі — ЦДІА України в Києві).

⁶ М а к а р и й. История Русской Церкви. — СПб., 1882. — Т. II. — С. 621.

⁷ ДБХ. — № 5. — С. 39.

⁸ Там же. — № 35. — С. 86.

⁹ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе К., 1914. — Ч. 3. — Т. 4. — № 5. — С. 18 — 20 (далі — АЮЗР).

¹⁰ АЮЗР. — Ч. 3. — Т. 4. — № 18. — С. 39 — 41.

¹¹ ДБХ. — № 36. — С. 86 — 87.

¹² К р и п ' я к е в и ч І. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 195.

¹³ ЦДІА України в Києві, ф. 159, оп. 1, спр. 4, арк. 3.

¹⁴ Х а р и ш и н М. Київська митрополія і Визвольна війна // Україна православна. — 1995. — № 1 (січень) — С. 14; К р и п ' я к е в и ч І. Богдан Хмельницький. — С. 283.

¹⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 15204, арк. 112 — 112 зв.

¹⁶ К а м а н и н І. Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницького // АЮЗР. — Ч. 3. — Т. 4. — С. XII.

¹⁷ Історія України в документах і матеріалах. — Т. 3. — К., 1941. — № 120. — С. 146 — 147; № 121. — С. 147; № 204. — С. 267 — 268 (далі — ІУДМ); Д о р о ш е н к о Д. Нарис історії України. — К., 1991. — Т. 2. — С. 20.

¹⁸ Документы об освободительной войне украинского народа. — К., 1965. — № 87. — С. 231 (далі — ДОВУН).

¹⁹ ДБХ. — № 68. — С. 130 — 131.

²⁰ Г р у ш е в с ь к и й М. Ілюстрована історія України. — К.; Львів, 1913. — С. 306;

²¹ К р и п ' я к е в и ч І. Історія України. — Львів, 1990. — С. 176.

²² К р и п ' я к е в и ч І. Богдан Хмельницький — поборник воз'єднання України з Росією. — Львів, 1953. — С. 16.

²³ АЮЗР. — Ч. 3. — Т. 4. — № 153. — С. 363.

²⁴ Там же. — № 142. — С. 327.

²⁵ Там же. — № 162 — 163. — С. 382 — 386.

- ²⁵ ДБХ. — № 92. — С. 161 — 162.
²⁶ ЦДІА Україна в Києві, ф. 1407, оп. 2, спр. 26, арк. 1 — 3.
²⁷ Там же, оп. 1, спр. 62, арк. 1.
²⁸ Там же, ф. 220, оп. 1, спр. 153, арк. 1.
²⁹ Там же, ф. 1407, оп. 1, спр. 61, арк. 1 — 1 зв.
³⁰ Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки НАН України ім. В. І. Вернадського. Ф. Збірка Церковно-Археологічного музею. — Папка № 594; ЦДІА України в Києві, ф. 220, оп. 1, спр. 153, арк. 1; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. — Т. 5. — СПб., 1853. — № 36. — С. 90 — 91 (далі — АЗР); Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — С. 245, 255, 264.
³¹ ЦДІА України в Києві, ф. 1407, оп. 1, спр. 60, арк. 1 — 1зв; спр. 61, арк. 1 — 1 зв; спр. 62, арк. 1; спр. 63, арк. 1 — 2; спр. 64, арк. 1; ф. 159, оп. 1, спр. 4, арк. 1; АЗР. — т. 5. — № 39. — С. 93; Л а з а р е в с к и й А. Описание старой Малороссии. — К., 1902. — Т. 3. — С. 171; М я к о т и н В. Очерки социальной истории Украины в XVII — XVIII вв. — Прага, 1924. — Т. 1. — С. 72.
³² М у х и н Н. Киево-Братский училищный монастырь // Труды Киевской Духовной Академии. — 1896. — № 4. — С. 295.
³³ ДОВУН. — № 144. — С. 382 — 385.
³⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. — СПб., 1848. — Т. 3. — № 316. — С. 446; № 318. — С. 448 (далі — АЮ и ЗР).
³⁵ АЮ и ЗР. — Т. 3. — № 313. — С. 443.
³⁶ ДБХ. — № 20. — С. 62 — 63.
³⁷ ДОВУН. — № 87. — С. 231 — 232.
³⁸ Там же. — № 225. — С. 580 — 581.
³⁹ АЮЗР. — Ч. 3. — Т. 4. — № 240. — С. 603 — 604.
⁴⁰ Д о р о ш е н к о Д. Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу. — Берлін, 1940. — С. 36.
⁴¹ В л а с о в с ь к и й І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Нью-Йорк, 1977. — Т. 2. — С. 302.
⁴² Полное собрание законов Российской империи: Собр. 1-е. — СПб., 1830. — Т. 1. — № 7. — С. 166, (далі — ПСЗ — 1), АЮ и ЗР. — Т. 3. — № 267. — С. 337; № 330. — С. 480.
⁴³ АЮ и ЗР. — Т. 3. — № 335. — С. 487; М у х и н Н. Киево-Братский училищный монастырь. — С. 284.
⁴⁴ АЮ и ЗР. — Т. 3. — № 312. — С. 436.
⁴⁵ К у ш н а р е в а М., М о р д в и н ц е в В. Опальный патриарх. — К., 1992. — С. 31.
⁴⁶ Л о г в и н Г. З глибин. — К., 1990. — С. 63.
⁴⁷ АЮ и ЗР. — Т. 3. — № 330. — С. 481.
⁴⁸ — ⁴⁹ М а к а р и й. История Русской Церкви. — СПб., 1910. — Т. 12. — С. 55.
⁵⁰ — ⁵² ДОВУН. — № 145. — С. 385 — 386; АЮ и ЗР. — Т. 3. — № 318. — С. 448; ГУДМ. — Т. 3. — № 120. — С. 146 — 147; Д о р о ш е н к о Д. Нарис історії України. — Т. 2. — С. 20; К р и п ' я к е в и ч І. Богдан Хмельницький — поборник возз'яднання України з Росією. — С. 9, 14.
⁵³ Л и п а Ю. Призначення України. — Львів, 1992. — С. 241.
⁵⁴ АЮ и ЗР. — Т. 3. № 318. — С. 448.
⁵⁵ ДОВУН. — № 145. — С. 385 — 386.
⁵⁶ ЦДІА України в Києві, ф. 1407, оп. 2, спр. 99, арк. 5.
⁵⁷ ДБХ. — № 213. — С. 299; № 214. — С. 300.

В. І. Яременко (Хмельницький)

Історіософські аспекти відображення діяльності Б. Хмельницького у творчості Т. Г. Шевченка

Досвід показує, що великі письменники часто справляють на формування історичного світогляду та національної свідомості людей більший вплив, ніж великі історики. Саме до таких майстрів слова належить Тарас Шевченко. Тому з'ясування його історичних поглядів на національно-визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького, як і на особу самого гетьмана, не є суто академічною проблемою.

Донедавна ця тема лише коментувалася дослідниками тих чи інших творів Т. Шевченка¹ чи побіжно розглядалася при вивченні його історичних

поглядів². Тим часом є вагомими підстави дослідити її, хоч і з певними застереженнями, в історіософській площині. Адже Шевченко, не будучи істориком-фахівцем, постійно цікавився історичними джерелами та літературою. Зокрема, доведено, що він не просто читав, а студіював козацькі літописи³. Відомо також, що Т. Шевченко знав безліч дрібних деталей, пов'язаних з життям гетьмана. Так, у «Назарі Стодолі» згадується місце зустрічі Б. Хмельницьким труни з тілом загиблого в Молдавії сина Тимоша⁴. Ю. Беліна-Кенджицький згадував, що Шевченко, коли зайшла мова про Немирів, кинув фразу про іншого гетьманенка — Юрія: «Це ж там мучився той бідолаха»⁵. Поет турбувався про достовірність фактів, довіряючи лише фахівцям. Так, коли з праці російського історика С. М. Соловйова стало відомо, що в Лисянці нібито народився не Б. Хмельницький, а його батько, Т. Шевченко в листі від 8 грудня 1856 р. до М. Лазаревського просив зробити відповідні виправлення у повісті «Матрос»⁶.

Шевченкове сприйняття особи і діяльності Б. Хмельницького навіть в історіософському плані можна об'єктивно дослідити лише шляхом ретельного аналізу творчої спадщини великого поета і художника. Маємо-бо справу не з ученим, а з творчою особистістю. Крім того, автор керуватиметься у висвітленні теми такими засадами, як урахування особливостей художнього осмислення й відображення минулого та відповідна кореляція і «реконструкція», використання даних допоміжних історичних дисциплін (етнографії, текстології, етнопсихології тощо), порівняння одержаних результатів з висновками авторитетних істориків, уникання так званої «оціночної» термінології, яка не поглиблює, а спрощує історіософський зміст, віддаляє від істини. Сподіваємося також дещо спростувати ідеологічні зловживання навколо питання про ставлення Т. Шевченка до особи Б. Хмельницького та наслідків його політичної діяльності.

Ще й досі існує стереотип, що Шевченко-поет набагато перевершує Шевченка-художника, хоча ще його сучасники відзначали, що пером і палітрою він «однаково вертить»⁷. Як художник-фахівець Шевченко вперше звернувся до теми діяльності Б. Хмельницького саме в малярстві. До 1836 — 1837 рр. відносять його цілком оригінальний твір «Смерть Богдана Хмельницького» (туш, перо, пензель)⁸. Вже цей перший малюнок засвідчив, що його автора передусім цікавили наслідки політичної діяльності гетьмана. Такий підхід пояснюється особливостями історичного світогляду Шевченка, який, за словами бібліографа В. Дорошенка, «весь ... побудований був на антитезі славного минулого України та її сучасного тяжкого стану»⁹.

В основу сюжету малюнка «Смерть Богдана Хмельницького» покладено конкретні історичні події. 24 жовтня 1656 р. між Московською державою і Польщею всупереч українсько-московським домовленостям 1654 р. було підписано Віленське перемир'я. Воно передбачало елекцію царя на польський трон та спільні дії проти Бранденбурга і Швеції, яка на той час вже окупувала значну частину польської території. В Україні цей дипломатичний крок московського уряду сприйняли як зраду¹⁰. Б. Хмельницький, формально не пориваючи з Москвою, розгорнув бурхливу військово-дипломатичну діяльність для прискорення процесу створення нової антипольської коаліції «без Москви і всупереч усяким її планам» (В. Дорошенко). Але з початком 1657 р. стан його здоров'я катастрофічно погіршувався. Хвороба прикувала гетьмана до постелі. З 5 по 11 квітня в Чигирині проходила козацька Рада, на якій Б. Хмельницький, за свідченням генерального обозного Ф. Коробки, «... гетманство своє здал за згодою полковников и всего войска сыну своему Юрью; а ныне-де он в 16 лет, и булаву-де ему гетманскую дали; только-де власти ему никакие не имеют, пока места отец его и жив будет...»¹¹. На малюнку Т. Шевченка передано цей історичний момент. В глибині — освітлена постать виснаженого хворобою, вже немічного гетьмана. Щойно він узяв до рук державницьку булаву, піднесена жінкою, яка може символізувати фортуна або матір-Україну. Біля його ніг — схилена постать молодого гетьманенка. Ліворуч, біля ліжка, у великому кріслі сидить, замислившись, митрополит. Ним міг бути С. Косів, який помер 13 квітня 1657 р.¹²

тобто уже після Ради. Праворуч у такому ж кріслі — московський посланець-боярин. Поза його вальсяжна, він повернувся до Хмельницького майже спиною. Постать боярина, зображена художником на передньому плані, різко контрастує із загальним трагічним настроєм: заломленими у відчай руками, похиленими головами, колінкуванням, скупими козацькими риданнями. Боярин — весь в очікуванні трагічної розв'язки. Розворот його голови, підсилений виразом обличчя, передає зневагу і презирство до вмираючого гетьмана. Т. Шевченко знав, що митрополит С. Косів був рішучим противником зближення з Москвою, і його супротивна бояринові постать на малюнку теж має символічне значення. Увагу глядачів до боярина допомагає привернути також нечітко окреслена постать (очевидно, канцеляриста) із заломленими руками, що знаходиться за кріслом боярина. Його злякано-похлилий вигляд символізує ту частину українців, які завжди тримали «ніс за вітром», перевертнів. Цей персонаж має алегоричне спрямування.

Основним джерелом для розробки сюжету картини могла бути «Історія Русів»¹³, але в ній нічого не сказано про присутність на Раді московського посланця, так само як і у відомій думі про смерть Б. Хмельницького. Гадаємо, що «боярський» мотив взято з «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського. Останній повідомляв про сутички між боярином В. Бутурліним і хворим Хмельницьким, коли гетьман у запальній і різкій формі висловлював докори на адресу московського самодержця з приводу його антиукраїнських намірів¹⁴.

Шевченків малюнок викликає враження глибокого суму і безнадії. Трагічне відчуття посилюється композиційним вирішенням теми. На малюнку виразно виділяються дві групи персонажів. З одного боку — козацьке військо з тепер уже державницькими клейнодами, а з іншого — самотній умираючий Богдан. Фігура боярина не лише трохи закриває гетьмана від глядача, а й ніби відокремлює його від українського люду. На наш погляд, у цьому творі, як і в багатьох інших, Шевченко геніально використовує засоби образотворчого мислення творців українських народних картин та середньовічної гравюри, де «ідея розкривається у композиції, побудованій на низці метафор, принципово відмінній від... творів професійного живопису»¹⁵.

Художнє вирішення теми на малюнку незаперечно засвідчує, що Шевченко оцінював обрану Хмельницьким форму союзу з Московським царем як трагічну помилку великого гетьмана. Не випадково, картина імпонувала полякам, друзям Шевченка¹⁶. Привертає увагу ще один аспект. На малюнку Шевченка передачею булави відображено нове явище в історії Гетьманщини — перехід від республіканської (виборної) до патримоніальної форми влади в козацькій державі¹⁷. Шевченко виділив те, навколо чого продовжують і сьогодні ламатися наукові стріли істориків.

Близько 1842 — 1843 рр. Шевченко знову повернувся до цієї ж теми. З'явилося три ескізи, зроблені олівцем (VII, кн. II, № 277, 278, 279). Можливо, виношуючи плани підготовки серії офортів «Мальовнича Україна», в її історичному розділі він спочатку збирався подати і «Смерть Богдана Хмельницького», але вже в новому варіанті. Ескізи засвідчують, що пошук вівся у напрямі композиційних змін. На одному з них Хмельницький перебуває вже в оточенні козаків. Митрополит сидить у кріслі праворуч, між ліжком гетьмана і столом. По інший бік стола — трохи схилена постать московського посланця. Вона вже не випромінює пихатості і відчуття господаря становища. Це старенький дідусь, може, й не дуже прошений, що сумлінно виконує царське доручення і терпляче очікує фіналу (офіційна Москва завжди вміла дождатися свого історичного часу). Тобто Т. Шевченко мав намір притлумити в новій композиції відчуття трагічності і безнадії. Але ідея її була тією ж. Глядач разом із козаками, що проходять через відчинені двері світлиці, спочатку зосереджується на вмираючому, далі помічає митрополита і, зрештою, його увагу привертає особа боярина, якого розміщено найближче. Глибоко метафоричного змісту набирає та обставина, що представник Москви сидить край столу. На малюнку він лише спирався на нього ліктем. Здавна стіл в оселі українців був певним магічним символом. Він вважався місцем

самого Бога¹⁸, на нього не можна було класти нічого нечистого¹⁹. На Слобожанщині було поширене ритуальне дійство — «ходіння в рай» — після народження і хрещення дитини. Саме стіл уподібнювався раю, де жили предки²⁰. У селянській хаті стіл виконував функції культового відтворення результатів праці²¹. За столом відбувалися трапези на знак вияву дружби і приязні. Оскільки боярин сидить окремо від інших, виникає думка, що він самочинно вмотивувався біля «святого місця». В українців є прислів'я, в яких образно мовиться, що допуск до столу поганой людини призводить до посилення нахабства і всюдозволеності²². Доречно тут згадати, що в часи Б. Хмельницького мав місце своєрідний «етикетно-дипломатичний» конфлікт, пов'язаний зі столом. 4 червня 1657 р. змучений хворобою Б. Хмельницький доручив вести переговори з московським посольством генеральному писарю І. Виговському, обіцяючи вислухати послів після видужання. За звичаєм запросив їх до столу. Невдоволені Бутурлін і його люди відмовилися від задоволення, що було сприйнято як прояв відвертої неповаги до керівника Української держави. Лише стриманість Хмельницького примусила послів пообідати²³. Шевченко міг знати про цей інцидент з праці Д. Бантиша-Каменського²⁴.

Малярські пошуки Шевченка з метою адекватного відображення свого розуміння діяльності Хмельницького і Хмельниччини тривали й далі і привели до створення офорту «Дари в Чигрині 1649 року» (VII, кн. I, № 94). Він з'явився друком наприкінці листопада 1844 р. в альбомі «Мальовнича Україна». У першому листі до О. Бодяньського Т. Шевченко називає його інакше — «Дари Богданові і українському народові» (VI, с.29). Під офортом було розміщено авторський текст українською та французькою мовами, написаний у традиціях української народної картини «Козак Мамай» (з використанням елементів півустанови), такого змісту: "Із Царяграда, із Варшави і Москви прибували послы з великими дарами єднать Богдана і народ український, уже вольний і сильний. Султан, окреме великого скарбу, прислав Богданові червоний оксамитовий жупан на горностаєвій хутрі на кшталт княжої порфири, булаву і шаблю, одначе рада (опріч славного лицаря Богуна) присудила єднать царя московського".

Відомості про прибуття послів до гетьманської столиці та привезені подарунки Шевченко, як справедливо зазначають дослідники²⁵, взяв з «Історії Русів». Проте в розкритті сюжету він не дотримувався поданої там історичної канви, можливо, вже тоді вважаючи «Історію Русів» не стільки історичним джерелом, скільки, за висловом історика О. Оглоблина, «політичним трактатом, втіленим в історичну форму», «декларацією прав української нації». За «Історією Русів», послы з'явилися в Чигирині у травні 1650 р. Тоді ж нібито відбувалася і Рада, на якій Богун виступив проти союзу з царем, бо «в народі московском владычествует самое неключимое рабство и невольничество в высочайшей степени...»²⁶. Шевченко в тексті до картини вживає дієслово неозначеного часу — «прибували». Воно точніше відбиває історичні реалії, показуючи події як процес. Саме в 1649 р. утворюється Українська козацька держава, яка дістає певне правове оформлення в Зборівському трактаті. До його положень політичні провідники України зверталися і пізніше, обґрунтовуючи свої державницькі домагання²⁷. За «Історією Русів», після Ради Хмельницький відправив посланців лише завдяки дипломатичним запевненням кожній із держав окремо, що він «...усіляко дбатиме за злуку з ними і свого народу, як минеться в ньому перший осоружний до протекції жар»²⁸. В тексті ж до картини йдеться про рішення пізнішої старшинської Ради в Переяславі 1654 р. При цьому опозиція Богуна не є довільним перенесенням подій в часі та ігноруванням джерел. У Д. Бантиша-Каменського Т. Шевченко міг прочитати, що в 1654 р. «...из малороссийских полковников один только винницкий, Иван Богун, славный храбростію, уважаемый козаками и гетманом, не присягал царю»²⁹.

На первозданності козацької держави, названої Шевченком у багатьох його творах Гетьманщиною, увага акцентується за допомогою біблійної символіки, зрозумілої широкому загалові. Три посланці примушують згадати

трьох мудреців з Євангелія від Матвія (2:11 — 12), що приходять поклонитися до новонародженого Ісуса Христа з дарами — золотом, ладаном і смироною, але не сповіщають про немовля царю Іроду, остережені про його злі підступні наміри. Ця тричленність асоціюється і з трьома доленосними шляхами вибору, про які розповідається в народних казках, легендах, переказах. На згадку приходить (назва також спонукає до цього) і крилатий вислів Лаконна з Вергілієвої «Енеїди»: «Timeo Danaos et dona ferentes» — «Боюся да найців, що навіть дари приносять». Про добре знання Шевченком твору Вергілія свідчать неодноразові згадки про нього у повісті «Близнець».

На композиційне вирішення картини за допомогою символіки автора могла наштовхнути та сама «Історія Русів». У ній розповідається, як черкаський протопоп, якийсь Федір Гурський, на козацькій Раді трактував привезені дари за аналогією з євангельською розповіддю про трьох «царів або волхвів», викликаючи своїми поясненнями негативну реакцію у козаків³⁰. Отже, розповсюджувана в численних рукописних списках «Історія Русів», таким чином, допомагала сучасникам Шевченка краще зрозуміти ідею офорту. На алегоричний зміст натякає і картина «Козак Мамай», зображена на стіні світлиці. Засторога, викликана алегоричними засобами, посилюється від реалістичного зображення похмурих облич усіх трьох послів. Такий настрій не можна пояснити лише їх психологічним станом: непевністю, яку з держав Б. Хмельницький оберє в союзники-протектори. Адже дипломати, як відомо, добрі актори. Постаті послів обернені не в світлицю, де радиться Хмельницький зі старшинами, а до глядача. Але вони нас не бачать. Прикриті очі, заглибленість у себе засвідчують, що в цих людей, які є уособленням політичних намірів своїх держав, нечисті помисли: привізиши атрибути державності (булаву, шаблю), вони вже тепер знають, що з часом заберуть їх назад. Саме це і відбувалося одразу по смерті Б. Хмельницького, коли новопосталу Українську державу краяли на шматки Польща, Москва і Османська Туреччина. Тіньові контрасти, блискучим майстром яких вважається Т. Шевченко, допомагають розкрити задум автора. Майже затінений польський посол сидить у глибині скромного, але прикрашеного картинами, різьбою та іконами, передпокою (символ початку політичного присмерку Речі Посполитої). Значно краще освітлений московський посол, який сидить найближче до внутрішніх покоїв, біля столу, де лежать дари. Символічний зміст має і те, що все світло, як спостеріг мистецтвознавець Д. Антонович³¹, у передпокій проникає крізь дуже широкий отвір з ясно освітленою другою хати, де проходить Рада. Красномовними деталями картини є засунутий за пояс великий кинджал турка, масивний ланцюг на шії московського посла з бляхою-іконкою — ознакою чину, розведені руки українців (національний жест безсилля, тоді як потрібно виявити залізну волю), задумлива постать козака-вартового.

Офорт «Дари в Чигрині 1649 року» є вершиною малярської творчості Шевченка в художньому відображенні подій і наслідків національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Самого гетьмана на картині не видно, і це є додатковим свідченням того, що процес абстрагування у висвітленні теми досяг тут свого апогею. Творчо розвиваючи традиції українського малярства, Т. Шевченко зумів за допомогою образних засобів та письмового підтексту³² умовно провести глядача через основні перипетії Хмельниччини — від зародження держави до наслідків державотворчих зусиль Хмельницького — і одночасно викласти своє розуміння досягнутого. На нашу думку, Т. Шевченко вважав, що Б. Хмельницький та його уряд не реалізували повністю прагнення українців до визволення, а політична залежність України від інших держав, особливо від московського царства, переходила небезпечні межі звичайної дипломатичної гнучкості і, зрештою, погіршила її становище. Про це свідчить ідея застереженості і похмурої невизначеності, виражена в «Дарах». Але Т. Шевченко не розставляє оціночних акцентів, не вдається до присудів. У картині все-таки домінує мотив народження нового ладу, своєї держави, з якою змушені рахуватися. В неї ще багато попереду і злетів, і падінь. Посли знаходяться-таки в передпо-

кої, а не в світлиці. Московський посол, незважаючи на зафіксований у письмовому підтексті факт союзу, ще змушений терпляче очікувати на аудієнцію разом з іншими. Ще попереду переговори між Польщею і Московією у Вільно 1656 р., куди українське посольство Р. Гапоненка навіть не допустили, «яко псов до церкви Божи»³³, а сам Б. Хмельницький вирішує, кого йому пустити на свій поріг, а кого й ні.

Своєрідною ремінісценцією «Дарів» можна вважати три легкі олівцеві начерки на тему «Богдан Хмельницький перед кримським ханом» (Х, № 90, 91, 92), зроблені 1857 р. в Нижньому Новгороді під враженням від першого тому монографії М. Костомарова про Б. Хмельницького. Історичною основою начерків, а можливо, і майбутньої картини, стало укладення Б. Хмельницьким на початку 1648 р. угоди з кримським ханом про спільні дії проти поляків. У «Літопису Величка» говориться про прийом у Бахчисараї, де Хмельницький, відїжджаючи, залишив закладником свого сина Тимоша. Турецький історіограф Мустафа Наїм (1617 — 1703) також повідомляє про цей факт³⁴. На одному з начерків Б. Хмельницький стоїть перед ханом з шапкою в руці, похиливши голову, поряд із сином, якого хоче передати в заклад. На другому — він зображений у шапці, з відведеною правою рукою (знову національний жест), а син пильно і з докором дивиться на батька. Які історичні думи тривожили тоді Шевченкову музу? Можливо, вибрики фортуни Хмельницького, яка спочатку схиляє його перед кримським ханом, а пізніше приводить до чигиринських палат з багатими дарами посланця турецького султана — сюзерена цього хана? Чи ідея жертвності в ім'я Батьківщини з її дилемою (благородство чи марнота), така близька Шевченкові в його творчості («Гайдамаки», «Гоголю»). З певністю відповідати на ці питання важко, але незаперечним є одне. Шевченко повертається до першопочатків діяльності Б. Хмельницького, щоб знову, вже вкотре, осмислити її наслідки і таку фатальну для української історії проблему союзників.

Начерки «Хмельницький перед кримським ханом» разом з малюнком «Смерть Богдана Хмельницького» та офортom «Дари в Чигрині 1649 року» можна вважати завершальною ланкою єдиного циклу про Хмельницького і Хмельниччину в малярській спадщині Т. Шевченка. Шевченко-художник поступово заглиблюється в історичні події, але, на відміну від історика, одразу осмислює не їх розмаїття, а сутність, тобто за діалектичним принципом — від загального до конкретного, від наслідків до причин.

Обсяг статті не дає змоги приділити належну увагу численним Шевченковим замальовкам історичних місць та пам'яток, пов'язаних з діяльністю Б. Хмельницького. Підсумовуючи, скажемо лише, що в них добре відображено зневажливе ставлення в Російській імперії до пам'яті про події Хмельниччини та запряженого Москві гетьмана Богдана Хмельницького, що є ще одним ракурсом Шевченкового бачення віддалених наслідків політичної орієнтації провідника буремних подій середини XVII ст.

Перейдемо до поетичного доробку Тараса Шевченка, обмежуючись аналізом переважно тих творів, де є пряме посилення на Б. Хмельницького. Якщо не брати поезій «Кобзаря» 1840 р., в яких ідеться про основний результат політичної діяльності Б. Хмельницького — Гетьманщину, вперше виразно змальовано особу гетьмана в поемі «Гайдамаки» та в уривку драми «Никита Гайдай», що написані приблизно в один час.

У творі про гайдамацький рух 1768 р. звертання до часів Б. Хмельницького мало концептуальний характер. Це добре засвідчує розділ поеми «Свято в Чигирині», який дослідник Б. Навроцький назвав «може, найскладнішою піснею» в «Гайдамаках»³⁵. У ньому екскурс у Хмельниччину має тричленну структуру: авторський вступ (чуттєвий рівень) — пісня кобзаря Волоха (художній рівень) — промова благочинного, людини освіченої (науковий рівень)³⁶. Вона надає йому історіософського звучання. На всіх трьох рівнях бринить трагічна контрастна нота: між боротьбою за свободу в минулому і трагічним сьогоденням. За допомогою таких засобів Шевченко переконливо показує, що Коліївщина за своєю суттю була органічним продовженням національно-визвольних змагань під проводом Б. Хмельницького.

Незавершеність цих змагань та процесів державотворення і спричинили гайдамацький рух. На наш погляд, саме обґрунтуванню цієї ідеї присвячено цілий розділ з багатозначною назвою — «Свято в Чигирині». Адже в поемі сказано, що саме гайдамацьке освячення відбувалося «...над Тясмином, у темному гаї», «в зеленій діброві», тобто під Чигирином, в урочищі Холодний Яр поблизу Мотронинського монастиря. Читачеві дають зрозуміти, що «свято», власне, було не в «колись-то козачому» Чигирині, а сама подія була святом для давньої столиці часів Хмельницького як такої. Чигирин подається в поемі, як і в інших творах, персоніфіковано, як живий свідок епохи. Він є символом державності, розвіяної вітрами історії. Підраховано, що серед згадуваних у «Кобзарі» українських топонімів, Чигирин згадується 23 рази. Він стоїть на четвертому місці після святих для українців слів — «Україна», «Дніпро», «Київ»³⁷.

Вважаємо, що Шевченко помітив органічний зв'язок між Коліївщиною і Хмельниччиною раніше за істориків і художньо відобразив його на принципово інших історіософських засадах. Припускають, що Шевченко міг ознайомитися з рукописом праці М. Максимовича «Сказание о Колиивщине» (1839 р.)³⁸. Але ж у Максимовича читаємо: «...Славний Богдан, со своей Украиной, по обеим сторонам Днепра лежащею, поддался Москве, к которой давно уже влеклись казаки единством веры и своего русского рода, и древним единством государственным»³⁹. А в Шевченкових «Гайдамаках» мовиться про власне «будування» та «панування» часів Хмельницького, його незавершеність. Благочинний звертається з промовою не про віру, а про розпинання «святого» Чигириня, про ярмо і неволю в широкому розумінні. Наслідки ж «влечення» викладено у виразній формулі: «Од козацтва, Од гетьманства Високі могили — Більш нічого не осталось, Та й ті розривають» (1, 62).

Під час своєї першої подорожі в Україну, після тривалої розлуки з нею, Шевченко 9 жовтня 1843 р. у Березані написав «Розриту могилу». У ній сконденсовано почуття від побаченого і почутого на милій Батьківщині. Після таких творів рука нескорро тягнеться до пера. Можливо, тому «Розрита могила» виявилася єдиним україномовним твором Т. Шевченка за весь 1843 рік. У ньому Україна-мати суворо дорікає синові: «Ой Богдане, Богданочку! Якби була знала, У колісці б задушила, Під серцем приспала» (1.169). Посилаючись на цю гнівну інвенктиву, часто роблять спрощені, однозначні висновки про негативне ставлення Т. Шевченка до діяльності Б. Хмельницького взагалі. Якщо ж уважно аналізувати згадку про гетьмана в контексті всього твору, дійдемо висновку, що вона є художнім засобом, пов'язаним (свідомо чи не свідомо) з авторською метою. А мета ця — досягти такого більшого порогу в зображенні історичної долі України, за яким наступає катарсис і народжується кипуча дія. Материнське виболене звертання до Б. Хмельницького, витримане в дусі української традиції (що може бути страшніше за прокляття матері!), нагадує найвищу точку своєрідного поетичного крещендо, що і породжує больовий поріг: материнські страшні докори падають-бо (і то посмертно) на голову самого творця української державності в нові часи. Наступає зворотний ефект: не сум і безнадію викликала «Розрита могила», а наснагу і силу. «Пісня ця, — писав П. Куліш, — була для неї (молоді. — В. Я.) воістину кличем воскресної труби архангела. Якщо коли-небудь говорилося по правді, що серце ожило, що очі спалахували, що над чолом у людини засяяло полум'я, так це було тоді в Києві»⁴⁰.

У «Розритій могилі» дається не оцінка діяльності Б. Хмельницького, а вказується на віддалені наслідки його політичної спільки з Московією. При цьому згадується не про важке кріпацьке ярмо, накинута українцям, а акцентується увага на поглинанні їх як етноареалу: колонізація земель ("Степи мої запродані..."), висмоктування продуктивних сил ("Сини мої на чужині, На чужій роботі"), колаборанство і винародовлення ("А тим часом перевертні Нехай підрастають"). Таке трактування підкріплює символічна назва твору — «Розрита могила», але через обмежені рамки повідомлення ми не будемо тут простежувати ці зв'язки.

Уже наступний у часі після «Розритої могили» твір «Чигрине, Чигрине...» (1844 р.) ніби пом'якшує гнівний випадок проти Б. Хмельницького. «Спи, гетьмане, поки встане Правда на сім світі» (1, 172) — такими словами завершується ця поезія. Категорія правди — одна з основних у Шевченковій творчості — багатюща за змістом. І можна не сумніватися, що в наведених словах ідеться про «правду історії». Адже вони, за логікою викладу, стосуються насамперед констатаційного твердження-волення першої частини твору: «...і про тебе, Старче малосилий, Ніхто й слова не промовить, Ніхто й не покаже, Де ти стояв? чого стояв? І на сміх не скаже!».

«Чигрине, Чигрине...» — чи не єдиний твір Шевченка, де образи України, Чигирини — символу колишньої могутності і гетьмана Б. Хмельницького (хоч він згадується лише один раз) злиті в одне ціле на якомусь вищому, космічному («Над землею летять літа...») рівні, так би мовити, з погляду вічності, яка стирає все вторинне і неістотне. «Високі могили — твоя слава» у творі не руйнуються, а розсипаються під дією часу, бо символізують, як і в «Тризне», історичну пам'ять народу. А вона може житися лише історичними знаннями, коли від покоління до покоління і «промовляють», і «показують», породжуючи волю до самозбереження і самоствердження.

Своєрідна історіософська образність Т. Шевченка сягає своєї довершеності в поемі-містерії «Великий льох» (1845 р.), де маємо, відповідно до вимог жанру, продуману і розгалужену систему символів та алегорій. Вони вражають своєю бездонністю. Побіжно спинимося лише на тих, які стосуються діяльності Б. Хмельницького.

«Малий льох» у поемі — це уособлення спадщини Б. Хмельницького. Сатиричним натуралізованим описом його руйнування представниками імперської адміністрації автор блискуче показав, що час остаточно поховав надії гетьмана на гідну протекцію з боку Москви. «Великий льох» — цілком метафоричний образ усієї України, який за допомогою порівняльного прикметника умовно протиставляється попередньому символу. В цій поемі Т. Шевченко виразніше, ніж в інших творах, визначає місце Хмельниччини в історії Гетьманщини. У досконалій різнобічній тричленній композиції поеми прочитуються три стадії в історії української козацької держави з поступовим поглинанням її Росією: становлення (Хмельниччина) — певна стабілізація після боротьби за Україну сусідніх держав і новий порив до волі (гетьманування Мазепи) — остаточно ліквідація козацької держави (царювання Катерини II — «лютого ворога України»).

Кожен із тричленних блоків-частин поеми так чи інакше розпочинається зі згадки про гетьмана Б. Хмельницького. Вся художня структура твору засвідчує, що Хмельниччину автор вважав посталою українською державою, першоосновою Гетьманщини, а гетьмана — творцем цієї держави. Водночас він вважав, що Б. Хмельницький належно не розпорядився національним набутком. Перша, «українська», ворона, згідно з традиціями казкового звуконаслідування в другій частині поеми промовляє такими словами: «Крав! крав! крав! Крав Богдан крав. Та повіз у Київ, Та продав злодіям Той крав, що накрав» (1, 224). У зв'язку з цим варто нагадати, що за українсько-московськими домовленостями лише в Києві мав перебувати московський воєвода з військовою залогою. Відомий дослідник В. Липинський вважав, що гетьман добивався перебування царського воєводи в Києві, щоб тим самим ще раз офіційно засвідчити перед світом непідданство посталої Української держави польській Короні, щоб знали «про здобуту нею у відношенні до Польщі суверенність»⁴¹. Але, з другого боку, осідок воєводи саме в Києві надавав більшої легітимності імперським претензіям Москви на колишню спадщину Русі. Так зване «історичне право» в середні віки мало велику силу.

Згубна орієнтація Хмельницького на московського самодержця фіксується автором і на останньому історичному відтинку існування Гетьманщини за допомогою анатомічної символіки. В народних ритуалах, зокрема замовляннях, очі вказують напрямок, правлять за просторовий орієнтир⁴². У поемі третя душа-немовля згадує: « — А в галері Князі, і всі

сили, Воеводи... і меж ними Цариця сиділа. Я глянула, усміхнулась... Та й духу не стало!» (1, 224). В цьому контексті заслуговує на увагу думка академіка О. Білецького, який вважав, що три лірники в поемі ("сліпий, кривий і горбатий") зображені в сатирично-полемічному плані і посередньо спрямовані проти письменників, які в 40-х роках ХІХ ст. прославляли Б. Хмельницького у віршах і прозі з вірнопідданицьких до трону позицій⁴³. Такою принизливою для національної гідності була, зокрема, драматична поема «Богдан» Є. Гребінки, видана окремою книгою 1843 року.

Хибність рішення Б. Хмельницького показано в поемі за допомогою майстерного розкриття реакційності й безглуздості імперського ладу в Росії, її нездоланним намаганням підкорити собі всі народи: «Ото указ надрюкують: «По милості Божій, І ви наші, і все наше, І гоже, й негоже» (1, 227). Залишався лише опис історичних руїн під безбарвною назвою «древности». За влучним висловом академіка І. Дзюби, історію України та інших народів, у розумінні Т. Шевченка, офіційна наука «відкривала», щоб потім «закрити», привласнивши собі.

Алегорична образність «Великого льоху» не перешкодила автору вплітати до канви поеми історичні факти. Б. Хмельницький їде в «Переяслав Москві присягати» в пилипівку — тривалий піст перед Різдом. Якраз 21 і 24 грудня 1653 р. Б. Хмельницький пише листи до В. Бутурліна із запитанням їхати з посольством до Переяслава⁴⁴.

Своє ставлення до політики Б. Хмельницького Т. Шевченко висловив у творі «Стоїть у селі Суботові» (1, 233), який ряд дослідників вважає епілогом поеми «Великий льох». На нашу думку, ця поезія, крім того, що є яскравим зразком такої властивості Шевченкової музи, як багатоваріантність якоїсь загальної теми чи так званого творення «в глибину»⁴⁵, водночас виступає своєрідним тлумаченням багатьох метафоричних образів «Великого льоху». До речі, навіть близький товариш Т. Шевченка О. Афанасьєв-Чужбинський помічав у поемі передусім «розсіпані квіти чистої української поезії»⁴⁶.

У творі «Стоїть в селі Суботові» гетьман Б. Хмельницький показаний як людина твердого слова, сповнена благородства, позбавлена дворушності в стосунках на рівні сюзерена і васала: «Там-то він молився, Щоб москаль добром і лихом З козаком ділився». За свідченням джерел, саме такі риси цінував і сам Хмельницький. «Шведи — люди правдивые: умеют сохранять и приязнь, и обещание, а великий государь учинил было надо мною, гетманом, и над всем войском Запорожским немилосердие, примирясь с поляками и желая возвратить им нашу отчизну» — про таку відповідь гетьмана боярину В. Бутурліну Т. Шевченко міг дізнатися з праці історика Д. Бантиша-Каменського. Проте в політиці благородство проводирів саме по собі ще не дає жаданих результатів. «Не так воно сталось» — цією фразою та дієсловом «молився» автор одночасно наголошує, що орієнтація Б. Хмельницького на Москву не була безальтернативною, однозначною і безсумнівною⁴⁷.

Показуючи ближчі й віддаленіші наслідки московської протекції, Т. Шевченко у вірші виділяє кілька аспектів, які лежать переважно в морально-етичній площині: колоніальне пограбування ("...То все очухрали"), елементарна невдячність ("Та тебе ж і лають..."), заперечення права українців на свою історичну спадщину ("Таки й було наше"). Внаслідок цього народ стає індиферентним, втрачає власну гідність і повагу інших ("Так сміються ж з України Сторонні люди!"). Загублені святощі автор передає через вражаючий образ «церкви-домовини», що має розвалитися. В ньому також прочитується фальшивість тези про єдину віру як основну підвалину союзу.

Відомий дослідник джерельно-історичної бази Шевченкової творчості Я. Дзира висунув версію про те, що вірш «Стоїть в селі Суботові» був прямою відповіддю на «теорію» російського історика М. Погодіна, згідно з якою українці прийшли на Подніпров'я тільки після монголо-татарської навали на місце великоросів⁴⁸. Однак М. Грушевський зазначав, що шовіністичні погляди М. Погодіна були теоретично оформлені вперше лише 1851 р., а в 40-х роках він, за його ж власними словами, ще думав інакше⁴⁹. Згадка

у Т. Шевченка про поляків ("...Наймали Татарам на пашу Та полякам") прямо не стосується концепції М. Погодіна, а є натяком на аналогічні псевдонаукові вправи або їх продовження. Так звана погодінська «теорія» з'явилася не на голому місці. В зародку вона існувала в концепції «единой русской народности», на основі «общерусской истории» князівської доби, що посилено розроблялася офіційною російською історіографією. Т. Шевченку вона була добре відома. «Дивись, які! Карамзіна, Бачиш, прочитали! Та й думають, що ось-то ми!» — закидає «українська» ворона «російській» у «Великому льоху». Т. Шевченко раніше від інших передбачив зміну акцентів у російській історіографії: від твердження про спільну батьківщину до тези про неавтохтонність українців.

Цілу гаму «історіософських почуттів» знаходимо у чотиривірші-експромті «За що ми любимо Богдана», який одні вважають реплікою в суперечці, інші — коментарем до прочитаного, ще інші — начерком майбутнього твору (I, 269, 511). Психологічна формула «любимо, бо москалі забули» посилюється вказівкою на прояви ще більшої зневаги: «У дурні німчики обули Великомудрого гетьмана». «Німцем, — пояснював М. Гоголь, — у нас називають кожного, хто тільки з чужого краю, нехай він буде француз, чи цесарець, чи швед — все німець»⁵⁰.

У першому варіанті вірша стояло «У дурні бідного обули» (I, 392), в другому — Т. Шевченко вводить зменшувальний іменник «німчики» замість іронічно-жалісливого прикметника «бідного», акцентуючи на антиукраїнському трактуванні постаті гетьмана. Вважаємо, що і сам фразеологізм «у дурні обути» спеціально запозичений задля цього з мови російської ("Обули филию у чертовы лапти", «В лапти обути (обмануть)»⁵¹). Словник мови Шевченка пояснює вислів «у дурні обути» як «обдурити». Це однозначно і неточно. Із змісту зрозуміло: йдеться про те, що із Хмельницького «зробили дурня», тобто про сучасні Шевченкові трактування особи гетьмана відповідним чином.

Не лише вражений патріотизм водив рукою великого поета під час написання експромту, а й розуміння того, що Б. Хмельницький прагнув поєднатися з Московським царством на рівноправних умовах. Тому Москва ніколи не була задоволена його діями. «Как всем известно, — заявляв Петро I, — со времени первого гетмана Б. Хмельницкого, даже до Скоропадского, все гетманы явились изменниками»⁵².

Чотиривірш міг бути відлунням гарячих дискусій, які велися серед кирило-мефодієвських братчиків стосовно місця Б. Хмельницького в історії України. Відомо, що під час арешту М. Костомарова у нього було вилучено «три тетради Истории Хмельницкого»⁵³. На допиті студент Г. Андрузький про ті дебати повідомляв так: «Шевченко не так уж нападал на ляхов, от славянины был не прочь; но зато жестоко порицал Хмельницкого, что и выразил в стихотворении «Великий лех». Посяду это огорчало, он ставил Хмельницкого выше всех мужей и правителей. Я разделяю это мнение... Порицая Хмельницкого, Шевченко превозносил Мазепу, Посяду порицал за кровавое достижение власти. Я тоже. Что же Костомаров? Он и да, и нет! Находил пороки в Хмельницком и доблесть в Мазепе...»⁵⁴. Неважко здогадатися, що Т. Шевченко докоряв Б. Хмельницькому саме за союз з Москвою, бо протиставляв йому Мазепу, який вирішив на схилі літ звільнитися від жорстоких обіймів московського царя.

Ще одне «нелітературне» свідчення ставлення Т. Шевченка до Б. Хмельницького міститься в «Щоденнику» поета. Прочитавши монографію М. Костомарова про гетьмана, 22 вересня 1857 р., він записав: «Прекрасная книга, вполне изображающая этого гениального бунтовщика. Поучительная, назидательная книга! Историческая литература сильно двинулась вперед в продолжение последнего десятилетия. Она осветила подробности, закопченные дымом фамилиама, усердно кадимого перед порфирородными идолами» (V, 139). Із запису зрозуміло: 1) Т. Шевченко мав свій усталений погляд на діяльність Б. Хмельницького ще до ознайомлення з монографією ("вполне изображающая"), 2) він вітає зародження народницького напрямку в

історіографії, коли основним об'єктом дослідження стають маси та їх провідники, 3) таким визначним організатором і провідником він вважає і Б. Хмельницького (епітет «геніальний»), але натякає на його прикінцевих політичних прорахунках (напівсаркастичне — «бунтовщик»).

Після тяжких солдатських років пекучий біль за долю України, підсилений досвідом власних страждань, знову наворачтає Т. Шевченка до художнього осмислення наслідків Хмельниччини. Робиться це в цілком новаторських поетичних формах. 18 серпня 1859 р. в Переяславі був написаний вірш «Якби-то ти, Богдане п'яний», який, на нашу думку, є продовженням і збагаченням традицій середньовічної сміховинної культури в поезії, бо в ньому присутні такі елементи, як обрядововидовищність, вилучення ієрархічності між людьми, священна пародійність, гротеск, карнавальномайданова фамільярність⁵⁵.

Вірш за змістом і структурою складається з двох частин⁵⁶. У першій автор ніби закликає Б. Хмельницького поглянути на віддалені наслідки своїх політичних зусиль: «Якби...тепер на Переяслав глянув!» Він підкреслює за допомогою наголошеного прислівника «тепер», що гетьман у союзі з московським царем шукав добра для України, і якби побачив наслідки цього союзу, вони б його приголомшили. Переяслав тут згадується і в прямому значенні — як колишнє княже і полкове місто, і в символічному — як місце укладання угоди з Москвою.

Джерела зафіксували певну схильність Б. Хмельницького до вживання хмельних трунків⁵⁷. Іноді він навіть використовував цю свою ваду в дипломатичній грі з Польщею й Московією⁵⁸. Але треба пам'ятати, що в Шевченковій мові прикметник «п'яний» полісемантичний, часто вживається в образному значенні. У вірші означення «п'яний» стосовно Б. Хмельницького може мати такий семантичний ряд: «нерозумний», «задурманений», «нерозсудливий», «недомудр» (у «Невольнику» — «Про Богдана недомудра»), «такий, що втратив голову». Адже п'яному немає потреби знову впиватися, та ще й «здорово». Нагромадження слова «п'яний» та похідних від нього автор не тільки посилює можливий розпач гетьмана, а й показує, що його довірливість у стосунках з Москвою переходила межі «розумної достатності».

У другій частині вірша прочитується засудження (на цей раз автора) вже засудженого гетьманом, а частини і його самого. Це своєрідний художній засіб, який можна назвати запереченням заперечення або подвійним запереченням і який у логіці та діалектиці веде до утвердження нової якості. Своєрідним засобом подолання попередньої якості, який водночас містить елемент внутрішнього зв'язку з ним є вислів «Амінь тобі, великий муже!» Багатогранність подання особи Б. Хмельницького органічно пов'язана із ствердженням альтернативності історичного розвитку. Воно досягається нагромадженням дієслів майбутнього неозначеного часу, а особливо словосполученням «Якби...то», що вживається в обох частинах твору.

Використаний автором оригінальний художній засіб «купання в калюжі» Б. Хмельницького має історичне підґрунтя. Це — козацький звичай, пов'язаний з виборами старшин. Д. Яворницький, зокрема, повідомляв, що після виборів на Січі Кошового старі козаки по черзі підходили до нього і сипали на голову пісок чи мазали болотом на знак того, щоб не зазнався⁵⁹. Подібні церемоніальні застороги в тій чи іншій формі збереглися і під час виборів гетьмана в громадському побуті українців. Битий долею Т. Шевченко, торкаючись проблеми вибору, умовно повторив традицію.

Прикметно, що останнім Шевченковим твором, де згадується гетьман Б. Хмельницький, була поезія «Осія Глава IV Подражание». В ній, зокрема, читаємо: «Мій любий краю неповинний! За що тебе Господь кара, Карає тяжко? За Богдана, Та за скаженого Петра...» (I, 268). Біблійний пророк VIII ст. до н.е. Осія попереджав про близький крах своєї держави — Ізраїлю. Т. Шевченко вже переймався долею України як етносу («не стане знаку на землі...»). І він, щоб викликати своєрідний «больовий ефект» у сучасників, оз-

начив іменем Б. Хмельницького просту історичну аксіому: народ, що втрапив свою державність, з часом втрачає і свою національну ідентичність.

Аналіз творів Т. Шевченка показує, що висвітлення ним особи і діяльності гетьмана Б. Хмельницького мало не чуттєво-спонтанний, а спонукальний характер і зумовлювалося особливостями його історичного світогляду. Щоб зрозуміти політичний стан України та його причини, Т. Шевченко звертався до історичних джерел, тобто намагався пояснити ближче в часі віддаленішим. Це цілковито узгоджувалося з принципами історичної науки. Саме такий підхід М. Блок називав «ідолом племені істориків», «ідолом джерел» або «манією походження», попереджаючи про небезпеку контамінації понять «джерела» і «причини»⁶⁰. Т. Шевченко не плував цих понять, багато розмірковуючи над альтернативністю в історії. У відображенні ним подій Хмельниччини простежуються два взаємопов'язані діалектичні принципи, властиві історичним дослідженням: зрозуміти нинішнє за допомогою минулого і зрозуміти минуле за допомогою нинішнього.

Принагідно можна припустити, що проблема наслідків історичних подій цікавила Т. Шевченка ще й у зв'язку з особливостями художнього розкриття минулого. Адже «підсумкові» історичні сюжети, як ніякі інші, давали змогу стисло, але виразно і яскраво відтворити увесь, іноді тривалий у часі, історичний процес. Наслідки примушували подумки повертатися до першопричин. Саму ж досить абстрактну категорію наслідків або науки минулого швидше можна було донести за допомогою метафоричних засобів та алегорій.

Т. Шевченко, постійно оспівуючи Гетьманщину, не міг не віддавати належного заслугам Б. Хмельницького в організації української держави на порозі нового часу. Навіть царські сатрапи це розуміли. В матеріалах III Відділення про Т. Шевченка зазначалося, що він «возглашал о славе гетьманского правления». Там же застерігалось, що з його віршами «...в Малороссии могли посягаться и впоследствии укоренится мысли о мнимом блаженстве времен гетманщины, о счастье возвратить эти времена, и о возможности Украине существовать в виде отдельного государства»⁶¹. Водночас Т. Шевченко оцінював діяльність Б. Хмельницького реалістично. Адже поет був одним з тих, хто, за словами академіка Д. Багалія, «звернув увагу на ту поважну причину українського занепаду, що залежала вже не од Москви й Польщі, а од самої України, або краще сказати — од її гетьманів, од верхніх станів її суспільства»⁶².

Т. Шевченко закидав Б. Хмельницькому нерозуміння природи московського самодержавства. Квапливий і тісний союз з московським царем, укладений за ініціативою гетьмана, він вважав великим політичним прорахунком, помилкою. Вона, зрештою, призвела не лише до інкорпорації Гетьманщини в імперський організм, а й до посилення процесу загрозливого розчинення в ньому українського етносу. Чи міг гетьман передбачити такий розвиток? На це риторичне запитання не може бути однозначної відповіді, але тенденції вже тоді були помітними. Наприклад, історик А. Яковлів зазначав: уже в статейному списку боярина Бутурліна була вказівка на те, що у представників Москви спостерігається тенденція повернення «прародительской отторгнутой отчины, Киева» до московського царя. Цар починає іменувати себе «Великія і Малыя Россіи самодержцемъ» і наказує виготовити нову державну печатку «з новоприбылыми титлы»⁶³. М. Грушевський, який дослідив діяльність Б. Хмельницького «з таким арсеналом документальних відомостей, як ще ніхто перед ним» (Д. Дорошенко), вважав політику гетьмана стосовно Москви за незручну, нерозважну і просто-таки мізерну⁶⁴. «Хмельницький відчув дуже скоро свою помилку», «узол, зав'язаний ним на швидку руку, лишився нерозв'язаним»⁶⁵ — на такі висновки натрапляємо у великого історика. Сучасний письменник та історик В. Шевчук вважає, що під час укладення договору з Московією гетьман допустив такі прорахунки: не визначив чіткої форми підданства, не взяв клятви від росіян на виконання умов, не сам присягав, як хотів спочатку, а допустив, щоб присягав народ,

і це морально дезорганізувало українців, пустив московське військо до Києва⁶⁶.

Цілковиту рацію мав академік О. Білецький, коли констатував, що «Шевченко захоплювався Богданом Хмельницьким як борцем за волю українського народу, але сумував з приводу спілки його з російським царизмом»⁶⁷. Т. Шевченку боліло насамперед те, що зазіхання на Україну з боку Російської імперії намагаються обґрунтувати науково, а підвалини закладалися ще при Хмельницькому. Маємо прецедент, коли історіософське мислення митця, а не вченого генерується історичними концепціями. А це ще один аргумент на доказ того, що проблема історіософії Т. Шевченка не є надуманою.

У першій половині XIX ст. міжнародні зносини Б. Хмельницького були ще мало досліджені. Протеція з боку московського царя трактувалася істориками однозначно, як «присоединение». Можна припустити, що якби Т. Шевченку були відомі всі нюанси політики гетьмана стосовно Москви, це вплинуло б на тональність сприйняття ним особи Б. Хмельницького. Проте загальна спрямованість художнього осмислення ним подій і наслідків Хмельниччини не змінилася б, оскільки вона спиралася на міцну концептуальну основу.

¹ Див., напр.: Повне видання творів Тараса Шевченка. — Варшава; Львів, 1935. — Т. III. — С. 265 — 337 (пояснювальні статті); Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації. — Варшава, 1934; Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезії до заслання. — К., 1964.

² Див., напр.: Антонович В. Произведения Шевченка, содержание которых составляют исторические события // Чтения Исторического общества Нестора-летописца. — Киев, 1881. — Т. II; Марченко М. І. Историчне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка. — К., 1957; Барка В. Правда Кобзаря. — Нью-Йорк, 1961; Историчні погляди Т. Г. Шевченка. — К., 1964.

³ Див.: Дорошенко В. Историчні сюжети й мотиви творчості Шевченка // Повне вид. творів Тараса Шевченка. — Варшава; Львів, 1935. — Т. III. — С. 313 — 315; Дзира Я. Творчість Шевченка і літопис Величка // Вітчизна. — 1962. — № 5. — С. 188 — 200.

⁴ Шевченко Тарас. Повне збір. творів: У 12-ти т. — К., 1991. — Т. 3. — С. 36. Далі томи і сторінки цього видання позначаються в повідомленні арабськими цифрами.

⁵ Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 154.

⁶ Шевченко Тарас. Повне збір. творів: У 6-ти т. — К., 1964. — Т. 6 — С. 144. Далі томи цього видання позначаються в тексті римськими цифрами, а сторінки — арабськими.

⁷ Листи до Тараса Шевченка. — К., 1993. — С. 24.

⁸ Шевченко Тарас. Повне зібрання творів: У 10-ти т. — Т. VII. — Кн. I. — № 8. Далі томи і номери творів цього видання будуть позначатися в тексті.

⁹ Дорошенко В. Историчні сюжети й мотиви творчості Шевченка // Повне вид. творів Тараса Шевченка. — Варшава; Львів, 1935. — Т. 3. — С. 313.

¹⁰ Див.: Дорошенко Д. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 275.

¹¹ Цит. за: Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 466.

¹² Див.: Огієнко І. Українська церква. — К., 1993. — С. 170.

¹³ Див.: Т. Г. Шевченко: Біографія. — К., 1984. — С. 36.

¹⁴ Див.: Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства: Репринтне видання 1903 р. — К., 1993. — С. 217 — 218.

¹⁵ Білецький П. Нетлінні скарби. Українське мистецтво у світовому художньому процесі — К., 1974. — С. 98.

¹⁶ Див.: Лущук В. Богдан Хмельницький і місце його діяльності в мистецькій спадщині Т. Г. Шевченка // Мистецька спадщина Т. Г. Шевченка (матеріали, присвячені дослідженню творчості Шевченка-художника). — К., 1959. — Вип. 1. — С. 82.

¹⁷ Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. — К., 1992. — Т. 2. — С. 32.

¹⁸ Див.: Булашов Георгій. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К., 1992. — С. 165.

¹⁹ Див.: Митрополит Іларіон (Огієнко І). Дохристиянські вірування українського народу. — К., 1992. — С. 126.

²⁰ Див.: Топорков А. Л. Происхождение элементов застольного этикета у славян // Этнические стереотипы поведения — М., 1985. — С. 231 — 232.

²¹ Див.: Данилюк А. Г. Українська хата. — К., 1991. — С. 48.

²² Див.: Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М. Номис. — К., 1993. — С. 159.

²³ Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Назв. праця. — С. 471.

- ²⁴ Див: Б а н т ы ш - К а м е н с к и й Д. Н. Указ. соч. — С. 216.
- ²⁵ Див: Т. Г. Шевченко. Біографія. — С. 117 — 118.
- ²⁶ История Русов или Малой России: Репринтне видання 1846 р. — К., 1991. — С. 98.
- ²⁷ Див: О р л и к П и л и п. Вивід прав України // Вивід прав України. — Львів, 1991. — С. 47.
- ²⁸ История Русов. — С. 144.
- ²⁹ Див: Б а н т ы ш - К а м е н с к и й Д. Н. Указ. соч. — С. 210.
- ³⁰ История Русов. — С. 98 — 99.
- ³¹ А н т о н о в и ч Д. Шевченко як маляр // Повне вид. творів Тараса Шевченка. — Варшава; Львів, 1937. — Т. XII. — С. 152.
- ³² Звертаємо увагу, що репродукування картини в численних альбомах без письмового підтексту є прикрою помилкою, бо значно зменшує можливість її прочитання та трактування, порушує жанрову форму
- ³³ Цит. за: С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Назв. праця. — С. 455.
- ³⁴ Див: П р і ц а к О. Ше раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Укр. археогр. щорічник. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 189.
- ³⁵ Н а в р о ц ь к и й Б. «Гайдамаки» Тараса Шевченка: Джерела. Стиль, Композиція. — К., 1928. — С. 119.
- ³⁶ Тричленність і тривимірність, характерна для творчості Шевченка, є історіософічною ознакою, бо лише в хронографічному вимірі — від минулого через сучасне до майбутнього — є сенс вивчення історії як науки.
- ³⁷ Ф е н е н к о М. В. Топоніміка України в творчості Тараса Шевченка. — К., 1965. — С. 34.
- ³⁸ Див: Т. Г. Шевченко: Біографія. — С. 75.
- ³⁹ М а к с и м о в и ч М. О. Сказание о Колившине // Киев явился градом великим...: Вибрані українознавчі твори. — К., 1994. — С. 248.
- ⁴⁰ Цит. за: Ж у р. П. Літо перше: З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. — К., 1979. — С. 35.
- ⁴¹ Л и п и н с ь к и й В. Україна на перелому, 1657 — 1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1992. — № 2. — С. 147.
- ⁴² Українські замовляння. — К., 1993. — С. 247.
- ⁴³ Див: Б і л е ц ь к и й О. І. Ідейно-художнє значення поеми «Великий льох» // VII наукова шевченківська конференція: Тези доповідей. — К., 1958. — С. 9 — 10.
- ⁴⁴ С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С. 176.
- ⁴⁵ Див: Г р а б о в и ч Г. Між словом і схемою (У пошуках Шевченкового тексту) // Сучасність. — 1993. — № 11. — С. 11 — 114.
- ⁴⁶ Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 93.
- ⁴⁷ Див: Б а н т ы ш - К а м е н с к и й Д. Н. Указ. соч. — С. 217.
- ⁴⁸ Див: Д з и р а Я. Тарас Шевченко і погодінська «теорія» про запустіння Подніпров'я // Літ. Україна. — 14 березня 1991 р. — С. 8.
- ⁴⁹ Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси: У II-ти т., 12-ти кн.: Репринтне видання. — К., 1991. — Т. 1. — С. 552.
- ⁵⁰ Г о г о л ь М. Вечори на хуторі біля Диканьки. — К., 1982. — С. 96 (примітка).
- ⁵¹ Див: Пословицы и поговорки русского народа: Из сборника В. И. Даля. — М., 1987. — С. 136, 464.
- ⁵² Цит. за: Я к о в л і в А. Українсько-московські договори в XVII — XVIII віках // Укр. іст. журн. 1993. — № 7, 8. — С. 127.
- ⁵³ Кирило-Мефодієвське товариство: У 3-х т. — К., 1990. — Т. 1. — С. 333.
- ⁵⁴ Кирило-Мефодієвське товариство. — К., 1990. — Т. 2. — С. 504.
- ⁵⁵ Див: Б а х т и н М. М. Литературно-критические статьи. — М., 1986. — С. 294 — 339.
- ⁵⁶ Див: Ш е в ч е н к о Т а р а с. Більша книжка: Автографи поезій Шевченка 1847 — 1860 рр. — К., 1989. — С. 242.
- ⁵⁷ Див: К о с т о м а р о в М. Галерея портретів: Біограф. нариси. — К., 1993. — С. 150; С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — С. 273.
- ⁵⁸ Див: К о с т о м а р о в Н. И. Собр. соч.: Исторические монографии и сочинения. — СПб., 1904. — Кн. 4. — Т. 10. — С. 259, 262, 264; С о л о в ь е в С. М. Сочинения. — Кн. V: История России с древнейших времен. — М., 1990. — Т. 9 — 10. — С. 522 — 524, 532.
- ⁵⁹ Див: Я в о р н и ц ь к и й Д. Історія запорізьких козаків: У 3-х т. — К., 1990. — Т. 1. — С. 134.
- ⁶⁰ Б л о к М. Апологія історії. — М., 1973. — С. 20.
- ⁶¹ Кирило-Мефодієвське товариство: У 3-х т. — Т. 2. — С. 329.
- ⁶² Б а г а л і й Д. І. Шевченко і Кирило-Мефодієвці: Історико-літературна розвідка. — Харків, 1925. — С. 19 — 20.
- ⁶³ Я к о в л і в А. Назв. стаття. — С. 127.
- ⁶⁴ Цит. за: Д о р о ш е н к о Д. Назв. праця. — Т. II. — С. 280.
- ⁶⁵ Г р у ш е в с ь к и й М. 250 літ // Вивід прав України. — Львів, 1991. — С. 87.
- ⁶⁶ Ш е в ч у к В. Богдан Хмельницький — фундатор козацької держави // Розбудова держави. — 1993. — № 9. — С. 38.
- ⁶⁷ Б і л е ц ь к и й О. Завдання і перспективи вивчення Шевченка // Зібр. праць у п'яти томах. — К., 1965. — Т. 2. — С. 308.

Я. О. Федорук (Львів)

Австрія в східноєвропейській політиці 1654 р.

Історія зв'язків Габсбурзької монархії з країнами Східної Європи у 1654 р. достеменно не вивчена ні українськими, ні російськими, ні польськими дослідниками¹. Посередницька роль Фердинанда III у відносинах між Польщею і Москвою, його участь у підписанні Віленського миру 1654 р., дипломатичний тиск на Швецію під час вторгнення Карла X в Польщу і заходи по утворенню антипротестантської коаліції католицьких держав — вся ця діяльність австрійського двору у час, який поставив Європу в умови поділу на два антагоністичні табори, затінило впливи габсбурзької політики на українсько-польсько-московські відносини після переходу Богдана Хмельницького під зверхність Олексія Михайловича.

I

Однією з важливих справ, котра втягувала Австрію в конфлікти у Східній Європі 1654 р., була позиція Семигороду і претензії Юрія II Ракоція на зміцнення трансільванських впливів у Речі Посполитій. Австрійсько-трансільванське суперництво й їх інтереси у регіоні викликали тертя у відносинах між Габсбурзькою монархією і Трансільванією. Заходи семигородського князя з метою отримання польської корони нагнітали цю ворожу атмосферу між обома правителями. Зверхність Османської Порти над Ракоціями зовсім не перешкоджала такому напруженню, котре існувало в руслі традиційної антитурецької політики Фердинанда III. Звичайно, перевага Австрії над військовими силами Трансільванії викликала стурбованість семигородського уряду: «... Угорський (князь) має великий страх від цесаря для міст, що взяли перед цим»². Через це для Ракоція було дуже важливо зберегти мир з австрійським домом³.

Не виключено, однак, що Фердинанд III хотів інспірувати війну і спровокувати вторгнення в Трансільванію, залучивши до цього якихось ворогів семигородської політики. Військо Запорозьке могло найкраще підходити для цього з огляду не тільки на події придунайської політики козаків 1650 — 1653 рр., але також і на ворожу до України позицію Ю. Ракоція у кампанії 1653 р.

Молдавія і Волощина перебували на початку 1654 р. у великій невизначеності, передбачаючи дальший розвиток своєї війни з козаками і татарами. Це пов'язувалося з особою старого господаря В. Лупула, котрий після війни 1653 р. опинився у татарського хана. В Туреччині також знали про те, що він не припинить боротьбу за молдавський престол і придунайські країни не можуть бути спокійними у цьому відношенні⁴. Тоді Лупул дійсно розгорнув активну діяльність, щоб Б. Хмельницький та Іслам-Гірей виставили свої війська проти молдавського господаря С. Георгіци. Така політика показує високі дипломатичні здібності В. Лупула. Адже він проводив її в умовах погіршення українсько-татарських відносин і формування польсько-кримського союзу.

Зацікавлення козаків Молдавією у Стамбулі також пов'язували із Т. Хмельницьким і Розандою, донькою Лупула⁵.

В інтересах Австрії було підтримати війну на Балканах, і про це знали в Порті з молдавських та волоських донесень. Фердинанд III для цього використав М. Петрашкевича, родича волоського господаря. Цей претендент на один із престолів придунайських країн був при австрійському дворі з молодих років і служив там стольником⁶, а на початку 1654 р. він перебував у Чигирині і здійснював різні дипломатичні заходи проти С. Георгіци. Про це було відомо султанові. Австрійський резидент у Царгороді О. Ренігер доповідав у Відень: «Агенти з Молдавії і Волощини говорили Панайоті⁷, що Петрашко, який при дворі в. ц. м-ту служив стольником, знаходиться у козаків, і був від цесаря відправлений туди з тою метою, щоб козаків підбурив і очолив проти них...»⁸.

В іншому повідомленні від 6 лютого 1654 р. також від молдавських виступів, йдеться про якихось австрійських людей, котрі приїхали до Б. Хмельницького, щоб підбурити його проти семигородського князя і польського короля. Про це писав С. Георгіца до трансільванського полковника Я. Кемені: «Прибув наш чоловік, котрий був біля Хмельницького, і правдиво повідомив, що до Хмельницького прийшли люди німецького цісаря, що сам бачив, і їхні розмови, які вони вели, чув. Він повідомляє, що німецький цісар прагнув, щоб козаки з татарами об'єднали військо проти Трансільванії і вторглися б у Польщу. І якщо Трансільванія надасть допомогу Польщі, тоді піднімуться німці і завоюють королівство найяснішого князя. Але не маємо поняття, яким чином ці люди змогли пробратися до Хмельницького»⁹.

В молдавських джерелах дійсно є свідчення, що після Переяславської ради у січні 1654 р. козацький гетьман разом з московськими військами хотів іти походом на Молдавію, Волощину і Семигород, однак пізніше змінив план, щоб спочатку закінчити війну з польським королем¹⁰. В контексті наведеної реляції С. Георгіца до Я. Кемені виникає запитання, чи міг Хмельницький розраховувати на підтримку Австрії, порушуючи своєю диверсією в придунайських країнах політичну рівновагу цього регіону?

Тут виникає кілька проблем. У першу чергу, неясно: події, описані у цій реляції, відбувалися до чи після приєднання України до Московської держави. Якщо «люди німецького цісаря» мали аудієнцію у гетьмана по дорозі з-під Жванця до Переяслава, тоді, частково, можна пояснити непроінформованість московської делегації В. Бутурліна з приводу цієї місії. На користь такої думки може служити той факт, що молдавський воєвода нічого не говорив Я. Кемені про головну подію 1654 р., а саме про підданство гетьмана цареві. Про це С. Георгіца, наприклад, писав до Яна Казимира та С. Потоцького у листах від 14 і 25 лютого¹¹. Крім того, впадає у вічі дивне формулювання потреб австрійського імператора: об'єднати татарське військо з козацьким проти Трансільванії, але напад зробити на Польщу. А якби Ракоцій рушив зі своїми військами проти козаків, то німецький цісар обіцяє зробити диверсію зі свого боку в семигородські володіння. Тут або щось явно переплутано молдавськими виступами, або за цими словами приховується якась дипломатична гра Фердінанда III. Про його наміри напасти на володіння Ю. Ракоція говорив семигородський посол у Стамбулі, не виключено, що також на підставі відомостей молдавських інформаторів: М. Петрашкевич, доповідав С. Ренігер про розмову семигородця з турками, був відправлений до козаків Фердінадом III, «... щоб вони атакували Семигород по цей бік, а в. ціс. м-т міг звідти це підтримати війною...»¹². Треба зауважити, що подібні звістки не були одиничними. Те саме зустрічаємо і у звіті С. Іванова, посла царгородського патріарха до Москви: «Треба сподіватися того, що в (австрійського) цісаря з угорським (князем) буде війна на довгий час, тому що цісар давно шукав того, щоб йому з угорським (князем) почати війну»¹³. Але Фердінад III, звичайно, не потребував такого приводу для вторгнення в Семигород, щоб шукати його в українсько-трансільванських непорозуміннях у Польщі. І, з другого боку, не в інтересах Габсбурзької імперії було підтримувати політичну нестабільність у сусідньому Польському королівстві, провокуючи Військо Запорозьке на нові кампанії.

Наступна справа, котра стосується цього листа С. Георгіца до Я. Кемені і пов'язана з урядовою кризою Речі Посполитої на початку 1654 р., могла б впливати з того, що імператор, імовірно, шукав у козаків підтримку прогабсбурзької партії в польському суспільстві. Писар київського митрополита Сильвестра Косова О. Филонов говорив про неї у Києві московським послам: «... Вся корона польська вибирає собі іншого короля у Варшаві: одні хочуть королівського брата Кароля, інші — угорського Ракоція, а інші хочуть піддатися цареві...»¹⁴. Але майбутні події під час польсько-шведської війни показали дуже виразно, що австрійський імператор не зазіхав на польський престол. Через це гіпотезу про якісь заплутані політичні комбінації Фердінанда III задля того, щоб отримати корону сусіднього королівства у 1654 р., потрібно одразу відкинути. Не беручи до уваги також різні інші не-

певні міркування, можна зробити висновок, що Австрія була зацікавлена у тому, щоб Б. Хмельницький розпочав ще одну війну з придунайськими країнами. Окрім безпосередньої користі, котру Габсбургам принесло б послаблення Ракоція, така позиція була на руку й польській політиці. Тому цілком правомірно думати, що ці справи вирішувалися також на користь Яна Казимира, але, напевно, без порозуміння з ним. На такому ґрунті визначалися спільні риси австрійської та польської політики у міжнародних відносинах стосовно українських земель. Витрачаючи військову силу на Молдавію та Семигород, козаки мусили б послабити свою активність проти Польщі.

Найімовірніше, що ніякої спеціальної посольської місії від Фердинанда III до Б. Хмельницького, як, наприклад, на початку 1657 р., у 1653 — 1654 рр. не було. Але через Петрашкевича імператор висловив козакам свої погляди на проблему придунайської політики. Власне, розмови, які чув молдавський вістун від «людей німецького цісаря», і про що він інформував свого господаря, мали б стосуватися цього претендента, котрий, виходить, привіз якісь доручення Габсбургів. Здається, що придунайські плани Богдана Хмельницького після Переяславської ради, що так сильно налякали С. Георгіцу, деякою мірою погоджувалися з позицією австрійського уряду. Більше того, М. Петрашкевича не випадково відпустили саме в Чигирин, де він сподівався знайти підтримку гетьмана. Це була прихована провокація Габсбургів, щоб козацькими руками розпалити новий вогонь в османських провінціях на Дунаї. Самі правителі придунайських країн, як було видно з повідомлення Панайоті для С. Ренігера у Стамбулі, знали про діяльність Фердинанда III у розв'язанні нової війни. Австрійський резидент, однак, це всіляко спростовував перед турецьким диваном. Так, наприклад, С. Ренігер говорив ЗульДФікар-азі, товмачеві при стамбульському дворі, що М. Петрашкевич був відпущений з Відня ще два роки тому і, мовляв, не міг отримати від Фердинанда III ніяких доручень¹⁵. Австрійці також шукали впливу у цій справі на султана Магомеда IV через того ж Панайоті, їхнього агента¹⁶. Як би там не було, але в інструкції семигородському послові до Польщі Г. Гілляні від лютого 1654 р. говорилося, що М. Петрашкевич прибув до козаків «... не так давно...»¹⁷. Це досить розпливчато, щоб робити якісь категоричні висновки, але, принаймні, поряд з вищенаведеною реляцією С. Георгіци до Я. Кемені, дає змогу датувати приїзд молдавського претендента до українського гетьмана кінцем 1653 або початком 1654 р.¹⁸

Зі смертю у квітні М. Басараби, волоського господаря, і обранням на його місце К. Щербана, більш прихильного до Хмельницького, на Волощину можна було розраховувати як на можливого союзника в усій молдавській кампанії. Один семигородець говорив С. Ренігеру у Стамбулі про якийсь порозуміння між новим волоським воєводою і М. Петрашкевичем, а також про те, що останній вже має намір посягнути на Семигород¹⁹. Сам К. Щербан листувався з молдавським претендентом²⁰. Ще якісь плани Б. Хмельницький мав у жовтні: посадити М. Петрашкевича на молдавське господарство замість С. Георгіци, а старого В. Лупула — в Семигород²¹. Молдавський воєвода перехопив листи від М. Петрашкевича до своєї матері з цими відомостями²². Треба сказати, що зазначені плани були зовсім нереальними хоча б тому, що В. Лупул тоді перебував в ув'язненні у Стамбулі, куди його відправив татарський хан Іслам-Гірей на вимогу султана наприкінці травня — на початку червня 1654 р.²³ З другого боку, коли австрійський двір дійсно розробляв якісь плани придунайських перспектив для свого претендента, то цісар мав враховувати впливи на регіон не тільки Б. Хмельницького, але й В. Лупула. Тим більше, що зв'язки останнього з імператором мали вже передісторію, наприклад, від початку 1653 р., правда, тоді справа стосувалася трансільванського князя²⁴. С. Георгіца писав до польського гетьмана С. Потоцького, що ці комбінації робляться «... за поводом Василя господаря»²⁵, чий син з кількома тисячами козаків і орди хотів напасти на Молдавію на день св. Юрія руського, себто на 3 або 4 травня за н. с.²⁶ До цього слід додати плани у червні одруження М. Петрашкевича спочатку з Розандою Лу-

пулівною вдовою Т. Хмельницького²⁷, а восени — вже з донькою Б. Хмельницького²⁸.

Отже, є підстави стверджувати, що до розроблення планів молдавської війни на початку 1654 р. була залучена політика багатьох європейських країн. А оскільки австрійський двір доводив перед султаном свою непричетність до цього, можна зробити висновок, що Фердинанд III не намагався вплинути на татарського хана, а залишав зв'язки з ханом Іслам-Гіреєм на розгляд української дипломатії.

Після Переяславської ради і для Москви, і для Польщі Австрія могла залишатися потенційним союзником, за що й почалася політична боротьба. Від Олексія Михайловича було направлено посольство І. Баклановського з оголошенням причин, котрі спонукали царя розв'язати війну проти Яна Казимира²⁹. Коронний уряд через своїх агентів був проінформований про цю місію вже тоді, коли І. Баклановський вирушив з Москви. До нашого часу дійшла інструкція польському послі до Австрії, котра передає багато важливих моментів, пов'язаних з механізмом протидії польської дипломатії московській³⁰. Інструкція не має дати і не називає імені особи, для якої готувався цей документ. На заголовку архівної справи рукопис титулується як уривок якогось дипломатичного акту Польської держави до римського імператора про політичні справи з Московією і татарами. Але зі змісту чітко видно, що це посольська інструкція, яка писалася у час між захопленням російськими військами Полоцька і завершенням роботи польського сейму, що почався 9 червня, тобто, між 9 і 22 липня (н. с.) 1654 р.³¹. Тут варто навести найголовніші справи польсько-московських відносин в інтерпретації Яна Казимира: «Через нещастя і велике розорення нашого королівства і, крім того, крайню небезпеку, виявилось, що сейм, котрий ми привели в місяці лютому і в березні, ... нічого не вирішив про організацію оборони і оплату для війська. В силу цього інший наступний сейм ми скликали на місяць червень, на якому добре потурбувалися і порадилися про захист від наших ворогів, бо московське військо вже вторгнулося у наші литовські провінції, обложило Смоленську фортецю і завоювало Полоцьк. І перед тим, як ми закінчимо сейм, війська, які переписані згідно з постановами сеймів, не можуть так швидко вирушити, щоб стримати ворога, який, захопивши багато місць і оволодівши кращою частиною Литви, незаконно вторгся у Литву... І якщо у жовтні, як сподіваємося, наше військо об'єднається з татарами і буде наступати на провінції, які піддалися ворожому вторгненню, то вважаємо, що ворог змушений буде повернутися до свого захисту...

[Посол] скаже потім святому цісарському маєстатові, що дотепер від козаків, які, здається, хочуть лише боронитися у своїх місцях, ніщо не було порушено³². ... Також він розкаже після цього про пригнічений стан нашої Корони [...], щоб цісарський маєстат міг зрозуміти хід справ у нашому королівстві проти таких могутніх ворогів.

І поскільки нам відомо, що цар Московії відправив своїх послів до цісарського маєстату, щоб представити причини, ніби він правом...³³ оголосив нам війну, а понад це, — щоб просити цісарський маєстат не дати нам допомогу проти Москви. Нехай посол добивається нашим іменем від цісарського маєстату, щоб після того, як прийдуть³⁴ [повірені], а [московський посол] принесе якісь причини цього маніфесту своєї нещирої і безпечної дружби, так себе з ними хотів би поставити перед цісарським маєстатом, щоб вони помітили цісарському маєстатові, що ця нещирість московитів є неприємною³⁵, а ця безправна війна щоб була осуджена цісарським маєстатом. І нарешті, щоб вони сформували таку опінію, що цісарський маєстат задля спільної користі не залишив нас проти них без допомоги, поскільки небезпека нашого королівства досягне провінцій цісарського маєстату, сусідів нашої Корони, якби нічого нам не змогло вийти на благо. А [у випадку допомоги] це не послабить провінції цісарського маєстату, як рівно ж — і німецькі.

[...] Буде старатися [посол], щоб це подати також від нашого імені з князем Аузбергом, порадам якого, як ми зрозуміли, цісарський маєстат віддає

багато належного. Якщо [посол] зрозуміє, що це буде підтримано³⁶ іншими міністрами цісарського маєстату, то він мав би слідувати згідно з нашим бажанням і порадами цього ж [Аузберга]". Потім іде пояснення тих причин, якими нібито московські послы мали виправдовувати у Відні своє вторгнення у Польщу. Янові Казимирові про ці причини було відомо з листів Олексія Михайловича, писаних до князя Курляндії та електора Бранденбургії: перша — про відому справу з польськими помилками в царських титулах, друга — про конспірації поляків з татарами проти Московської держави³⁷.

Як видно з цього офіційного повідомлення уряду Речі Посполитої до Фердинанда III про початок московської війни з Польщею, московський посол мав добиватися нейтралітету від імператора³⁸, і Олексій Михайлович міг передбачати збройну допомогу Австрії для коронного війська Яна Казимира. Є також згадка, що І. Баклановський повинен був розвідати у Відні, чи позиція Франції не є ворожою до Росії³⁹. З іншого боку, король плекав великі надії, що цісар відправить армію на захист Речі Посполитої. Посол мав показати вигоди з усієї справи для інтересів австрійської політики — прийом, котрий дуже часто використовувався у польській дипломатії.

Про таке перше у 1654 р. посольство короля до Фердинанда III згадує сучасний хроніст Й. Шледер у «Театрі Європи»: «Тим часом, про це (про московського посла — Я. Ф.) теперішньому цісареві був виконаний комунікат польським послом, який незабаром після цього був відправлений з великим поспіхом на вимогу його короля»⁴⁰.

Інше свідчення маємо від московського розвідника І. Єлагіна, направленого в Микулинську волость. 14 (24) липня 1654 р. він розповідав, що зустрів якогось старця, і той йому говорив про цілу низку послів Яна Казимира: «А як він, старець, був нині в Любавичах в маєтності Статкеєвича, то йому урядник Хмусович говорив: король польський писав до цісаря [римського], і до датського, і до англійського, і до французького королів, і до турецького царя, що государ цар і великий князь Олексій Михайлович (тит.) іде на нього, короля, і щоб вони йому дали допомогу...»⁴¹.

На особливу увагу заслуговують відомості про спроби поляків шукати впливу на імператора серед його найближчого оточення в австрійському уряді (при цьому, звичайно, доводилося посипати золотими монетами). Згаданий, наприклад, граф Й.-В. фон Аузберг був першим австрійським міністром і брав участь у багатьох дипломатичних акціях Габсбургів протягом правління Фердинанда III та Леопольда I⁴². Він був присутній на прийомах іноземних послів у Відні, зокрема московського⁴³. Виходить, що Аузберг відігравав чималу роль у здійсненні східноєвропейської політики Австрії, зокрема тієї, що стосувалася австрійсько-московських відносин. Під цим кутом зору стає зрозумілим, чому дипломатія Яна Казимира апелювала саме до згаданого міністра, шукаючи свої інтереси у зв'язках австрійського двору з Олексієм Михайловичем. Іншою фігурою, на яку могли розраховувати поляки, був представник польського шляхетського роду Лещинських у віденському дворі⁴⁴.

Але всі ці зусилля були марними. Німецький цісар, хоч і співчував польській справі, але реально нічого не робив, щоб рятувати Річ Посполиту від її ворогів. Імператор повідомив І. Баклановському, що міг би взяти на себе функції посередника для укладення миру між Московією та Польщею і був готовий вислати послів до Олексія Михайловича⁴⁵.

З іншого боку, від Фердинанда III до Варшави наприкінці липня прибула окрема місія, котра, між іншим, привезла звістку про смерть наслідника престолу Фердинанда IV⁴⁶. В результаті такого вияву прихильності Габсбургів з'явилася інструкція, ймовірно після повернення вищезгаданого Й. Шледером гінця, для ще одного посла до Австрії О. Денгофа від 29 серпня 1654 р., в якій Ян Казимир повідомляв про хід укладання польсько-татарського союзу і про готовність нового хана після смерті Іслам-Гірея укласти лігу з Польською державою⁴⁷. Проте головним завданням для короля було добитися військової допомоги від цісаря. Ще восени 1654 р. у польсько-

му суспільстві сподівалися на це⁴⁸. О. Денгоф прибув до Відня 2 листопада і застав ще там І. Баклановського, який тільки 9 числа мав останню аудієнцію у цесаря і наступного дня був відпущений до Москви⁴⁹. Його спеціально затримали до приїзду польського посла⁵⁰.

Татарський хан також восени відправив до Фердинанда III своїх послів з повідомленням про укладання ліги з Яном Казимиром і закликком підтримати антимосковську політику: «... Якщо від короля прибуде до вас посол із жаданням війська і допомоги, то допоможіть йому, давши військо»⁵¹.

Отже, з розвитку польсько-австрійських відносин видно, що Ян Казимир покладав надії на підтримку своєї політики урядом Фердинанда III, використовуючи при цьому впливових осіб при дворі Габсбургів. Крім того, Польща не тільки сподівалася на дипломатичну підтримку Австрії, але й на військову допомогу у московській війні 1654 р.

¹ Із спеціальних праць можу згадати лише статтю З. Вуйціка: *W o j s i k Z. Stosunki polsko — austriackie w drugiej polowie XVII wieku // Slaski kwartalnik historyczny*. Sobotka. — 1983. — R. XXXVIII. № 1. — S. 487 — 503. — Але у ній історик нічого не говорить про відносини Фердинанда III і Яна Казимира у 1654 р. Дещо є у розвідках Л. В. Заборовського: *Заборовский Л. В. Начало русско-польской войны и дипломатические контакты России с Австрией, Бранденбургией и другими европейскими державами (конец 1653 — январь 1655 гг.) // Исследования по славяно-германским отношениям*. — М., 1971. — С. 301 — 321; Він же. *Канун и начало русско-польской войны и позиция государств Юго-Восточной Европы // Карпато-Дунайские земли в средние века*. — Кишинев, 1975. — С. 248 — 264. У праці Л. С. Семенової зачіпаються лише проблеми 80-х рр. XVII ст.: Семенова Л. Е. *Валахия и Габсбурги XVII в. // Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма*. — Кишинев, 1973. — С. 186 — 190.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1875. — Т. VIII. — С. 377 (Грек І. Остаф'їв до І. Милославського, 6 (16) березня 1654 р.) (далі — АЮЗР).

³ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — Т. XII. — Док. 342. (Ракоцій до Форгача, 15 лютого 1654 р.) (далі — Жерела).

⁴ Там же. — Док. 327 (С. Ренігер передає відомість для Фердинанда III від Гасан-аги, 10 грудня 1653 р., Царгород).

⁵ Там же.

⁶ Там же. — Док. 389.

⁷ Товмач на султанському дворі, агент Фердинанда III.

⁸ Жерела. — Т. XII. — Док. 336 (27 січня 1654 р., Царгород).

⁹ Там же. — Док. 339: «IS (молдавський посол) hoc asserit, quod Caesar Germanorum ista legatione hoc agat, ut Cosaci cum Tartaris contra Transylvanos arma capiant et in Poloniam irrumpant».

¹⁰ Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. — К., 1931. — Т. IX. — Ч. II. — С. 773, прим. 1.

¹¹ Головний архів давніх актів у Варшаві, ф. Архів коронний варшавський, відділ Молдавський і Волоський, карт. 43, спр. 27, 28 (далі ГАДА); Жерела. — Т. XII, док. 340, 344. У новішому румунському виданні І. Корфуза джерела, видані М. Кордубою, фактично, продубльовані: *C o r f u s I. Documente privitoare la istoria Romanei culese din arhivele (Secolul al XVII —lea)*. — Bucuresti, 1983. — Dok. 141, 142.

¹² Жерела. — Т. XII, док. 393 (С. Ренігер до Фердинанда III, 5 липня 1654 р., Царгород).

¹³ Російський державний архів давніх актів у Москві, ф. 52: *Сношения России с Грецией*, оп. 1. — Столпці 1654 р., спр. 14, арк. 9 (далі — РДАДА).

¹⁴ АЮЗР. — СПб., 1878. — Т. X. — С. 259 (розмова відбулася 19 (29) січня 1654 р.).

¹⁵ Жерела. — Т. XII, док. 394.

¹⁶ Там же, док. 336.

¹⁷ Там же, док. 341.

¹⁸ У Л. В. Заборовського див. помилкову згадку про спроби австрійців використати М. Петрашкевича у придунайській політиці восени 1652 — на початку 1653 рр.: *Заборовский Л. В. Канун и начало русско-польской войны...* — С. 260, прим. 23.

¹⁹ Жерела. — Т. XII, док. 389 (С. Ренігер з Царгорода, 25 червня 1654 р.)

²⁰ Г р у ш е в с ь к и й М. Назв. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 923.

²¹ Жерела. — Т. XII, док. 403 (С. Георгіца до С. Потоцького, 2 жовтня 1654 р.).

²² Там же.

²³ Центральна наукова бібліотека НАН України ім. В. Вернадського Інститут рукопису. — Од. зб. II, 15425 — 15487, арк. 42 (статейний список Хатунського і Фом'їна, російських послів у Крим. Відомість від 28 травня (7 червня) 1654 р.).

²⁴ Заборовский Л. В. *Канун и начало русско-польской войны...* — С. 250.

²⁵ Жерела. — Т. XII, док. 366 (С. Георгіца до С. Потоцького, 9 квітня 1654 р.); *Corfus I. Op. cit.* — Dok. 152.

²⁶ Жерела. — Т. XII, док. 370 (С. Георгіца до С. Потоцького, 24 квітня 1654 р.); *Corfus I. Op. cit.* — Dok. 156.

²⁷ Там же, док. 389.

²⁸ Там же, док. 403. У недавніх дослідженнях Я. Дашкевич висловив сумнів щодо планів одруження М. Петрашкевича з Розандою — С. Ренігер, не маючи правдивої інформації, передав Фердинандові III неправильну реляцію: замість Розанди нареченою мала бути донька Б. Хмельницького. Але одне другому не суперечить, бо плани гетьмана одружити М. Петрашкевича зі своєю донькою або з молодшою Лупулівною в часовому проміжку розходяться майже у півроку: Д а ш к е в и ч Я. Клан Хмельницького: легенда чи дійсність? // Україна в минулому. — Київ-Львів, 1992. — Вип. II. — С. 85, пр. 16.

²⁹ С о л о в ь е в С. М. История России с древнейших времен. — М., 1990. — Кн. V. — Т. X. — С. 594 — 595; П о р ш н е в Б. Ф. Франция, Английская революция и европейская политика в середине XVII в. — М., 1970. — С. 261.

³⁰ ГАДА у Варшаві, ф. Архів коронний варшавський. — Відділ Цісарський, карт. 25, спр. 14, арк. 3 — 8.

³¹ Про захоплення Полоцька близько 29 червня 1654 р. ст. ст. див: С о л о в ь е в С. М. Назв. пр. — Т. X. — С. 603; про закінчення роботи сейму — T e m b e r s k i S. Annales 1647 — 1656 // Scriptores rerum Polonicarum. — Kraków, 1897. — Vol. XVI. — P. 295.

³² Це слово розшифроване приблизно.

³³ Далі одне слово нерозбірливе.

³⁴ Тут виразно третя особа множини — *venerint*. Мало б здаватися, ніби мова йде про московських послів, що впливає з попереднього речення. Але це зовсім не вписується у загальний контекст. Думаю, що тут говориться про якихось повірених польського короля при австрійському дворі, котрі мали б допомагати послові Яна Казимира своїми впливами на імператора. Після «*Venerint*» написано «*eis*», «*intelligent*», а потім «*conspiciant*». Крім цього, нижче згадується конкретна особа одного з цих повірених. Середньовічні латинські тексти взагалі дуже часто містять багато особових закінчень дієслів, замість означення осіб.

³⁵ «... ut intelligent Caes [areae] M [aies] t [a] ti hanc M[osch]o rum perfidiam valde displicere...»

³⁶ Слово розшифроване за змістом.

³⁷ Про московські посольства до курфюрста (Ф. Порошин) і до Курляндії (І. Старий) див: Заборовский Л. В. Начало русско-польской войны... — С. 312.

³⁸ Про це див. також у Г. Саніна: С а н и н Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. — М., 1987. — С. 38.

³⁹ G r ö n e b a u m F. Frankreich in Ost — und Nordeuropa. Die französisch-russischen Beziehungen von 1648 — 1689 // Quellen und Studien zur Geschichte des Ostlichen Europa. — Wiesbaden, 1968. — Bd. 2. — S. 135 (Anmerk. 31).

⁴⁰ Theatrum Europeum / Beschr. V. J. — G. Schlederus. — Frankfurt am Main, 1685. — T. VII. — S. 576. Про польського посла, котрий з'явився у Відні у листопаді, автор пише: «... nach ein anderer Polnischer Abgesandter...» (Там же). Мова про Олександра Денгофа, див. нижче.

⁴¹ РДАДА, ф. 210: Розрядний приказ. Стівці Сівського столу, од. зб. 274, арк. 22.

⁴² Z a h n J. Ferdinand III. und Leopold I. vom Westphälischen bis zum Karlovicer Frieden. — Wien, 1869. — S. 57 (Graf Johan Weikart von Auersperg).

⁴³ P r i b r a m A. F. Österreichische Vermittlungs-Politik im Polnisch-Russischen Kriege 1654 — 1660 // Archiv für (Kunde) österreichische Geschichte. — Wien, 1889. — Bd. 75. — S. 422 — 423.

⁴⁴ Жерела. — Т. XII, док. 345 (Віконті до Фердинанда III, 26 лютого 1654 р.)

⁴⁵ С о л о в ь е в С. М. Назв. пр. — Т. X. — С. 595.

⁴⁶ T e m b e r s k i S. Op. cit. — P. 285. У Темберського цей запис поміщений під датою між 21 і 22 липня 1654 р. Фердинанд IV помер 9 липня: Carolo Andrian R. P. Epochae Hapsburdo-Austricae. [...] — S. I., 1730. — P. 338.

⁴⁷ Жерела. — Т. XII, док. 400.

⁴⁸ АЮЗР. — СПб., 1889. — Т. XIV. — С. 648 (новини з Риги від польського капітана).

⁴⁹ Theatrum Europeum. — Т. VII. — С. 576.

⁵⁰ З а б о р о в с к и й Л. В. Начало русско-польской войны... — С. 318. Там же детальний опис цієї місії від Олексія Михайловича на основі російських документів. Австрійські матеріали опрацьовані у статті А. Прибрама: P r i b r a m A. F. Op. cit. — S. 422, також публікація джерел в додатку. Згадка про московське посольство до Відня див: Rudawski W. Historia Polski od smierci Władysława IV az do pokoju Oliwskiego... — Petersburg-Mohylew, 1855. — Т. I. — S. 254. Розповідь австрійського резидента у Польщі, датована 24 листопада 1654 р. про прийом І. Баклановського: Жерела. — Т. XII, док. 407.

⁵¹ S o j s a l Z. Jarlyki krymskie z czasów Jana Kazimierza. — W., 1939. — Dok. 30. У коментарі упорядника документ датуються 1656 р. Але це хибно, бо аналогічне прохання від кримського хана до шведів, про котре також згадується у листі, показує, що цей документ був писаний ще перед шведським «потопом» 1655 р. Про татарське посольство до Стокгольма у травні 1655 р. див: P u f e n d o r f S. De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis. — Norimbergae, 1696. — P. 59. Листи від хана Магомет-Гірея IV, калги Газі-Гірея і Тимур-аги до Карла X датовані 11 листопада 1654 р.: Türkische, Tatarische und Persische Urkunden in Swedischen Reichsarchiv / Verz. und beschr. v. K. V. Zettersteen. — Uppsala, 1945. — S. 89 — 90. — Dok. 153 — 155; G e i j e r A., L a m m C. J. Orientalische Briefumschläge in Swedischen Besitz. — Stockholm, 1944. — S. 24, 25, 36. Тоді ж, ймовірно, в листопаді 1654 р. могло бути відправлене татарське посольство до Фердинанда III.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Т. В. Чухліб (Київ)

Богдан Хмельницький очима сучасників

Ось уже близько двох століть ім'я творця Української держави середини XVII — XVIII ст. привертає увагу не лише вітчизняних істориків, а й науковців Польщі, Росії, Франції та інших країн світу. Згадаємо лише головні праці про життя і діяльність гетьмана Богдана Хмельницького. Це, зокрема, монографії М. Костомарова, П. Меріме, П. Буцинського, Ф. Равіти-Гавронського, І. Крип'якевича, Г. Вернадського, Я. Качмарчика, В. Смолія та В. Степанкова¹. Безперечно, що кожний з названих істориків поряд з дослідженням основних проблем державно-політичної й військової кар'єри великого гетьмана намагався показати його насамперед як людину: описати зовнішність, розкрити риси характеру, змалювати особистий побут, пояснити окремі вчинки тощо. Але разом з тим специфіка творення наукових монографій не дала змоги приділити більшу увагу тим джерелам, що допомагають висвітлювати особу Б. Хмельницького не тільки в ролі визначного державотворця, політика та полководця, але і як живу людину з усіма її особливостями. Саме таку мету ми ставили, добираючи витяги з джерел, що творилися сучасниками українського гетьмана.

Зазначимо, що майже всі автори підбраного нами джерельного матеріалу (документального, мемуарного й епістолярного типів) особисто зустрічались і мали розмови з Б. Хмельницьким під час переговорів чи інших подій. З одного боку, ця обставина є запорукою відносної об'єктивності даних свідчень. З іншого, — слід вказати на певну тенденційність і суб'єктивність окремих з них, що особливо стосується повідомлень польських послів на початковому етапі Визвольної війни українського народу (витяги з документів № 3, 5). Окремо слід сказати про джерела мемуарного характеру (витяги з документів № 4, 8, 9), що найбільш повно розкривають деякі особливості поведінки гетьмана, змальовують його зовнішність та елементи одягу, побутові дрібниці. Це й не дивно, зважаючи на ті великі враження, які мали венеціанець А. Віміна², сірієць П. Алеппський³, німець К. Гільдебрандт⁴ від «першовідкриття» козацької України. Зокрема, П. Алеппський писав про Б. Хмельницького: «Цей Хмель, слава і ім'я якого рознеслися по всьому світу»⁵. До речі, є велика кількість літератури, що описує коло проблем, пов'язаних з перебуванням на українських землях цих та інших іноземців⁶. Автори ряду повідомлень (витяги з документів № 1, 2, 6, 10, 11) висвітлюють цікаві епізоди, які стосуються участі Б. Хмельницького у тогочасному дипломатичному «протоколі».

Свідомо не коментуємо подані витяги з джерел, які так чи інакше характеризують особу Б. Хмельницького. Адже це зробить сам читач. Зазначимо тільки, що свідчення очевидців про надмірне вживання гетьманом міцних напоїв не може бути причиною для нівелювання інших рис його неординарної натури. «Величність людини, її місце і роль в історичному процесі вимірюються й оцінюються не кількістю випитих нею хмельних напоїв, а її діяльністю і наслідками цієї діяльності», — зауважував з цього приводу М. Петровський⁷.

Звертаємо увагу на те, що наведені матеріали (які були опубліковані протягом XIX — XX ст. у різних археографічних виданнях) не охоплюють всієї палітри цікавих свідчень про життя і діяльність Б. Хмельницького. Однак вони є характерними для даних типів джерел, витяги з яких подаються тут у хронологічній послідовності й перекладені для зручності на сучасну

українську мову. Публікуючи джерела, ми також подавали деякі роз'яснення до тексту у дужках.

Звернення до історичних першоджерел допоможе зняти певну заміфологізованість з відомої постаті, розкриє перед читачем маловідомі сторінки життєвого шляху людини, 400-річний ювілей якої відзначає у цьому році відтворена наприкінці ХХ ст. Українська держава.

Матеріали до біографії Богдана Хмельницького

Док. № 1

1648 р., серпень (табір під Глинянами). З листа шляхтича К. Ржепневського до королевича Кароля про зустріч польських послів з Б. Хмельницьким

Ці комісари [польські послі] не дуже добре прийняті Хмельницьким. А саме: він погрожував смертною карою п. писарю у випадку з одним листом, якого наші написали бунтарському козацькому війську, де називали його поганими словами. Але наступного дня він вибачився.

Опубл.: Документи об Освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. — К., 1965. — С. 286, 287.

Док. № 2

1648 р., листопад (табір під Замостям). З донесення польського посла Смяровського до короля про перебування в козацькому таборі

Перед самим двором обозний Хмельницького на ім'я Остап з вісімдесятьма особами виїхав і супроводжував посла нашого до хати, де Хмельницький чекав. Був (Хмельницький) у пурпурному жупані (із) срібними петлицями, фіалковій напівгранатовій фerezії, підшитій соболями першої якості. Булава перед ним лежала на столі, а коли посол зайшов, скинув її на землю зі столу...

Опубл.: Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. 1. — С. 310.

Док. № 3

1648 р., грудень — 1649 р., лютий (Київ). З щоденника В. М'яковського про поїздку комісарів польського уряду до Б. Хмельницького

Сам (єрусалимський) патріарх (Паїсій) з тисячею вершників виїжджав до нього (Б. Хмельницького) назустріч з міста, і тутешній митрополит (С. Косів) дав йому коло себе місце в санях з правого боку. Весь народ, виїшовши з міста, вся чернь вітали його. Академія вітала його промовами і вигуками, як Мойсея, спасителя і визволителя народу від польського рабства, вбачаючи в імені «Богдан» добрий знак і називаючи його «богом даний». Патріарх надав йому титул найсвітлішого князя. З усіх гармат та іншої зброї в замку і в місті лунала стрільба. Від таких почесей загордився звір. На обіді в архімандрита сидів на першому місці, пив удень і вночі, особливо напередодні своїх іменин. В день свого ангела вранці був п'яний і пізно прибув у церкву. Він стояв на першому місці, і всі виявляли до нього побожну пошану, а деякі цілували його ноги. Патріарх, цей розбійник, правив обідню і наказав йому приступити до святого причащення. Хмельницький спочатку не хотів, бо в нього ще був хміль у голові, і тому, що ще не сповідався, але патріарх дав йому прилюдно відпущення всіх теперішніх і майбутніх гріхів без сповіді і закликав його: іди, іди ж до святого причащення і причащайся. Тут же він повинчав його з коханкою Чаплицького, хоч вона й не була тут, бо в цей час перебувала в Чигирині. Нарешті, дав йому благословення на ляхів.

Одразу ж після цього стріляли з гармат на тріумф, відзначаючи цим, що визволитель наш, господар великий гетьман причащається. Хмельницький

подарував за це патріархові шість коней і 1000 злотих. Протягом кількох днів патріарх вів з Хмельницьким таємні переговори і потім виїхав у Москву, проте спочатку виїхав Хмельницький. Патріарх проводжав його за місто.

20 (січня). Утворена комісарська рада, в якій обмірковували, чи треба насамперед до укладення мирних умов вручити Хмельницькому булаву і прапор, надані королем, його милістю. Вирішили одноголосно віддати прапор і булаву, щоб піддобрити Хмельницького такою поблажливістю і милістю королівською.

Місцем для цього обрали широку вулицю перед домом Хмельницького, недалеко від будинків, де жили посланники — московський і угорський. Булаву ніс перед нами ловчий, пан Крентовський, а прапор — пан Кельтинський, скарбник київський; попереду гриміли гетьманські труби й барабани. Хмельницький чекав нас, стоячи під бунчуком у колі своїх полковників та інших старшин. Він був одягнений у парчеву червону соболіну шубу... Хмельницький був запрошений на обід до пана воєводи (С. Лянцкоронського); але він приїхав уже надвечір наїдпитку з кількома полковниками. Не допомогли ні гостинність, ні ввічливість хазяїна. Ми не говорили нічого, що могло б роздратувати його; але він все-таки не витерпів і з своїми товаришами робив нам уїдливі закиди, перебільшуючи до крайності кривди, заподіяні йому поляками, доводячи свою безневинність, і, нарешті, загрожував навіть нам утратою всієї Русі і України. Потім пройшов в окрему кімнату до дружини пана воєводи і почав там відверто умовляти її, щоб вона з чоловіком відреклась від поляків і лишилася з козаками, бо ще в цьому році польська земля загине, а Русь буде панувати. Тут же обляв він пана Позовського, загрожуючи йому шибеницею за те, що той з'явився перед його очі. І справді, Позовський вчинив у цьому випадку необдуманно, бо перед нашим приїздом він був дуже близький до смерті. Потім Хмельницький повернувся до нас уже п'яний і виїхав о третій годині ночі.

22 (січня). Довго спав Хмельницький, бо пропийчав з ворожками, які часто розважають його і пророкують йому ще в цьому році щастя на війні...

Хмельницький додав ще: «Патріарх під час свого перебування в Києві благословив мене на цю війну, повинчав мене з моєю дружиною, відпустив мені мої гріхи, хоч я й не сповідався, і наказав мені впень винищити ляхів. Як же мені не коритися великому старшому владиці, голові нашому і люб'язному гостеві? Тому я розіслав уже по всіх полках наказ, щоб годували коней і були готові до походу без возів, без гармат — все це я знайду в ляхів. А коли хтось з козаків візьме із собою на війну хоч одного воза, тому накажу відтяти голову. Я сам, крім сумки, нічого з собою не візьму...»

Опубл.: Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — Т. 1. — С. 314 — 329; Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. — Т. 3. — С. 150 — 158; Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — М., 1954. — Т. 2. — С. 104 — 122.

Док. № 4

1650 р., червень — серпень (Чигирин). З реляції венеціанського посла А. Віміні про перебування в Україні

Здається, я вже досить (говорив) про походження, країну і звичаї козаків і гадаю, що [для] задоволення цікавості вашої світлості мені лишається ще додати дещо про гетьмана.

За станом своїм він син шляхтича, який був вигнаний і позбавлений дворянського звання. Росту він скоріше високого, ніж середнього, кремезний і міцної будови. Мова його і спосіб управління показують, що він має тверезе судження і проникливий розум. Хоч і трапляється, що він надмірно віддається напоям, але все-таки він не забуває піклування про справи. Тому мені здається, що в ньому можуть поєднуватися дві істоти: одна діяльна, твереза, віддана управлінню ділами, друга — сонна і віддана пияцтву. В походженні він лагідний і простий, чим притягає до себе любов воїнів, але, з

другого боку, він тримає їх у дисципліні суворими карами. Всім, хто входить у його кімнату, він тисне руку і всіх просить сідати, якщо вони козаки.

В цій кімнаті немає ніякої розкоші, стіни без всяких прикрас, крім місць для сидіння. В кімнаті містяться тільки грубі дерев'яні лави, вкриті шкіряними подушками; мабуть, такі ж лави називались у римлян *subsellia*; за словами Плутарха, їх ніжками були вбиті Гракхи, коли задумали ввести аграрний закон. Дамаська запона протягнута перед невеличким ліжком гетьмана; в головах його висять лук і шабля — єдина зброя, яку він, звичайно, носить...

Стіл відрізняється не більшою розкішшю, ніж інше сервірування й начиння, бо ідять без серветок і не видно іншого срібла, крім ложок і бокалів. Гетьман передбачливо прикрасив так своє житло, щоб пам'ятати про своє становище і не впасти в надмірну гордість. Може, в цьому він наслідує Агафокла, який, будучи сином гончара і досягнувши царської влади, звелів зробити собі стіл і поставець з глиняним посудом...

Проте гетьманський стіл не бідний на добрі і смачні страви і на звичайні в країні напої — горілку, пиво, мед. Вино, якого тут мало запасують і рідко п'ють, подається до столу тільки в присутності поважних іноземців. Як я мав нагоду переконатись, за столом і при випивці не бракує веселості і дотепних жартів...

Опубл.: Молчановский Н. Донесение венецианца Вимина о козаках и Б. Хмельницком (1656 г.) // Киевская старина. — 1900. — Т. LXVIII. — С. 62 — 75; Історія України в документах і матеріалах. — Т. 3. — С. 188 — 189, 193 — 196; Січинський В. Чужинці про Україну. — К., 1992. — С. 77 — 81; *Relazione dell' origine e dei costami dei Cosacchi, fatta l'anno 1656 da Alberto Vimina, ambasciatore della Republica di Venezia, e pubblicata del Prof. G. Ferraro.* — Reggio nell'Emilia, 1890.

Док. № 5

1651 р., січень (Чигирин). З реляції польських посланників до коронного підканцлера Радзівєвського про зустріч з Б. Хмельницьким

Тиміш, син Хмельницького, жорстокий дивак, великий тиран, нестатечний. Батько, бажаючи його приручити, нещодавно наказав прив'язати його до гармати і міцно бити, поки той не поклявся йому, що буде добрим, статечним, і тільки потім наказав відкувати його. Часто Хмельницький за шаблю хапався, так що (Тиміш) не хоче потрапляти йому на очі.

Опубл.: Документи об Освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. — С. 378, 380.

Док. № 6

1653 р., серпень (Чигирин). Із статейного списку московського посла І. Фоміна, який вів переговори з Б. Хмельницьким

І того ж дня гетьман Богдан Хмельницький вийшов з двору свого, у церкві Воскресіння Христова молебний спів слухав, а вислухавши молебний спів, від церкви гетьман їхав до Іванового [Фоміна] двору. А як він їхав, перед ним, гетьманом, вели 2 коней простих під попонами і трубачі в труби трубили, а за ним їхало близько 100 чоловік козаків і його людей кінних.

І Іван [Фомін] гетьмана зустрів біля воріт і бив чолом йому, щоб він поїхав на двір. І гетьман на двір не поїхав, а (зліз) з коня п'яний біля воріт і пішов на двір піший, а за ним всі козаки і його люди, позлізавши з коней, йшли на двір пішки ж. А прийшов гетьман на двір, сів було на ганку за стіл. І Іван гетьману бив чолом, щоб він пішов у сіни і в світлицю. І гетьман у сіни і в світлицю пішов.

А прийшов, помолившись святому образу, і сів за стіл і сказав: «Тепер, мовляв, я гетьман, іду у війсьکو на службу, а заїхав до тебе, царської величності посланника, попрощатися...»

Опубл.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1862. — Т. 3. — С. 505; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — Т. 3. — С. 361.

Док. № 7

1653 р., жовтень (Чигирин). З відписки до царя московських послів Р. Стрешнева і М. Бредіхіна, які вели переговори з Б. Хмельницьким

І до гетьмана приходили полковники і говорили йому, гетьману: не потрібно, мовляв, нам чужої землі обороняти, а свою без остерігання залишати; вистачить, мовляв, нам того, що за себе стояти і свою землю оберігати. І гетьман, мовляв, вийняв шаблю і порубав черкаського полковника Єська з лівої руки; а у гетьмана, мовляв, в ту пору було підпито. І прийшов, мовляв, гетьман до козаків, поклонився тричі до землі і велів їм дати бочку меду і говорив їм: «Дітки, мовляв, мої, напийтеся і мене не піддайте. І козаки, мовляв, гетьману сказали: пане, гетьмане, у тому воля твоя, а бути ми з тобою всі готові...»

Опубл.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 44.

Док. № 8

1654 р. Із записів Павла Алеппського про перебування в Україні

Щодо гетьмана Хмеля, то він із своїми полками стояв поза цим містом (Богуславам). Йому повідомили про наше прибуття. В середу пізно вранці прийшла звістка, що гетьман їде вітати нашого владика патріарха. Ми вийшли зустріти його поза нашим житлом, коло якого пролягає шлях у фортецю, де для гетьмана було приготовлено приміщення.

Він підїхав до міських воріт з великим почтом, серед якого ніхто не міг би його впізнати. Всі були гарно убрані і з дорогою зброєю, а він був одягнений у простий короткий одяг і мав недорого зброю.

Побачивши нашого патріарха здаля, він зійшов з коня (це зробили й інші, що були з ним), підїшов до нього, уклонився і, двічі поцілувавши край його одягу, приложився до хреста, поцілував його праву руку, а наш владика патріарх поцілував його в голову. Де очі ваші, господарі Молдавії і Волощини? Де ваша велич і пиша? Кожний із вас нижче всякого полковника, його підлеглих: господь по правосуддю і по справедливості осипав його дарами й обдарував щастям у мірі, неприступній царям. Він одразу взяв під руку нашого владика патріарха і пішов з ним крок за кроком, поки не ввів його в середину фортеці, причому плакав.

Вони сіли за стіл і разом з ними полковники. О, читачу! Ти міг би бути свідком розумності його мови, його лагідності, покірливості, смирення і сліз, бо він був дуже радий нашому владіці патріархові, надзвичайно його полюбив і казав: «Дякую богові, що удостоїв мене перед смертю побачитись із твоєю святістю». Він багато говорив з ним про різні речі, і все, про що просив його наш патріарх, він покірно виконав...

Напроти нього сиділи його візир і вищі з його наближених: «бісарай» (писар) — граматикос і десятеро з його полковників. Всі вони, за їх звичаєм, з голеними бородами. Таке значення назви «козак» — тобто з голоною бородою і який має вуса, а значення назви «полковник» те ж, що паша або емір.

Цей Хмель — літня людина, але щедро наділений дарами щастя: нелукавий, спокійний, мовчазний, не цурається людей; всіма справами займається сам особисто, в міру їсть і п'є і одягається, наслідуючи в способі життя найбільшому з царів, Василю Македонянину, як про нього оповідає історія. Всякий, хто побачить його, дивом здивується і скаже: «Так ось він, цей Хмель, слава і ім'я якого рознеслися по всьому світу». Як нам переказували, у франкських землях складали в похвалу йому поеми і оди на його

походи, його війни з ворогами віри і його завоювання. Хай зовнішність його непоказна, але з ним Бог — а це велике діло. Молдавський господар Василь був високий на зріст, мав суворий, показний вигляд, слово його виконували безсуперечно, він славився в цілому світі і мав великі маєтності й багатства, але все це не допомогло йому, і як під час першого свого походу, так і другого і третього, він обертав тил. Який контраст, Хмелю, між твоїм (гучним) ім'ям і діяннями і твоїм зовнішнім виглядом! Воістину Бог з тобою, він, який поставив тебе, щоб визволити свій обраний народ від іноземного рабства, як у давнину Мойсей визволив ізраїльтян від неволи фараона: той потопив єгиптян у Червоному морі, а ти вигубив і винищив ляхів, які гірші (за єгиптян), своїм гострим мечем. Хвала богові, що вчинив через тебе всі ці великі діла!

Якщо траплялось, що хтось приходив до нього із скаргою під час обіду або звертався до нього з промовою, то він, звичайно, говорив потихеньку, щоб ніхто не чув: такий постійний у них звичай. Щодо того, як він сидів за столом, то він сів нижче, а нашого владика патріарха посадив на першому місці відповідно до пошани, яка йому личить на зборах: не так як господарі Волощини і Молдавії, які самі займали перші місця, а архієреїв садили нижче себе.

Потім подали до столу миски з горілкою, яку пили ложками (чарками) ще гарячу. Гетьманові поставили вищий сорт горілки в срібному келеху. Він спочатку пропонував пити нашому владичі патріарху, а потім сам пив і частував кожного з нас, бо ми стояли перед ним. Поглянь на цю душу від праху земного! Хай продовжить Бог її існування! У нього немає виночерпіїв, ні спеціальних людей, які подають йому страви й напої, як те водиться в царів і правителів. Далі подали на стіл розписані глиняні блюда з солоною вареною рибкою і з іншим у малій кількості. Не було ні срібних блюд і келехів, ні срібних ложок, ні іншого подібного, хоч у кожного з слуг його по кілька скринь, наповнених блюдами, чашами, ложками і дорогоцінностями ляхів з срібла й золота. Але вони цим всім нехтують, будучи в поході, коли ж бувають дома, на батьківщині, тоді інша справа.

Перед заходом сонця гетьман попросився з нашим владикою патріархом, провівши його за браму фортеці, і сів у свій екіпаж, запряжений одним тільки конем. Не було царських карет, оздоблених коштовними тканинами і запряжених великим числом прекрасних коней, хоч у гетьмана таких тисячі. Він одразу виїхав під великою зливою, прямуючи до свого війська. На ньому був білий дощовий плащ. Він відїхав, приславши нам грошей на дорогу з вибаченням, а також дав листа для (одержання) їжі й пиття, безплатних коней і возів і ще листа до царя московського і до воеводи путивльського...

Гетьман, підтримуючи патріарха під руку, ввів у свою палатку, де не було дорогих килимів, а проста підстилка. Він раніше сидів за столом, на якому стояла страва, і обідав; перед ним не було нічого, крім блюда з вареним кропом, хоч у той же час ми бачили, що слуги з його війська і ратники ловили для себе рибу в розташованих поблизу ставах. Дивись же, яка здержливність! Далі він почастивав нас горілкою, ми встали, і він вийшов з нашим патріархом, щоб знову провести його. Ми вирушили...

Опубл.: Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1897. — Кн. IV. — С. 32 — 37; Аленпський П. Подорож патріарха Макара // Життя і Знання. — Львів, 1935. — Ч. 4 — 12; 1936. — Ч. 1 — 8; Історія України в документах і матеріалах. — Т. 3. — С. 267 — 269; С і ч и н с ь к и й В. Чужинці про Україну. — К., 1992. — С. 82 — 92; K o w a l s k a М. Ukraina w polowie XVII wieku w relacji arabskiego podroznica Pawla, syna Makarego. — Warszawa, 1986.

Док. № 9

1656 р., січень (Чигирин). З нотаток К. Гільдебрандта про перебування шведського посольства в Україні

«18 січня відвели пана посла (Г. Веллінга) на аудієнцію. Гетьман прислав по нього добре вичищеного гарного гнідого коня, на якому було мале польське сідло по боках. На ньому їхав пан посол до двору, його ж люди йшли за ним пішки. Мешкання гетьмана було замкнуте з надвору брамою, як і, зрештою, кожний шляхетський двір тут у краю. На хаті сиділи голуби, яких гетьман тримав безліч. Пана посла впровадили в аудієнційну кімнату до гетьмана, біля якого з боку стояв пан канцлер Іван Виговський з декількома сенаторами в кожухах, з великими комірами на плечах. Саме в той час його королівська величність відправив був до гетьмана з листами ще одного шотландського купця, який теж ішов (з ними до гетьманського двору). Свою пропозицію (на аудієнції) пан посол переказав по-латині, на що відповів пан канцлер. І сказав гетьман, що з його королівською величністю він буде незабаром говорити в Польщі сам. Коли такі чемності закінчились, якийсь час присвячено конференції, а опісля всі позасідали за стіл там-таки в кімнаті. Гетьман сидів за столом сам, бо стіл був вузький. З боку сидів пан посол, побіч нього — згаданий купець, що мав рудого кудлатого вченого пса, який ковтав м'ясо, нічого не відчуваючи, з чого гетьман сміявся. Того самого пса подарував цей купець панові послові... За столом був і пан канцлер з кількома сенаторами. Дружина гетьмана теж присіла на хвилину коло гетьмана... Постіль гетьмана стояла теж у тій самій кімнаті. Бунчук на довгому дрючку, що його носять перед гетьманом, лежав коло постелі...

«Після їжі силували (присутні за столом) дуже пана посла випити з ними оковиту, яку гетьман пив із невеличкої срібної чарки. Посол кожного разу дуже випрошувався, бо мовляв, він до такого питва не звик, що воно йому цілком не допоможе, що від нього він міг би сливе стати несамовитим та безглуздим. Таке велося довгий час. При всьому тому, коли до нього знов чарка доходила, присутні козаки дуже дивувалися, а пан канцлер взявся (йому) якось так пояснювати, що з цього можна зміркувати нещирість. Щоб таке підозріння від себе одхилити, пан посол змінив поведінку. Він узяв чашу питного меду, якого на столі разом з пивом було багато, й сказав, що радо вип'є повну чашу меду, а коли їм було б не досить, то він може цілком (чашу) зжерти... І він відгриз із чаші великий шматок скла, жвакав його, не ранивши уст і з'їдав його. Вони... не дуже таки були задоволені. Гетьман звелів подати собі цитру, тринькнув по ній декілька раз і віддав її знов. Відтак сказав він: «Хлопці, де ж люля?» Тоді один джура підніс довгу турецьку люльку, з якої він трохи покурих тютюну. Людей пана посла приймали в окремій кімнаті...

Опубл.: О л я н ч и н Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656 — 1657 рр. // Записки НТШ. — Т. CLIV. — Львів, 1937. — С. 56 — 58.

Док. № 10

1657 р., червень (Чигирин). Із статейного списку московських послів Ф. Бутурліна і В. Михайлова, які вели переговори з Б. Хмельницьким

... А гетьман Богдан Хмельницький як шалений, який з розуму зійшов, заволав і мовив: «Уже діти, про те не печальтеся! Я то відаю по тому учинити: треба відступити від руки царської величності...» І запалався так, як не годиться православним християнам поступати...

І окольничий, і дяк у гетьмана їли, а сиділи з окольничим і дяком і почували гетьманова дружина Хмельницького Анна та гетьмана ж Богдана Хмельницького дочка, Данилова дружина Виговського, та писар Іван Виговський, та осавул Іван Ковалевський; а гетьман Богдан Хмельницький за столом сидіти не зміг, лежав на постелі. А як було в півстола, і гетьман велів налити венгерського кубок срібний і встав з постелі, велів себе тримати і пив чашу за гусударя багаторічне здоров'я... А випив гетьман за гусударя багаторічне здоров'я чашу, більше того стояти не зміг, лежав до кінця столу на постелі.

Червня в 10 день до околичного Федора Васильовича Бутурліна та до дяка Василя Михайлова прийшов писар Іван Виговський і говорив: «Гетьман Богдан Хмельницький велів вам сказати «добрідень» і про ваше здоров'я розпитати, а у чому вчорашнього дня вигоди вам не було, і вам би про те за зло не мати, тому що гетьман добре був хворий, тільки порадувався тому, що ви у нього в хаті хліб їли.

А що в тяжкій своїй хворобі запально те говорив, щоб йому те пробачили: в скорботі своїй зараз на всіх сердитий, норов такий має і нас всіх лає, і за мале навіть підійти не можна...»

Опубл.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 3. — СПб., 1861. — С. 556, 561, 571.

Док. № 11

1657 р., червень (Чигирин). З донесення до короля Карла X шведського посла Г. Лільєкрона про переговори з Б. Хмельницьким

Сьогодні після обіду секретар Хмельницького запросив мене до канцлера Виговського, оскільки гетьман, незважаючи на свою слабкість, велів перенести себе туди, щоб мати зі мною розмову. Гетьман привітав мене дуже люб'язно і, випивши бокал за здоров'я вашої королівської милості, сказав мені, що сьогодні прибув до нього другий нарочний московський посол, завдання якого — відволікти його, гетьмана Хмельницького, від усякої дружби з Вашою королівською милістю...

Опубл.: Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. — К., 1908. — Ч. 3. — Т. VI. — С. 293, 299 — 300.

Підготував до друку Т. В. Чухліб

¹ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. — СПб, 1884. — Т. 1 — 3; Мериме Б. Богдан Хмельницкий. — Львів, 1990; Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. — Харьков, 1882; Rawita-Gawroński F. Bogdan Chmielnicki. — Lwów, 1906. — Т. 1 — 2; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницкий. — Львів, 1990; Verpadsky G. Bogdan, hetman of Ukraine. — New-Hawen, London, 1941; Касцзагсзук J. Bogdan Chmielnicki. — Wroclaw, Warszawa, Kraków, 1988; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницкий. Соціально-політичний портрет. — К., 1993; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницкий. Хроніка життя та діяльності. — К., 1994.

² Віміна Альберто (Мікеле Б'янкї) — (1603 — 1667 рр.) священник і дипломат. У 1650 р. був послом від Венеціанської республіки в Україні. Його місія була дипломатичною розвідкою, що мала за мету залучення України до європейського антитурецького союзу. Відомий список з його реляції за 1656 р., а також видана у 1671 р. у Венеції «Історія...». В 1890 р. список з реляції опублікував італієць Д. Ферраро, а в 1900 р. він був перекладений на російську мову М. Молчановським (Киевская старина. — Т. LXVIII).

³ Аelepський Павло (м. Алеппо в Сирії) — арабський мандрівник, син і секретар антиохійського патріарха Макарія III (1648 — 1672), архідиякон. Подорожував у почті патріарха по Україні в 1654 і 1656 рр., пробувши тут близько 100 діб. Був присутній під час зустрічі Макарія III з Б. Хмельницьким (1654). Залишив записки, написані арабською мовою, які були видані у 1829 — 1831 рр. англійською, а в 1896 — 1900 рр. — російською мовами (Чтения в Обществе исторических древностей российских (ОИДР). — Вип. I — IV).

⁴ Гільдебрандт Конрад Якоб — (1629 — 1679 рр.) походив з Щецина, навчався теології у Лейпцизькому і Щецинському університетах, з 1661 р. — пастор. У 1656 та 1657 рр. брав участь у шведському посольстві Г. Веллінга до Б. Хмельницького. Залишив цікаві мемуари про перебіг шведсько-українських переговорів, які були опубліковані українською мовою Д. Оляничним (Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ). — Львів, 1937. — Т. 154).

⁵ Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. — Т. III. — С. 267.

⁶ Див., напр.: Кордт В. Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р. — К., 1926; Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань про Україну за десять століть. — К., 1992; Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 гг. — Днепропетровск, 1985; Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992; Схупсезска-Неппел Т. Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców. — Wrocław, Warszawa, Kraków, 1993.

⁷ Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 — 1654). — К., 1940. — С. 249; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницкий. Хроніка життя та діяльності. — С. 43.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

І. С. Стороженко (Дніпропетровськ)

Битва на Жовтих Водах

У верхів'ї річки Жовтої, на лівому її розгалуженні, окресленому сучасними селами Пахарівка, Дмитрівка, Жовтоолександрівка та біля урочища Княжі Байраки, уздовж балки якого розташовані сучасні села Ровеньки, Григорівка, Холодівка та Грамівка П'ятихатського району Дніпропетровської області 29 квітня — 16 травня 1648 р. відбулася перша переможна битва Визвольної війни українського народу середини XVII ст. В історії вона увійшла як Жовтоводська битва, або битва на Жовтих Водах.

Напередодні цієї битви, щоб перешкодити виходу Б. Хмельницького із Запоріжжя, який підняв там повстання, та не допустити його поширення на всю територію України, великий коронний гетьман М. Потоцький протягом лютого — березня 1648 р. у районі Черкас, а воєвода руський, князь Я. Вишневецький біля Лубен зосередили близько 30 тис. війська.

За цей же час Б. Хмельницький зібрав у Коші Микитинської Січі (сучасне м. Нікополь) більше 8 тис. української (козацької) піхоти. Очікувалося, що згідно з укладеною в лютому — березні 1648 р. угодою з Кримом на допомогу українським повстанцям прибуде кримський хан Іслам-Гірей III з великим військом¹.

Враховуючи строки підготовки походу кримського хана в Україну, про який він оголосив у Бахчисарая 11 травня 1648 р., а також переправу 23 травня орд через Дніпро неподалік Тавані (яку забезпечували запорожці)², можна припустити, що планувалось у двадцятих числах травня з'єднання Війська Запорізького (очевидно, на Чорному шляху) з кримсько-татарським військом і рушити з боями до Білої Церкви й прибути до неї у першій половині червня. Але цей план спільного походу Б. Хмельницького та Іслам-Гірея III в Україну був порушений наміром М.^р Потоцького розгромити Б. Хмельницького на Запоріжжі у кінці квітня — на початку травня. Не виключено, що М. Потоцькому було відомо про укладену україно-кримсько-татарську угоду і він поспішав розправитися з Б. Хмельницьким.

У першій половині квітня 1648 р. почалася підготовка флоту та частини польського війська до походу від Черкас до Микитинської Січі. Було вирішено спочатку направити на Запоріжжя тільки частину своїх сил, а пізніше, у разі потреби, вирушити з головними силами³.

За думкою В. Маєвського, така розстановка польських сил була викликана складною обстановкою на Наддніпрянщині. Побоюючись вибуху повстання, М. Потоцький не міг вирушити на Запоріжжя для розгрому Б. Хмельницького з усіма зібраними військами⁴. В цій ситуації, утримуючи під контролем разом з Я. Вишневецьким Наддніпрянщину, М. Потоцький вирішив частиною своїх військ завдати смертельного удару Б. Хмельницькому.

Очевидно, останньому стало відомо про підготовку проти нього каральної акції, і він терміново, у середині квітня, від'їжджає до Бахчисарая з метою узгодження з кримським ханом подальших спільних дій⁵. Після обговорення ситуації, що склалася, й оцінки супротивника Б. Хмельницький та Іслам-Гірей III, очевидно, дійшли згоди, що, оскільки М. Потоцький планує направити на Запоріжжя тільки частину своїх сил, то адекватно на Січ для її захисту доцільно обмежитися виділенням авангарду кримсько-татарських військ. Похід же головних сил ханських військ в Україну вирішено підготувати за 2 — 3 тижні.

Очолити виділене Б. Хмельницькому татарське військо було доручено видатному татарському полководцю, перекопському бею — Тугай-бею, який за тиждень підготував його до походу⁶ і вирушив разом з Б. Хмельницьким на Запоріжжя⁷.

Наукова розвідка свідчить, що чисельність татарського війська становила не менше 20 тис. воїнів. Воно складалося насамперед з війська, підпорядкованого безпосередньо Тугай-бею, а це, за повідомленням Е. Челебі, підрозділ особистої гвардії (3 тис. чол.) та загін «вершників, як соколів» (12 тис. чол.), що стояв на захисті Перекопа⁸. Про такий склад війська, з яким Тугай-бей періодично перебував на кочів'ях улітку 1648 р. на Синіх Водах та весною 1649 р. на Лівобережжі, повідомляють й інші джерела⁹. Крім названих вище підрозділів, до складу війська Тугай-бея увійшов загін кримських татар, виділений ханом особисто Б. Хмельницькому, який, за повідомленням С. Величка, складався з 4-х тис. осіб¹⁰. Оскільки за організаційно-функціональною структурою кримсько-татарських збройних сил тактичні формування коливалися в межах 6 — 6,5 тис. воїнів¹¹, то виділений ханом загін мав чисельність не менше 6 тис. чол. На нашу думку, кримський хан виділив цей загін на знак поваги до Б. Хмельницького, як підрозділ його особистої гвардії і гетьманського резерву для виконання комендантських функцій та важливих бойових завдань. Зі свого боку, Б. Хмельницький на знак поваги до хана Іслам-Гірея III передав під його опіку свого сина Тимофія¹².

Аналіз бойових дій і повідомлення С. Величка про статус виділеного Б. Хмельницькому кримсько-татарського війська свідчать, що воно було підпорядковане безпосередньо йому, тобто, було складовою частиною української армії¹³. Наявність у складі українського війська татарської кінноти позбавляло польську армію оперативно-стратегічної переваги, яку вона мала до цього над українською в ударній силі своєї кавалерії.

Оскільки М. Потоцький не мав необхідної розвідувальної інформації із Запоріжжя, то до початку травня 1648 р. йому не було відомо про зміни у співвідношенні сил і він продовжував діяти згідно з розробленим планом операції, не підозрюючи про приреченість своїх стратегічних намірів.

Перший етап. Вихід військ у район битви

а) Просування польського війська

Операція по розгрому Б. Хмельницького на Запоріжжі, за думкою В. Маєвського, була спланована радником М. Потоцького — С. Чарнецьким. Згідно з цим планом 21 квітня 1648 р. на Запоріжжя з Черкас вирушила частина (авангард) польського війська, яке очолив син М. Потоцького — Стефан. Враховуючи його молодість (24 роки) та недостатній військовий досвід, разом з ним у похід у ролі радників вирушили С. Чарнецький і комісар реєстрового козацького війська Я. Шемберг. На останнього покладалося також, згідно з його посадою, безпосереднє керівництво козацькими полками.

Вислане військо було поділено для просування на дві частини: чотири реєстрові козацькі полки (4 тис.)¹⁴ та 1200 найманців¹⁵ вирушили на човнах по Дніпру, а один реєстровий козацький полк (Переяславський, командир — Душинський), підрозділи кварцяних і надвірно-магнатських формувань загальною чисельністю близько 4 тис. чол.¹⁶ — по суходолу. Такий поділ війська, особливо відокремлення реєстрових козаків, був фатальною оперативною помилкою М. Потоцького, якою вміло скористався Б. Хмельницький. Він вирішив розгромити коронне військо по частинах.

С. Величко, розуміючи, що поділ війська — одна з причин поразки поляків, повідомляє про реєстрових козаків: «Звелено їм було пливати Дніпром, щоденно погоджуючись із військом, яке послано на Кодак суходолом»¹⁷. А про останнє він пише: «Щоб завжди мати узгоду з водним військом, їм казано йти до Кодака, тримаючись Дніпрового берега...»¹⁸. Далі С. Величко зазначає, що цей наказ не був виконаний. Але проведена реконструкція мар-

шпругів, розрахунки швидкісних і часових характеристик руху польських військ по суходолу і по Дніпру засвідчили, що до рубежу верхів'я Жовтих Вод (кіннота) та Кодака (флот) їх просування було чітко узгодженим. Очевидно, всупереч повідомленню С. Величка, служба регулювання просування війська працювала досить сумлінно. Що ж стосується вимоги до кінноти «...йти до Кодака, тримаючись Дніпрового берега», то таке завдання їй не могло бути поставлено, бо влітку рухатися на Запоріжжя по суходолу можливо було тільки по традиційних шляхах-напрямах — Поштовому, Чорному (від Крилова) та Микитинському (від Переволочної — Мишуриноного Рогу). Отже, остання спільна стоянка кінноти та флоту відбулася поблизу Крилова, в урочищі Цибульник. Далі їх маршрути розгалужувалися на відстань до 80 км.

Розрахунки й аналіз подальших подій показали, що польське військо вирушило з цього району не пізніше 26 квітня 1648 р.: кіннота — на південь до Микитинського Рогу по суходолу, а флот — униз по Дніпру. Останній, рухаючись із середньою швидкістю 70 км на добу¹⁹, того ж дня зупинився на ночівлю у Кам'яному Затоні, що біля Мишуриноного Рогу. Наступного дня флотилія прибула до Кодака, де протягом 28 квітня її командування погоджувало свій подальший рух із С. Потоцьким та вирішувало з комендантом фортеці питання надання з його боку допомоги реєстровому війську. В цей же час С. Потоцький, рухаючись за маршрутом Крилов-Онуфріївка, 28 квітня зупинився (за розрахунками) у верхів'ї р. Омельник (у районі сучасного села Попельнасте Олександрівського району Кіровоградської області).

Оскільки розвідувальне забезпечення польського війська було покладено на переяславського полковника реєстрових козаків — Душинського²⁰, то, очевидно, він здійснював і регулювання та узгодження руху флоту по Дніпру з кіннотою по суходолу.

Після обміну взаємною інформацією про своє місцеперебування було вирішено зранку 29 квітня розпочати дальше просування флоту, долаючи Дніпрові пороги, а кінноти — по Микитинському шляху, щоб 2 травня 1648 р. одночасно прибути на Січ (до Микитинського Рогу) і спільними діями кінноти, піхоти, артилерії та флоту знищити центр повстання у плавнях з його опорними пунктами на островах, зокрема, на острові Бучки. Це був останній день (28 квітня) обміну зв'язківцями між флотом і кіннотою.

Є повідомлення польського джерела, що С. Потоцький вирушив з Крилова 25 квітня²¹. Це не протирічить нашим розрахункам руху польського війська. Єдина відмінність полягає у тому, що козацька флотилія прибула до Кодака на день раніше, тобто 26 квітня, і простояла біля фортеці два дні: 27 і 28 квітня, очікуючи виходу військ, що рухались по суходолу, на рубіж водорозділу річок Омельник, Жовті Води та Саксагань.

На основі вищенаведеного повідомлення С. Величка про те, що флот і кіннота були відправлені до Кодака (без врахування того, що він мав на увазі рух кінноти берегом Дніпра) у деяких наукових працях та фундаментальних виданнях з історії України має місце хибне твердження, що військо, яке рухалося суходолом (кіннота), повинно було з'єднатися з тим, що рухалося водою (реєстрові козаки) біля Кодака і спільними силами захопити Запорізьку Січ²².

Є навіть дивне твердження, що кіннота з флотом повинні були з'єднатися біля Кам'яного Затону (70 км вище Кодака), штурмом здобути фортецю Кодак, а потім уже розправитись із запорізькими козаками²³. Авторів цього твердження, очевидно, було невідомо, що у Кодаку перебував польський гарнізон.

Ідучи сліпо за повідомленням С. Величка, що кіннота і флот повинні прибути до Кодака, автори твердження повертають зі степу С. Потоцького до цієї фортеці, не задумуючись над тим, як останній звідти буде рухатися далі на Січ. Адже для руху війська берегом, униз, до Січі треба було переправлятися через численні притоки та розливи Дніпра, на що навіть татари не наважувалися, хоч і не були обтяжені обозом. Отже, твердження, що С. Потоцький рухався до Кодака для з'єднання тут з флотом, щоб разом іти

на Січ, позбавлено логічності і не могло плануватися польським командуванням.

На підставі вищенаведеного, у цих же працях та виданнях створена хибна версія, ніби Б. Хмельницький вийшов завчасно в район Жовтих Вод, щоб перешкодити з'єднанню польської кінноти з флотом біля Кодака. Оскільки таке з'єднання, як ми показали вище, не планувалося, то і вихід сюди Б. Хмельницького переслідував іншу мету. Він вийшов у цей район, щоб скористатися найбільшою віддаленістю війська, що рухалося суходолом, від флоту реєстрових козаків та головних сил польської армії, які перебували біля Черкас. Вибір району, де відбулася Жовтоводська битва, не був завчасним; його визначили динаміка просування військ і задум Б. Хмельницького розгромити ворога по частинах.

Але згадка С. Величком у своєму повідомленні про Кодак не є випадковою. У плані просування коронних військ на Запоріжжя ця фортеця відіграла важливу роль, як польська військова база у цьому районі, а також як пункт регулювання одночасного виходу флоту і кінноти до Микитино Рогу. Якраз у районі водорозділу річок Жовті Води, Омельник, Саксагань, у їх верхів'ї — Кодак залишалося три переходи по Дніпру і суходолу до Січі. С. Потоцькому та І. Барабашу (очолював флот) було наказано здійснити останнє узгодження руху по Дніпру і суходолу на рубежі: фортеця Кодак — район верхів'я річок Жовті Води, Омельник та Саксагань.

Розглянемо і спростуємо ще одну, на нашу думку, помилку, яка закріпилась у наукових працях і фундаментальних виданнях з історії України. Ця помилка стосується питання просування козацької флотилії по Дніпру, місця повстання реєстровців та переходу їх на бік Б. Хмельницького.

Спираючись на літопис Самовидця, де говориться, що реєстрові козаки, «не доходячи порогов, старшину зостаючую при них і піхоту немецкую, в чолнах будучую, викололи и повикидали в Дніпр»²⁴, а також на повідомлення С. Величка, що Хмельницький зустрів реєстрових козаків вище Кодака і схилив їх перейти на бік повстання²⁵, в усіх наукових працях і фундаментальних виданнях закріпилося твердження, що козаки повстали на початку свого шляху — 4 травня 1648 р. біля Кам'яного Затону (сучасне с. Дніпровокам'янка), що неподалік Мишурино Рогу, піддавшись агітації послів Б. Хмельницького.

Аналіз джерел і розрахунки руху флотилії по Дніпру показали, що вони повстали дійсно цього числа, але біля Кам'яного Затону (нині м. Кам'янка Дніпровська), що навпроти Микитино Рогу (тепер м. Нікополь). Про цей Кам'яний Затон згадує посол австрійського імператора Еріх Лясота, який відвідав Запорізьку Січ у 1594 р.²⁶

Як уже зазначалося вище, флотилія з реєстровими козаками вирушила від р. Цибульник не пізніше ранку 26 квітня 1648 р. і в кінці цього ж дня прибула до Кам'яного Затону, що біля Мишурино Рогу. Отже, щоб повстати тут, як повідомляють Самовидець та С. Величко, флотилії слід було простояти в цьому районі до 4 травня, тобто 8 днів. Відомо також, що реєстрові козаки приєдналися до Б. Хмельницького на Жовтих Водах 13 травня 1648 р.²⁷ Оскільки між Кам'яним Затонем і районом битви на Жовтих Водах відстань у межах 60 км, то навіть якщо рухатися пішки, не поспішаючи, на цей марш буде витрачено не більше двох діб. Тож виходить, що після повстання козаки простояли у Кам'яному Затоні ще 7 днів, не подаючи допомоги Б. Хмельницькому, який бився з С. Потоцьким зовсім поряд.

Можна припустити, що флотилія вирушила від Цибульника не 26 квітня, а на кілька днів пізніше, тобто марнувала час, що маловірогідно, бо реєстровими полками командували польські або полонізовані, вірні Речі Посполитій, полковники. Але після переходу на бік повстання марнувати 7 днів у Кам'яному Затоні, не надаючи допомоги Б. Хмельницькому, і, розуміючи, що його поразка — це їхня смерть — подія, яка не мала права на існування. Якщо припустити, що їм не було відомо, де перебував Б. Хмельницький, то й це маловірогідно, бо всі шляхи на Запоріжжя, в т. ч. і Дніпро,

контролювалися українсько-татарськими сторожовими та розвідувальними роз'їздами. Маловірогідно, щоб рух такої великої військової сили, як флот з реєстровими козацькими полками не контролювався Б. Хмельницьким. Отже, інформація про повстання козацької флотилії на початку її шляху біля Кам'яного Затону, що вище Дніпрових порогів, 4 травня 1648 р. є помилковою.

Але повідомлення українських літописців стають відразу імовірними, якщо дата повстання реєстрових козаків була іншою. У зв'язку з цим розглянемо можливу версію. Розрахунки показали, що флотилія, подолавши пороги протягом 29 і 30 квітня, 2 травня 1648 р. прибула до Микитинового Рогу (Січ) і, дізнавшись, що С. Потоцький стримує облогу Б. Хмельницького у верхів'ї Жовтих Вод, 3 травня вирушила назад, уверх по Дніпру. Подолавши пороги, козаки 8 травня прибули до фортеці Кодак, де була отримана остаточна інформація про місце битви. Оскільки верхів'я р. Омельник поряд з верхів'ям р. Жовті Води, то, щоб вийти на човнах до району битви треба було піднятися по Дніпру до Кам'яного Затону (розташованого у гирлі р. Омельник), щоб увійти біля нього у цю річку. За розрахунками, у кінці дня 10 травня флот реєстрових козаків прибув до Кам'яного Затону, де його зустріла депутація Б. Хмельницького. Почалися переговори, під час яких відбулося повстання реєстрових козаків. Рухаючись на човнах по р. Омельник, вони розвантажили свій флот в ур. Княжі Байраки і суходолом (в межах декількох км) прибули 13 травня на Жовті Води, приєднавшись до Б. Хмельницького. Цілком логічно вписується в нашу версію підсилення реєстровців однією мортирою з боку коменданта Кодака Гродзіцького і його повідомлення про їх повстання, датоване 9 травня 1648 р. (близько до дати повстання за нашою версією), але наша версія залишається тільки версією, оскільки не підтверджується джерелами.

В той же час розробка вищевикладеної версії дала можливість відповісти на три сумнівні питання:

— чому реєстрові козаки, якщо вони повстали 4 травня 1648 р. на Січі, прибули на Жовті Води тільки через 8 днів після цієї дати? Адже між Кошем Микитинської Січі і районом Жовтоводської битви 120 км, які військо Б. Хмельницького пододало за три дні. Відповідь на це запитання може бути однозначною: вони йшли до Княжих Байраків водою за маршрутом, що вказаний у вищевикладеній версії;

— чи випадковим є повідомлення українських літописців про повстання реєстрових козаків біля Кам'яного Затону, що вище порогів? Вищевикладене свідчить, що підстави для такого повідомлення були. Незважаючи на його неточність (бо козаки повстали на Січі, а сюди тільки прибули), воно підтверджує достовірність нашого припущення і розрахунків, що повсталі реєстрові козаки прибули на Жовті Води по р. Омельник, у гирлі якої розташований Кам'яний Затон;

— чому так пізно, тільки через 8 днів (12 травня 1648 р.) М. Потоцький отримав інформацію про перехід реєстрових козацьких полків на бік Б. Хмельницького? Здавалося б, останній був зацікавлений, щоб ця подія, з метою деморалізації ворога, якнайшвидше стала відома першому.

На нашу думку, це трапилося тому, що Б. Хмельницький, як досвідчена і далекоглядна людина, вважав передчасним інформувати ворога про цю подію, оскільки реєстрові козацькі полки ще не прибули на Жовті Води, внаслідок чого повстанські сили були розпорочені, чим міг скористатися М. Потоцький.

Вище вже зазначалося, що у кінці дня 27 квітня козацька флотилія прибула до фортеці Кодак. Тут протягом 28 квітня, крім узгодження свого руху з військом, що рухалося суходолом, козаки поповнили свій артилерійський арсенал — комендант фортеці виділив у їх розпорядження одну мортиру, а також боезапас та обслугу до неї²⁸.

Аналіз артилерійського арсеналу української армії, який, за повідомленням С. Величка, складався після Жовтоводської битви з 26 гармат, дає змогу зробити висновок, що на борту флотилії реєстрових козаків

було всього 12 гармат-фальконетів. Таку малу питому вагу артилерійського забезпечення (2 гармати на одну тисячу козаків) козацької піхоти і флоту можна було виправдати тільки тим, що на Січі не було артилерії. Б. Хмельницький мав всього три гармати-фальконети, які перейшли до нього як трофей від польської залози, що тут раніше перебувала (полк реєстрових козаків та загін польських драгунів). Нагадаємо, що питома вага забезпечення артилерією морських походів запорізьких козаків становила 100 гармат на одну тисячу воїнів. Тож, щоб підсилити артилерією реєстровців, очевидно, за наказом М. Потоцького, велися переговори з комендантом Кодака, який і виділив мортиру з фортечного арсеналу для навісного вогню по території укріпленого повстанцями табору (острова). Цей крок коменданта міста, як буде показано нижче, став додатковим джерелом для встановлення дати і місця повстання реєстрових козаків.

Зранку 29 квітня флот вирушив від Кодака униз по Дніпру, долаючи цього та наступного дня пороги і в кінці дня 1 травня або на початку дня 2 травня 1648 р. прибув до Микитинового Рогу. За п'ять діб флот пройшов 280 км, з подоланням Дніпрових порогів, із середньою швидкістю 56 км за добу (29).

Крім щоденника Еріха Лясоти, для розрахунків руху реєстрових козаків по Дніпру були використані спогади 77-річного колишнього лоцмана Г. М. Омельченка. В інформації, яку ми записали 21 листопада 1988 р., він повідомив, що для подолання Дніпрових порогів униз по течії, при великій воді (повені) витрачалась одна доба, а при малій — дві. Але при розвантаженні човнів і при повені витрачалось дві доби. Для подолання порогів знизу, уверх проти течії, витрачалось три-чотири доби. Флотилія реєстрових козаків рухалась при великій воді й, очевидно, при подоланні небезпечних порогів з човнів завчасно вивантажувала на берег зброю та порох. Отже, подолання Дніпрових порогів реєстровцями було здійснено за 2 доби.

Як повідомляє у своєму листі (початок травня 1648 р.) польський полковник К. Корицький до Сандомирського воєводи Д. Заславського (30) після прибуття реєстровців на Запоріжжя, де вже не було Б. Хмельницького (вів бойові дії на Жовтих Водах. — І. С.), полковник Кричевський разом з Барабашем на чолі козацького загону зруйнували фортечні укріплення на острові, зроблені раніше Б. Хмельницьким (очевидно, на о. Бучки. — І. С.) і які обороняли всього 50 козаків. Поки відбувалося руйнування острівних укріплень інша частина козаків повстала, перебила полонізовану старшину і вибрала собі за отамана Ф. Джалалія. Значну роль у цьому повстанні відіграв сотник Топига.

Цікаву звістку про це питання подає у своєму повідомленні вже згаданий комендант Кодака Гродзіцький на адресу М. Потоцького від 9 травня 1648 р.: «Повідомляю Вашій милості, моєму ласкавому панові, сумну звістку: 4 травня біля Кам'яного Затону все запорізьке військо, яке йшло водою, збунтувалося і побило полковників і всю старшину. Це безперечна і незмінна новина. Вірте мені, милостивий пане, бо сьогодні о першій годині ночі прибігли до мене два мої поранені мушкетери, яких я послав був туди з мортирою і гранатами. Все там пропало — і найкращий пушкар, — а ці речі були б нам дуже потрібні...»³¹

Отже, Самовидець та Величко зробили помилкове повідомлення про місце повстання реєстрових козаків, яке набуло поширення в українській історичній літературі. Насправді ж реєстрові козаки повстали 4 травня 1648 р. біля Кам'яного Затону, який розташований на лівому (татарському) березі Дніпра, навпроти Микитинської Січі. В той же час повідомлення українських літописців не є випадковим. Очевидно, вони мали інформацію, що повсталі реєстрові козаки прибули на Жовті Води від Кам'яного Затону, що біля Мишуринового Рогу. Розрахунки показали, що після повстання біля Кам'яного Затону, що біля Коша Січі, козацька флотилія піднялась по Дніпру до Кам'яного Затону, що вище порогів, і повернула у річку Омельник, верхів'я якої було поблизу району Жовтоводської битви.

б) Просування українського війська

Знаючи плани і строки військової операції, яка проти нього готувалася, Б. Хмельницький поспішав, повертаючись з Криму разом з Тугай-беєм та 20-тисячним татарським військом. Після переправи через Дніпро біля Тавані і зосередження орди у гирлі р. Базавлуку, Б. Хмельницький у супроводі представників татарського командування прибув на Січ і негайно скликав військову раду³².

Після з'ясування обстановки, за даними розвідки, Б. Хмельницький оголосив бойовий наказ. В ньому він повідомив, що, враховуючи характер просування ворога на Запоріжжя, прийнято рішення розгромити його по частинах. У зв'язку з цим всі сили зосереджуються на розгром польського війська, що рухається суходолом. Для реалізації цього плану українська армія вирушить ворогові назустріч, отже, битва буде зустрічною.

Частині польського війська, що рухається на човнах по Дніпру, не заважати безперешкодно подолати Дніпрові пороги і прибути до Микитиноного Рогу, витративши на своє просування час, за який створюються сприятливі умови для розгрому польського війська, що рухається суходолом.

Тугай-бею (татарська кіннота) доручалося, виконуючи роль передового загону української армії і, рухаючись за розвідувальним загonom попереду головних сил та прикриваючи їх, здійснити марш за маршрутом: гирло р. Базавлук — Микитинський шлях і на третій день³³ вийти в район водорозділу річок Саксагань, Жовті Води та Омельник. Під час маршу організувати охоронну розвідку противника, що рухається з району Черкас суходолом і по Дніпру. З появою супротивника провести бойову розвідку й атакувати його, примусити зупинитися, перервати його зв'язок з реєстровими козаками, а також з головними силами, паралізувати його дії до підходу головних сил із Січі. Для вогневої підтримки татарської кінноти підсилити її загони обслугою важкої ручної зброї та підрозділами мушкетерів³⁴.

Головним силам української армії (козацька піхота, артилерія й обоз) було дано завдання, рухаючись за передовим загonom (татарська кіннота) на відстані 15 — 20 км³⁵, здійснити марш за маршрутом: Кіш Січі — Микитинський шлях і на третій день вийти в район водорозділу річок Саксагань, Жовті Води та Омельник, де у взаємодії з татарською кіннотою оточити і розгромити ворога.

Для здійснення ефективної взаємодії між татарською кіннотою та українською піхотою командири і штаби всіх рівнів отримали завдання обмінятися представниками.

Отримали також завдання командири розвідувального загону, загонів забезпечення руху військ, організації привалів та ночівок, а також командири підрозділів матеріального забезпечення військ.

Командир загону перевізників отримав завдання організувати чергування біля Таванської переправи на Дніпрі, щоб з наближенням орд кримського хана забезпечити їм тут переправу на правий берег³⁶.

Охорона й оборона о. Бучки доручались козацькому форпосту у складі 50 чол.³⁷

Б. Хмельницький наказав негайно розпочати підготовку до маршу, початок якого планувалось оголосити окремо.

У зв'язку з тим, що в основі задуму Б. Хмельницького було рішення розбити коронні війська по частинах, час його виходу з Січі був тісно пов'язаний з рухом військ С. Потоцького. Передчасний вихід Б. Хмельницького з Коша Січі, а Тугай-бея з району зосередження на Базавлуці міг привести до зміни плану просування військ супротивника, об'єднання його кінноти з реєстровими козаками, які рухалися на човнах по Дніпру, і навіть з головними силами (Черкаси). Б. Хмельницький слідував за просуванням військ супротивника і вичікував слушного моменту.

Отримавши інформацію про початок руху польського війська від Крилова, Б. Хмельницький не пізніше ранку 27 квітня 1648 р. на чолі більше

8 тис. українського (козацького) та 20 тис. татарського війська, у складі піхоти, кінноти, артилерії й обозу вирушив назустріч С. Потоцькому. Похідний порядок війська Б. Хмельницького був побудований у передбаченні зустрічного бою, в якому роль передового (особливого призначення) загону виконувала орда Тугай-бея.

Виникає закономірне запитання: чи міг Б. Хмельницький на основі розвідувальної інформації про початок руху С. Потоцького через добу вирушити з Коша Запорізької Січі? Між Кошем Микитинської Січі і Криловим близько 200 км. Щоб почати вранці 26 квітня марш кінноти по суходолу, а рух флоту по Дніпру треба було провести їх підготовку протягом 25 квітня. Отже, розвідник мав у своєму розпорядженні дві доби. Пересуваючись з максимальною швидкістю 100 — 120 км на добу³⁸, він прибув до Коша Микитинської Січі у кінці дня 26 квітня. У Б. Хмельницького та Тугай-бея було півдоби для уточнення завдань, готового до маршу війська.

Рухаючись форсованим маршем близько 40 км на добу³⁹ Микитинським шляхом (уверх, по руслу р. Базавлук), Б. Хмельницький, крім малих і великих привалів, мав дві ночівлі (за розрахунками) з 27 на 28 і з 28 на 29 квітня. Під час руху та ночівлі передовий загін, що складався з татарської кінноти, дотримувався встановленої дистанції від головних сил, незважаючи на його високі маршеві можливості. Це було викликано тим, що:

— умови зустрічної битви вимагали прикрити головні сили української армії від кінного польського війська. Іншими словами, Тугай-бей повинен був прийняти на себе удар кінноти польського війська, зупинити його й, атакуючи та маневруючи, затримати або ускладнити його просування до підходу головних сил;

— тактична рівновага між польською та українською арміями забезпечувалася поєднанням на полі бою козацької піхоти з татарською кіннотою. Але відсутність у С. Потоцького необхідної кількості піхоти (рухалась у човнах по Дніпру) порушувала цю рівновагу. Якщо він міг ще вести рівноцінний бій з татарською кіннотою, то при приєднанні до останньої козацької піхоти з її потужною вогневою силою у нього залишався єдиний шлях — відмовитись від бойових дій і перейти до оборони в укріпленому таборі, оскільки тепер оперативно-тактична перевага була на боці Б. Хмельницького. Отже, українська піхота повинна була приєднатися до татарської кінноти своєчасно, щоб остання не зазнала вагомих втрат;

— передовий загін був основою тактичної розвідки, яка велась у взаємодії з оперативною (глибинною) розвідкою⁴⁰.

Аналізуючи інформацію про ворога від глибинних розвідувальних роз'їздів розвідувального загону, що рухався попереду передового загону, а також тих роз'їздів, що вислав Тугай-бей на відстань 6 — 8 км під час маршу, Б. Хмельницький міг орієнтовно визначити, де відбудеться битва і в яких умовах. Відстань між передовим загonom і головними силами, при зіткненні першого з ворогом, давала можливість останнім підготуватись до битви, а у разі переважаючих сил ворога — мати час для вибору позиції й підготовки табору для оборони.

Про те, що українська армія просувалась до району Жовтоводської битви протягом трьох днів і при цьому татарська кіннота рухалась окремо від козацької піхоти, а також про те, що на Тугай-бея було покладено проведення військової розвідки повідомляє С. Величко: «Хмельницький ще раніше, коли роз'їжджався з Тугай-беєм і попрямував у Січ, наказав йому стояти з ордою в Базавлуку чи деінде в доброму місці вище Січі. А ще він наказав суворо й пильно сторожувати шлях, який лежав від Чигирини й Переволочної (Чорний, Поштовий та Микитинський. — І. С.) до Січі, і брати під сторожу та тримати невідпускно до його, Хмельницького, указу всіх тих, хто мав простувати з Січі в міста. Це було зроблено, і за три дні, доки Хмельницький їхав з військом на злуку з Тугай-беєм, татари піймали на січовому шляху (Микитинському. — І. С.) близько десяти підозрених людей. Хмельницький, з'єднавшись з Тугай-беєм, знав уже, що поміж тих пійманців є послані на Січ польські відвідувачі»⁴¹.

Вищенаведене повідомлення українського літописця також свідчить, що Хмельницький надавав великого значення збереженню у таємниці просування української армії. Як показали подальші події, з цим завданням Тур-ай-бей блискуче справився — атака ним польського війська в районі Жових Вод була для С. Потоцького і його радників повною несподіванкою.

(Далі буде)

- ¹ Літопис Самійла Величка. — К., 1991. — Т. 1 (далі — Літопис Величка). — С. 59.
- ² Hadzi Mehmed Senai z Krymu. Historia chana Islam Gereja III. — Warszawa, 1971 (далі — Сенай). — С. 104.
- ³ Маєвський В. Пословіє: Przebieg Wyderzen w powstaniu Chmielnickiego 1648 — 51 // Orgierd Górka «Ogniem i mieczem» a przeczywistśc historyczna. — Warszawa, 1986 (далі — Маєвський. Післямова). — С. 238.
- ⁴ Там же.
- ⁵ Літопис Величка. — С. 54.
- ⁶ Акчокракли О. Татарська поема Джан Мухамедова про похід Іслам-Гірея II цілком з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648 — 1649 рр. // Східний світ. — 1930. — № 7. — С. 167.
- ⁷ Літопис Величка. — С. 57.
- ⁸ Chrzaszcz I. Pierwszy okresbuntu Chmielnickiego w oswietleniu uczestnika ugrupowy Zółtowodzkiej i paocznego swiadka wypadkow. — Lwow, 1934. — С. 231.
- ⁹ Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ отечественных источников Освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. — Днепропетровск, 1986. — С. 74; ІДАДА (Москва), ф. 123, оп. 1, 1649 р., № 5.
- ¹⁰ Літопис Величка. — С. 74.
- ¹¹ Celebiego E. Ksiega podrozy. — Warszawa, 1969. — С. 234 — 280.
- ¹² Літопис Величка. — С. 57.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Маєвський. Післямова. — С. 238.
- ¹⁵ Колекція мікрофільмів джерел з архівосховищ Польщі проф. Мицика Ю. А. євродський державний архів у Кракові. Фонд зібрання Русецьких (далі — Зібрання Русецьких), спр. 41, арк. 15 — 16.
- ¹⁶ Маєвський В. Krytyczny przeglad zrodel do dziejow powstania Chmielnickiego w resle poczatkowym (jesen 1647 — maj 1648) // Studia Zrodloznawcze: Commentationes, 1981. — XXVI. — (далі — Маєвський. Огляд джерел). — С. 146.
- ¹⁷ Літопис Величка. — С. 64.
- ¹⁸ Там же.
- ¹⁹ Лясота Е. зі Стебліва: Щоденник // Жовтень. — 1984. — № 10. — С. 102 — 103.
- ²⁰ Маєвський. Огляд джерел. — С. 146.
- ²¹ Там же. — С. 145.
- ²² Радянська енциклопедія історії України: В 4 т. — К., 1969. — Т. 2. — С. 153.
- ²³ Разин Е. А. История военного искусства: В 5 т. — М., 1961. — Т. 1. — С. 305.
- ²⁴ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 49 — 50.
- ²⁵ Літопис Величка. — С. 66.
- ²⁶ Лясота Е. Назв. праця. — С. 109.
- ²⁷ Маєвський. Післямова. — С. 238.
- ²⁸ Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. Т. 3. — С. 124.
- ²⁹ Мицик Ю. А., Стороженко І. С., Плохій С. М., Ковальов М. Тії слави козацької повік не забудем. — Дніпропетровськ, 1989. — С. 77.
- ³⁰ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. — К., 1955. — С. 30 (далі — ДОВ).
- ³¹ Історія України в документах і матеріалах. — С. 124.
- ³² Літопис Величка. — С. 58 — 59.
- ³³ Там же. — С. 60.
- ³⁴ Зібрання Русецьких, спр. 31, арк. 35.
- ³⁵ Готовский В. Л. Конница. — М.-Л., 1928. — С. 88.
- ³⁶ Сенай. — С. 104.
- ³⁷ ДОВ. — С. 30.
- ³⁸ Готовский В. Л. Указ соч. — С. 87.
- ³⁹ Федоров В. Г. Кто был автором «Слова о полку Игореве» и где расположена река Каяла. М., 1956. С. 34 — 42.
- ⁴⁰ Готовский В. Л. Указ соч. — С. 87.
- ⁴¹ Літопис Величка. — С. 60.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. Г. Сарбей.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (XIX — ПОЧАТОК XX СТ.):

Пробний підручник для 9 класу середньої школи. — К.: Генеза, 1994. — 224 с.

У радянській історіографії історія України висвітлювалася у дуже політизованому, ідеологізованому вигляді, з партійно-класових позицій. Рецензований підручник позбавлений цих догматичних постулатів. У ньому різнобічно та зважено викладено курс нової історії України. Оскільки книжка призначена для старшокласників, автор подає у посиланнях стисле і чітке пояснення деяких слів та виразів іншомовного походження.

У порівнянні з попередніми навчальними посібниками та підручниками, в рецензованій праці значно розширено матеріал про український національно-визвольний рух на всіх етапах нової історії України. Вдало розкривається діяльність різноманітних національних організацій та партій, наводяться численні призабуті чи й просто ігноровані раніше імена світоців українського життя.

Грунтовно і цікаво висвітлюється розвиток української культури — освіти, науки, літератури, мистецтва. А уривки з творів художньої літератури (особливо часто з поезій Т. Шевченка) і фольклору сприяють більш конкретному усвідомленню викладених положень.

Не обійшов автор увагою і традиційні в українській історіографії останніх десятиліть сюжети із соціально-економічної історії, соціальних рухів (революційного, селянського, робітничого) у всій їх різноманітності та непересічності.

Перед автором стояло надзвичайно складне завдання: синхронно висвітлити життя українського народу в досліджуваній період у складі Росії та Австрійської імперії. До того ж, не можна було не згадати і наших земляків у діаспорі (з кінця XIX ст.). З цим завданням він справився успішно.

Складніше стояла справа із загальною періодизацією досліджуваного періоду. В. Г. Сарбей виділив у своїй праці три розділи, що відповідали трьом історичним етапам: 1. перша половина XIX ст., 2. друга половина XIX ст., 3. початок XX ст. Отже, перший розділ присвячено кризовим явищам у кріпосницькій системі та розвитку національно-культурного руху в Росії та Австрії, включаючи українські землі; в другому йдеться про утвердження капіталістичного ладу в умовах розгортання національних рухів народів багатонаціональних імперій — Росії та Австрії; третій відображає революційні та воєнні потрясіння початку XX ст.

Наддніпрянська Україна в складі Росії та західноукраїнські землі, що входили до Австрійської імперії, перебували не на однаковому рівні соціально-економічного та культурного розвитку. Хід економічних реформ в Австрії у часі випереджав відповідний процес в Росії. Проте за населенням і територією Наддніпрянська Україна була більшою за західноукраїнські землі. Тому В. Г. Сарбей, природно, орієнтувався переважно на історичний процес в Наддніпрянській Україні.

У короткій рецензії немає можливості бодай стисло викласти зміст багатой за фактичним матеріалом та відповідними узагальненнями книжки. Тому спинимося тільки на її найважливіших оригінальних положеннях.

Автор послідовно, цілеспрямовано викриває як колонізаторську русифікаторську політику царизму в Наддніпрянській Україні, так і гноблення українського населення в Австрійській імперії. Важливо, що в окремому «ліхтарику» (с. 16 — 19) учні дізнаються про становлення та розвиток ук-

раїнської історіографії з цієї теми, що допоможе прищепити їм смак до самостійного читання історичної літератури та джерел.

Оригінально, по-новому подає автор матеріал про масонство як таємну організацію, що прагнула до удосконалення суспільства, зокрема, про масонську ложу «З'єднаних слов'ян», діяльність В. Лукашевича, який організував 1821 року Малоросійське товариство. Стисло розкривається діяльність декабристів в Україні. Однак дивно, що не виділено окремого «ліхтарика» про повстання Чернігівського полку (с. 38 — 39) — найяскравішу подію згаданого руху, що відбулася саме в Україні.

Автор цілком слушно приділяє велику увагу слов'янській темі, згуртуванню слов'янських народів, які у досліджуваний період зазнавали жорстокого гноблення у складі багатонаціональних імперій. Багато йдеться про ідею слов'янської федерації. Проте чомусь В. Г. Сарбей не наголошує на тому, що це утопічна ідея, що історичний досвід показав (особливо наша сучасність), що у будь-якій багатонаціональній державі, навіть слов'янській, найбільша, найсильніша нація, як правило, здійснює гноблення інших. Отже, найреалістичніший шлях — створення незалежних слов'янських держав, як це ми маємо нині.

Цінним нам здається те, що в книжці значне місце відводиться історії української символіки. Так, на с. 61 йдеться про синьо-жовті хоругви князя Данила Галицького, про те, що ці кольори запозичила Головна Руська Рада Галичини для прапорів своїх прихильників. А на с. 108 наводиться текст урочистої пісні пригнобленого українського народу «Ще не вмерла Україна», що нині є гімном нашої держави. В окремому параграфі автор висвітлює події революції 1846 — 1849 рр. в Австрійській імперії, насамперед її ходу на західноукраїнських землях, Львівське збройне повстання, показує вплив цієї революції на прикордонні повіти Правобережної України, де розгорнувся могутній селянський рух. Однак викликає сумнів вживаний автором термін «Європейська демократична революція». Адже, в § 7 власне йдеться про демократичну революцію 1848 — 1849 рр. в Австрійській імперії. Відбулися революції у Франції 1848 року, в Австрійській імперії (Австрія, Угорщина, Галичина), Німеччині, Італії в 1848 — 1849 рр., але не існувало ніякого окремого центру цих революцій, тісного взаємозв'язку між подіями в різних країнах. Кожна з цих революцій мала свої особливості, завдання, що відповідали національним інтересам, хоча існували і спільні риси, пов'язані з утвердженням буржуазних відносин. Однак наголошуємо, ніякої спільної платформи в них не було. На нашу думку, змісту «ліхтарика» «Українська національна революція в Галичині» більше відповідав би заголовок «Піднесення українського національно-визвольного руху в Галичині» (с. 60 — 62).

Як нам здається, дещо перебільшується роль Слобожанщини в культурному розвитку України в кінці XVIII — на початку XIX ст. (ліхтарик «Слобожанщина — колыска українського культурного відродження» (с. 12 — 14). Слід було б згадати і Полтавщину (І. Котляревський), і Київщину.

Вважаємо, що В. Г. Сарбей занадто захоплюється вживанням ленінського визначення «революційний демократ» стосовно діячів, належних до різних партій, громадських організацій та об'єднань. Так, «ліхтарик» «Тарас Шевченко і російські революційні демократи» (с. 125 — 126) більше підходить би заголовок «Т. Шевченко і російські революціонери».

У книзі ґрунтовно висвітлено діяльність таких національних громадських організацій, як «Громади», «Хлопомани», «Братерство тарасівців», «Молода Україна», «Просвіти» та ін., які радянська історіографія звичайно обминала увагою або бездоказово критикувала. Переконливо показано патріотизм таких українських діячів, як А. Антонович, І. Франко, М. Павлик, М. Драгоманов, Б. Грінченко, С. Подолинський, М. Лисенко, простежується участь українців у загальноросійських революційних організаціях (народники), робітничому русі, діяльності земств. Стисло висвітлено утворення та діяльність українських національних партій — РУП, «Спілка», УСДРП, УПСР, УДП, УРП і т. д. У книзі досить точно охарактеризовано методи діяльності більшовиків та меншовиків (с. 162). Так, відзначається, що

більшовики віддавали перевагу насильницьким формам політичної боротьби і соціальних перетворень, нелегальній антиурядовій діяльності, а меншовики виявляли готовність брати участь у реформуванні суспільства, вступати в угоду з будь-якою політичною організацією чи партією, опозиційною царизмові. При цьому, як наголошує автор, обидві фракції російської соціал-демократії ігнорували «українське питання», нехтували національними потребами усіх народів імперії.

На сучасному етапі в російській історіографії особливо помітною є тенденція щодо ідеалізації діяльності П. Столипіна на початку ХХ ст. В. Г. Сарбей, відзначаючи ганебну роль цього діяча у придушенні революційного, національного руху, показав справжній сенс аграрної політики П. Столипіна, спрямованої на руйнування традиційно общинного землеволодіння.

В книжці досить докладно висвітлюється життя та діяльність української діаспори. Зокрема, розповідається про еміграцію з України у межах Російської імперії, а також про переселення українців (переважно з Австро-Угорщини) до США, Канади, Бразилії, Аргентини.

Передостанній параграф підручника присвячується Україні в першій світовій війні (до 1916 р.). Розкриваються агресивні плани воюючих держав щодо України, показано активні бойові дії українських січових стрільців, антивоєнний і соціальний рух народних мас.

Кожний розділ книжки закінчується змістовним параграфом про розвиток української культури у відповідний період. Розглядаються питання освіти, науки, літератури, різних галузей мистецтва. Значна увага приділяється проблемам народної творчості, побуту населення.

У загалом ґрунтовній та змістовній книжці зустрічаються окремі огріхи. Так, досить частим є цитування російською мовою (див. с. 28, 37), що надає викладу певної строкатості. На с. 88 диференціація визначається як розчленування. Стосовно соціальної диференціації краще вжити слово «розрашування». На с. 105 читаємо: «Романівська монархія», а треба «Романовська». На с. 115 на підтвердження «громадівського соціалізму» наводиться велика цитата з М. Павлика, в якій фактично пропагується зрівнялівка. При цьому автор не дав ніякого коментаря щодо утопічності цього положення. У підручнику не вказано, що свій роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панас Мирний написав у співавторстві із своїм братом Іваном (Біликом) Рудченком (с. 148). Зауважимо, що подібних похибок у книзі небагато. Вона підготовлена досить ретельно.

У цілому рецензований підручник, безумовно, заслуговує високої оцінки. Особливо цінним є те, що він написаний на основі найновіших досягнень історичної науки і методики викладання. Сподіваємося, що книжка викличе інтерес з боку не тільки вчителів та учнівської молоді, а й широкої громадськості, яка бажає скласти реалістичне уявлення про історичне минуле своєї країни.

А. В. САНЦЕВИЧ (Київ)

Смолій В. А., Степанков В. С.

**БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ:
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ.**

К., Либідь, 1993.

400-річному ювілею від дня народження великого сина України гетьмана Богдана Хмельницького присвячений ряд видань наукової та науково-популярної літератури. Перша з цієї серії книжок — фундаментальне дослідження відомих українських істориків — директора Інституту історії

України НАНУ академіка В. А. Смолія та професора Кам'янець-Подільського педінституту В. С. Степанкова.

Ця книга не належить до літератури, яка писалася нашвидкуруч до ювілею. Тут ми маємо випадок, коли роками виношувана праця (В. С. Степанков, наприклад, друкував статті, присвячені Національно-визвольній війні українського народу середини XVII ст. та Богдану Хмельницькому, ще у 70-ті рр.), збіглася в часі з ювілеєм гетьмана. До того ж не треба забувати, що майже все в радянській історіографії вимагає критичного перегляду, оскільки було створене під пильним оком партійної цензури. Книга В. А. Смолія та В. С. Степанкова є першою біографією Богдана, написаною та виданою у незалежній Українській державі. Автори об'єктивно висвітлили тему, не впадаючи в газетну публіцистику та не догоджаючи смакам якихось політичних сил чи партій.

Безсумнівною позитивною рисою роботи є те, що вона ґрунтується на міцному джерельному фундаменті, причому багато з цих джерел було вперше виявлено у ряді вітчизняних та зарубіжних (через мікрофільми) архівосховищ. Автори використали значне коло праць попередників, особливо тих, котрі були забутими або «проіндексованими» (видання дисидентів, представників української еміграційної історіографії), на які донедавна не можна було посылатися. Все це дозволило створити солідну, повнокровну та науково обґрунтовану біографію Б. Хмельницького.

Насамперед, автори звернули особливу увагу на замовчаний та нерідко фальсифікований аспект діяльності гетьмана: його роль як творця відродженої Української держави. Вони слушно підкреслили прогресивний характер діяльності Хмельницького у даному напрямку, проаналізували еволюцію його державотворчої програми, виявили сильні й слабкі сторони останньої. Думаємо, що саме ці сторінки будуть з глибокою зацікавленістю прочитані нашими сучасниками, бо історія дає чимало матеріалу для зіставлень та аналогій з сьогоденням України. Розкриті у книзі головні напрямки зовнішньої та внутрішньої політичної діяльності, титанічні зусилля гетьмана по консолідації українського народу, створення єдиного фронту для успішної боротьби проти іноземних загарбників, за незалежну Українську державу. Причому постать Б. Хмельницького не ідеалізується, у дослідженні згадані його помилки та прорахунки. Слушно, на наш погляд, підкреслюється головна політична помилка гетьмана: недооцінка значення західноукраїнських земель, відхід з них без бою на рубежі Волині й Поділля наприкінці 1648 — на початку 1649 рр. (с. 148).

Дуже важливим є те, що автори приділили увагу останнім рокам Б. Хмельницького (від Переяславської ради до смерті гетьмана). Про діяльність його у цей період ще донедавна історики УРСР мусили або мовчати, або говорити скоромовкою, обходячи «незручні» та «неактуальні» сюжети. Автори ж доводять тут, що зовнішня політика Б. Хмельницького була в цей період гнучкою і плідною для України, зовсім не зорієнтованою виключно на Росію. Блискучий політик і дипломат, Б. Хмельницький всіма засобами боронив суверенітет України перед наступом не тільки з заходу (Річ Посполита), але і з сходу, оскільки московський уряд все активніше хотів порушити рівноправний характер взаємного договору 1654 р. У книзі аналізуються союзи, укладені урядом України з Швецією і Трансільванією для збереження політичної рівноваги, адже вони були формально у стані війни з Московською державою. Це було відповіддю на грубе порушення московським урядом (укладення сепаратного миру з Польщею) договору 1654 р. Ряд важливих даних наводиться щодо переможних походів українських військ проти Речі Посполитої у 1656 — 1657 рр., взяття нами Любліна, Варшави, Кракова та інших міст, про що чомусь дуже не любили згадувати у радянській історіографії, хоча війна, яку вела Україна, була справедливою, спрямованою на визволення всіх етнічних українських земель з-під гніту Польщі.

Як і кожне свіже та оригінальне дослідження, книга В. А. Смолія та В. С. Степанкова викликає природне бажання подискутувати з рядом її положень. Так, на нашу думку, автори дещо недооцінюють рівноправний ха-

рактар договору 1654 р. між Україною та Росією. Про автономію України можна говорити тільки з 1659 р., коли уряд Ю. Хмельницького уклав з російськими представниками новий договір ("Переяславські статті", «14 статей»). Варто було б детальніше проаналізувати окремі статті договору 1654 р., бо тоді автори б не сприйняли позицію московського уряду відносно зовнішньої політики України як остаточно узгоджену обома сторонами. Адже тут маємо справу не з остаточною версією — оригіналом договору, а тільки з проміжною позицією, у якій не проставлено всіх крапок над «і». Як показують результати нашого дослідження, навряд чи можна говорити про вирішеність даного важливого питання (та ще деяких) у договорі 1654 р. Сторони тоді не дійшли по цих статтях до спільного знаменника. І чи не є красномовним той факт, що Б. Хмельницький у проведенні зовнішньополітичної діяльності керувався відповідними пропозиціями, викладеними українським урядом у 1654 р., вступаючи проти волі Москви у контакти з Річчю Посполитою та Османською імперією, укладаючи союз з Швецією, котра була у стані війни з Московською державою, тощо. Занадто критично ставляться автори до діяльності І. Виговського. Шкода, що у такому суто науковому дослідженні були зняті видавцями посилання на використані джерела, іменний та географічний покажчик, книгу набрано негарним шрифтом, є у ній дрібні погрішності, друкарські помилки. Так, київський протопоп М. Гунашевський (до речі, автор «Львівського літопису» та зять І. Виговського) йменується Гунатерським (с. 178), Б. Хмельницького автори називають інколи «Богданом Михайловичем» (с. 36, 38), хоч таке звернення було нетиповим для тодішньої України.

Однак згадані недоліки не можуть суттєво вплинути на загальну позитивну оцінку роботи, яку виконано на високому професійному рівні. Це, на наш погляд, великий творчий успіх авторів і, сподіваємося, не останній. Можна тільки пошкодувати, що така важлива й потрібна книга вийшла явно замалим тиражем, що робить її майже недоступною для читачів, особливо із східної та південної України.

Ю. А. МИЦИК (Дніпропетровськ)

І. К. Свешніков.

БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ.

Львів, вид. «Слово», 1993, 301 с.

У рецензованій праці на основі широкого кола писемних джерел та численних археологічних матеріалів, добутих в ході 20-річних розкопок під керівництвом автора, вперше ґрунтовно розповідається про одну з найважливіших подій Визвольної війни українського народу 1648 — 1654 рр. — битву під Берестечком.

Автор детально проаналізував писемні джерела, репрезентовані офіційними документами, листами урядових і приватних осіб, щоденниками учасників битви, спогадами, хроніками та літописами. Окрему групу документів становлять зізнання полонених, донесення королівських послів до Б. Хмельницького. Заслугою автора є використання найбільш масового джерела — листів учасників та сучасників цих подій, що зберігаються в архівах Варшави, Ватикану, Відня, Києва, Гданська, Кракова, Львова, Москви, Стокгольма. Значна частина цих документів ще не була опублікована і досліджена. Критичний аналіз цих джерел дає змогу відтворити події середини XVII ст. з точністю до одного дня, а подекуди — і години. В монографії також критично й творчо використано твори хроністів — сучасників Берестецької битви — І. Пасторія, Й.-Г. Шледера, В. Каховського, П. Шевальє, М. Бізачіоні, А. Віміні та анонімного історика, ймовірно німецького офіцера

на службі польського короля. Окремо розглядаються твори пізніших істориків — М. Грушевського, Л. Кубалі, І. Каманіна, Н. Петровського, К. Осипова, В. Голобуцького, І. Крип'яковича, Ф. Шевченка, В. Грабовецького та інших. Вдало залучаються іконографічний матеріал, твори усної народної творчості. Критичний аналіз усіх цих творів дає змогу виправити досі існуючі в українській історіографії окремі недокладності, більш детально і повно зрозуміти обставини і хід подій важливої сторінки в історії України.

У книзі детально описується хід битви, починаючи від подій 1649 р. Зіставлення думок істориків з архівними матеріалами дало змогу авторові спростувати окремі положення дослідників і внести ясність у ряд спірних питань. Так, на нашу думку, вдалося переконливо вирішити питання щодо відсутності Б. Хмельницького під Берестечком під час облоги козацького табору шляхтою з 1 по 10 липня 1651 р. Окремі історики (Л. Кубаля) писали про «ганебну втечу Хмельницького з поля битви», інші (М. Грушевський) вважали, що Хмельницький, поїхавши слідом за ханом, щоб повернути його до місця битви, добровільно залишився з татарами, а потім уже не міг потрапити під Берестечко. І. Свешніков використав оригінальні архівні документи, зіставив їх і довів, що відсутність Б. Хмельницького на полі бою зумовлювалася тим, що він був захоплений у полон Іслам-Гіреєм III. Авторіві вдалося також зібрати усі можливі писемні матеріали щодо місця розташування і характеру укріплень козацького табору, побудованого вночі з 30 червня на 1 липня 1651 р. Жодних даних про цей табір у науковій літературі не існувало. Послідовно зображено повну картину подій під Берестечком, що дає змогу спростувати загальнопоширену думку про нищівну поразку козаків під Берестечком і загибель до 30 тисяч чоловік. Спираючись на архівні документи і свідчення шляхтичів — учасників битви, автор довів, що 10 липня І. Богун розпочав регулярний відступ козацької армії з обложеного табору, паніка виникла внаслідок неузгодженості дій козаків і селянських повстанців, а втрати козацьких військ того дня не перевищували 4 тис. чол. Таким чином, створений польською шляхтою міф про її велику перемогу над повсталим українським народом повністю розвіяний у рецензованій книзі. Тут же на підставі історичних джерел висвітлюється здебільшого замовчуваний польськими істориками факт відмови шляхти продовжувати війну, що велася в інтересах цього пануючого у Речі Посполитій класу.

І. К. Свешніков розповідає про результати археологічних розвідок і розкопок на місці битви. Слід відзначити, що тут уперше на території України було застосовано археологічну методику для дослідження місця середньовічної битви, і вперше в Європі експедиція такого роду завершилася успішно. Так, вдалося доповнити писемні джерела про битву, зокрема, уточнити локалізацію місця битви, переправи королівських військ через Стир, королівського і козацького таборів, острова, на якому героїчно оборонялися 300 козаків в останній день битви, озерця, де загинув останній козак, бойового козацького табору в день битви, їхнього редуту поблизу с. Плоска на Дубнівщині тощо. Розкопками, проведеними на місці переправи козацьких військ через заплаву річки Пляшівки 10 липня 1651 р., вдалося відтворити картину відступу козацьких військ через болота, виявити рештки побудованої за наказом І. Богуна греблі для відступу, віднайти кістяки загиблих на переправі козаків та їхніх коней, зібрати величезну колекцію оригінальних козацьких речей, що збереглися у торф'яному ґрунті і мають точну дату — після 10-ої години ранку 10 липня 1651 р. Ця колекція (близько 6000 експонатів) є нині унікальною на Україні. Вона допомагає реконструювати побут і озброєння українського козацтва і селянських повстанців часів Визвольної війни, обладнання козацького вершника, дає уявлення про рівень розвитку ремесла на Україні в середині XVII ст.

Вивчаючи кістяки загиблих воїнів, вчені встановили, що всі вони гинули зі зброєю в руках під час запеклого бою. Це спростовує твердження окремих істориків про те, що козаки самі топилися на переправах, ніким не переслідувані. На основі знайдених на переправі черепів антропологі відтворили скульптурні портрети козаків, які з науковою достовірністю пе-

редають їх індивідуальні риси обличчя. Одним з досягнень археологічних розкопок під Берестечком було підтвердження участі у битві донських козаків і московських стрільців, про що писемні джерела не згадують. Кількість виявлених на переправі людських кістяків наочно спростовує твердження про величезну кількість загиблих козаків: на дослідженій площі 2,6 га їх знайдено всього 91.

В окремому розділі рецензованої праці детально проаналізовано знайдені археологічні матеріали: побутові сільські речі середини XVII ст., деталі козацького одягу, особисті речі козаків, донських козаків і московських стрільців, їх гроші і коштовності, холодну і вогнепальну зброю, загальновійськове спорядження, обладнання бойового козацького коня, а також трофеї козаків — речі польської шляхти. Консервуючі властивості торфу зберегли на переправі також вироби з дерева і шкіри, яких досі на Україні більше ніде не виявлено. Завдяки цьому встановлено: козаки свою вогнепальну зброю носили у шкіряних футлярах — факт до тих пір не відомий дослідникам. Аналіз здобутого розкопками матеріалу дає можливість розвитку занедбаної на Україні галузі історичної науки — зброезнавства. На переправі вдалося віднайти й побутові козацькі речі, зокрема глиняні й дерев'яні люльки, що становлять тепер еталон, за яким точно датуються їх численні випадкові знахідки. Серед інших речей можна згадати й дерев'яний апарат для «куріння» горілки, а також вироби, пов'язані з культурою — музичний інструмент, найдавнішу українську світську карикатуру, що зображає якогось пихатого шляхтича — виріб майстра-гравера з великими художніми здібностями. Значення знайденої розкопками під Берестечком колекції козацьких речей неможливо переоцінити.

Підбиваючи підсумки проведеної роботи, автор доходить висновку, що козацька армія періоду Визвольної війни XVII ст. за всіма показниками (організація, тактика, озброєння, постачання), нічим не відрізнялася від тодішніх європейських. Однак, на відміну від них, формувалася не за рахунок найманців чи примусово мобілізованих шляхтичів (посполите рушення), а комплектувалася з людей, які добровільно, без будь-якої грошової винагороди, воювали за волю для українського народу. Автор наголошує також на тому, що Берестецька битва не являла собою повний розгром козацького війська, а була лише тимчасовою невдачею і не позбавила український народ прагнення вибороти волю. Через два з половиною місяці після Берестечка козацька армія під Білою Церквою становила настільки грізну для шляхти силу, що королівські гетьмани змушені були підписати з Хмельницьким мирний договір. Це суперечить прийнятій, зокрема у польській історіографії, думці про те, що «блискуча перемога шляхти» під Берестечком знищила козацьку силу і дала шляхті можливість знову запанувати на Україні, однак цієї можливості вона через свою неорганізованість не використала. В дійсності на перешкоді цьому стояла тверда воля українського народу, якого не зламала невдача під Берестечком.

Рецензована праця не позбавлена й деяких недоліків. Так, на с. 71 неточно вказані дати виїзду короля з Варшави до Любліна і розсилання ним мобілізаційних листів до шляхти (замість 13 квітня — 13 червня). Картосхеми і пояснення до них набрані дуже дрібним шрифтом, що ускладнює їх сприйняття. Та ці дрібні огріхи не знижують цінності рецензованої праці.

Заслуга автора полягає в тому, що завдяки багаторічній титанічній праці він не тільки опрацював усі доступні йому писемні джерела з багатьох країн Європи, а й вперше в історії вивчення Визвольної війни українського народу 1648 — 1654 рр. провів археологічні дослідження на місці козацької битви середини XVII ст. Він розробив методики розкопок в умовах торф'яного болота та консервації здобутих там експонатів, у тому числі з дерева і шкіри. Усе це дало йому змогу всебічно вивчити цю визначну подію в історії українського народу в усіх її аспектах, завдяки чому ми тепер знаємо про Берестецьку битву значно більше, ніж про всі інші битви періоду Визвольної війни.

В. Й. КОЗАК (Дрогобич)

Т. В. Вронська (Київ)

Міжнародна наукова конференція «Україна у другій світовій війні»

У ряді заходів, присвячених 50-й річниці Перемоги, неабияке місце посідала Міжнародна наукова конференція «Україна у другій світовій війні» (27 — 28 квітня 1995 р.), організована зусиллями відділу історії України періоду другої світової війни Інституту історії України. Конференція проходила на виконання розпорядження Президента України Л. Кучми «Про програму заходів щодо проведення святкування 50-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні».

Напередодні, 18 — 19 квітня, співробітники названого відділу взяли активну участь в іншій Міжнародній науковій конференції — «Уроки другої світової війни та значення Перемоги над фашизмом».

Її організатори запросили до Москви авторитетних науковців, журналістів, письменників, відомих політологів, представників громадськості, викладачів вузів, військовослужбовців, воєначальників. Серед запрошених були і ветерани війни — за фахом науковці, які досліджують проблеми минулої війни. З доповіддю на конференції виступив голова Ради Міністрів РФ В. Ч о р н о м и р д і н, який відзначив роль України у перемозі над нацистською Німеччиною.

Широко ця тема була представлена на згаданій конференції у Києві. Вступним словом її відкрив директор Інституту історії України НАН України, акад. НАН України В. А. С м о л і й. Привітавши присутніх, він у своєму невеликому, але змістовному виступі закликав їх давати подіям того часу виважені й неупереджені оцінки, уникати помилок минулого, більше дискутувати й шукати істину.

Привітання Президента України Л. Кучми учасникам конференції зачитав зав. відділом науки Адміністрації Президента О. І. В о л к о в. У привітанні, зокрема, наголошувалося на необхідності об'єктивного вивчення періоду 1941 — 1945 рр., великому значенні подій того часу для сучасного суспільства.

Начальник Головного управління виховної роботи Міністерства оборони України генерал-майор В. С и т н и к закликав учених, політологів до неупередженого висвітлення історії війни. «Написано багато, — наголосив, зокрема, він, — але сказано не всю правду, особливо щодо передвоєнної історії. Історія підготовки війни, репресії серед військових кадрів потребують додаткового дослідження. Забуто діяльність багатьох військових командирів».

З ґрунтовною доповіддю на конференції виступив зав. відділом історії України періоду другої світової війни Інституту історії України НАН України, д-р іст. наук, проф. М. В. К о в а л ь. Як фахівець з багаторічним стажем дослідницької роботи, він, як багато інших науковців, свого часу зазнав і зазнає нині тиску з боку колишніх «диригентів» наукою, шукачів крамоли, оскільки насмілювався думати і писати, не догоджаючи іншим, уникати впливу політичних партій і течій. Доповідач зважено й лаконічно виклав свою точку зору з проблеми «Друга світова війна в історичній долі України».

До важливої теми увічнення подвигу народу в роки Великої Вітчизняної війни у пам'ятниках звернувся ветеран війни, зав. відділом Інституту історії України НАН України, акад. НАН України П. Т. Т р о н ь к о. Не приховуючи гніву і обурення, говорив Петро Тимофійович про факти наруги над

могилами воїнів. Про нову експозицію Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр. розповів директор цього меморіального комплексу О. С. А р т ь о м о в.

Цікавим за змістом і коректним за формою можна назвати виступ відомого політолога, оглядача радіо «Свобода» В. Д. М а л и н к о в и ч а. З першої до останньої хвилини доповідач утримував увагу залу. І це, мабуть, не лише тому, що Малинкович має неабиякий хист оратора. Він виступив з доповіддю «Вплив подій другої світової війни на сучасну геополітику України», наголосивши в ній на необхідності диференційованого підходу до оцінки дій ОУН і УПА в роки війни. Доповідач також загострив увагу на ставленні сучасного суспільства до проявів неофашизму. Позиції УНА — УНСО, вважає він, близькі до ідеології фашизму, а «Державну самостійність» назвав фашистською організацією.

Багато виступів було присвячено проблемам ролі України у війні, урокам і наслідкам війни. Всі доповідачі прагнули висвітлювати їх з позицій історичної правди. Кожен аргументовано відстоював свою точку зору. Перебуваючи іноді на полярно протилежних позиціях, науковці були єдині в одному — кінче необхідно донести до нащадків правду, висвітлити болючі проблеми тих років. Цікавими, насиченими новими фактами й висновками були виступи зав. кафедрою Криворізького технічного університету, канд. іст. наук, доц. В. В. С т е ц к е в и ч а, голов. наук. співроб. Інституту національних відносин і політології НАН України, чл.-кор. НАН України В. І. Ю р ч у к а, зав. кафедрою Вінницького державного педагогічного інституту, канд. іст. наук О. О. З а р у б і н с ь к о г о, начальника кафедри Науково-дослідного методичного центру Збройних Сил України, полковника, канд. іст. наук, доц. М. П. М і р о ш н и ч е н к а, доц. Житомирського педагогічного інституту ім. І. Франка, канд. іст. наук Ф. А. П е т л я к а, викладача Академії Збройних Сил України, полковника, канд. філос. наук В. Г. І в а н о в а.

Як завжди емоційним і цікавим був виступ на конференції голов. наук. співроб. Національного інституту стратегічних досліджень, д-ра іст. наук, ветерана війни Ю. В. Ш и л о в ц е в а «Україна у Великій Вітчизняній війні: проблема історичної правди». Це зумовлено не лише твердими переконаннями доповідача, який завжди аргументовано відстоює свої позиції, а й самою темою виступу. «Правда про війну ще не написана, й велика відповідальність лягає на тих, хто пише про неї» — ці тези були головними у доповіді Ю. В. Шиловцева.

Ряд доповідачів порушили проблему участі українського народу у війні. Це — і національний фактор, і демографічні втрати, і участь окремих верств населення у бойових діях, і роль церкви у війні та багато інших питань. Так, ветеран війни, голова Київської ради ветеранів, генерал-майор запасу В. В. Л о д я н и й порушив питання внеску органів держбезпеки у справу Перемоги, голова Всеукраїнської секції жінок-фронтовичок, канд. іст. наук Є. В. С а ф о н о в а — участі жінок у війні. Демографічних проблем, втрат українського народу у війні торкалися директор Національного інституту стратегічних досліджень, чл.-кор. НАН України С. І. П и р о ж к о в, ст. наук. співроб. Інституту економіки НАН України, канд. іст. наук А. Л. П е р к о в с ь к и й, викладач Академії Збройних Сил України, д-р іст. наук І. Т. М у к о в с ь к и й, наук. співроб. Інституту історії України, канд. іст. наук В. А. Г р и н е в и ч, наук. співроб. Інституту історії України, канд. іст. наук О. Є. Л и с е н к о, пров. наук. співроб. цього ж інституту, д-р іст. наук Є. М. С к л я р е н к о. У своїх повідомленнях вони порушили різні аспекти участі українського народу у Великій Вітчизняній війні.

Народна боротьба в тилу ворога, бойова взаємодія партизанів України з регулярною армією були лейтмотивом доповідей голов. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ, чл.-кор. НАН України В. І. К л о к о в а та ст. наук. співроб., канд. іст. наук Н. М. Р у д е н к о.

Деяких міжнародних аспектів торкнувся в своєму повідомленні керівник Центру міжнародних досліджень Київського міжнародного гуманітарного університету, акад. НАН України А. М. Ш л е п а к о в. Про молдавсько-українські зв'язки доповіла пров. наук. співроб. Інституту національних меншин Академії наук Молдови, д-р іст. наук, проф. Л. Є. Р е п і д а. Ст. наук. співроб. Інституту історії Академії наук Білорусі, канд. іст. наук В. І. К у з ь м е н к о, мол. наук. співроб. Інституту національних відносин і політології НАНУ А. Ю. П о д о л ь с ь к и й, ст. наук. співроб., канд. іст. наук з Інституту історії України НАН України О. В. Б у ц ь к о також виступили з цікавими повідомленнями з проблем міжнаціональних відносин у роки війни.

Перебудова господарства України, окремих його галузей у роки війни стали об'єктом уваги ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ, канд. іст. наук Л. В. К о н д р а т е н к о, аспірантів Інституту історії України НАНУ Л. М. Х о й н а ц ь к о і та Українського державного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова І. Г. В е т р о в а. Про господарську номенклатуру в 1941 — 1945 рр. доповіла ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ, канд. іст. наук Т. С. П е р ш и н а.

Голова правління Українського фонду миру письменник Ю. Д. Б е д з и к привернув увагу присутніх до такої важливої, але й досі, на його думку, маловисвітленої теми, як «Цивільне населення України у боротьбі з фашизмом».

Завершилася робота конференції обговоренням доповідей та повідомлень. Полемічна атмосфера, що панувала у залі, була наочним свідченням різноманіття думок, яке існує в суспільстві. Це викликано не лише ювілеєм, а й інтересом до періоду Великої Вітчизняної війни. Учасники конференції послушали своїх колег, обмінялися думками, поставили запитання своїм опонентам. Нові факти, цифри, вперше проголошені з трибуни конференції, сприятимуть підвищенню наукового рівня всієї історичної науки. Готується видання матеріалів конференції.

Н. В. Шевченко (Миколаїв)

Заснування Українського товариства з вивчення XVIII ст.

2 лютого 1994 р. в Інституті історії України НАН України відбулися Установчі збори Українського товариства з вивчення XVIII ст., що є національним товариством у складі Міжнародного товариства дослідників XVIII ст. На зборах був затверджений його Статут, обрані бюро і президент — директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України С м о л і й В. А. До складу бюро увійшли: член-кор. НАН України Н а л и в а й к о Д. С. (заступник президента); докт. філос. наук, професор Н і ч и к В. М., докт. мистецтвозн., професор К о р н і й Л. П., канд. іст. наук Ш е в ч е н к о Н. В. (секретар).

Українське товариство з вивчення XVIII ст. (УТВВС) ставить своїм завданням організацію, розвиток і координацію досліджень, що мають відношення до культурної спадщини XVIII ст., в усіх її аспектах і всіх галузях знання (історія, філософія, ідеологія, релігія, лінгвістика, літературознавство, природничі і точні науки, мистецтвознавство, юриспруденція тощо), насамперед, в Україні. Товариство не займається комерцією чи політикою.

Серед цілей товариства такі, як активізація наукового обміну, контактів і зустрічей між фахівцями всіх галузей науки, які досліджують XVIII ст.; моральна підтримка культурних заходів (конференцій, виставок і т. п.), пов'язаних з проблематикою XVIII ст. чи присвячених вшануванню видатних діячів та визначним досягненням цієї доби.

Із засобів діяльності товариства можна назвати організацію конференцій, відкритих для всіх фахівців з XVIII ст., без огляду на те, чи належать вони до будь-яких наукових товариств, регулярну публікацію матеріалів досліджень за профілем в «Бюлетені Українського товариства дослідження XVIII ст.»

Членом товариства може стати кожний, хто має відповідні наукові праці, а також той, хто визначив XVIII ст. як об'єкт майбутньої наукової роботи, незалежно від громадянства або членства в будь-яких інших товариствах. Для цього потрібно подати чи надіслати письмову заяву на ім'я секретаря товариства за адресою: м. Київ 252001, вул. Грушевського, 4, Інститут історії України НАН України, відділ історії України середніх віків, Шевченко Н. В. Слід вказати своє прізвище, ім'я, по батькові, наукове звання, посаду, місце роботи, домашню адресу та коло наукових інтересів.

Члени УТВВС поділяються на персональних, котрі безпосередньо сплачують членські внески до товариства; корпоративних (бібліотеки, асоціації та інститути, що працюють в галузі дослідження XVIII ст. в цілому або вивчають окремі його аспекти); почесних, які підтримують Товариство морально та матеріально (донори).

Українське товариство підтримує контакти з Міжнародним товариством дослідників XVIII ст., основний центр якого знаходиться у Великобританії (Оксфорд, товариство Вольтера). Воно також отримує щорічний бюлетень останнього, де міститься інформація про всі його національні відділення та списки їх членів з зазначенням кола наукових інтересів і публікацій, а також перспекти всіх заходів, що проводяться (виставки, семінари, конференції, конгреси).

Редакційна колегія Українського товариства готує до друку свій перший бюлетень, куди увійдуть матеріали конференцій товариства «Українська культура XVIII ст. і європейський контекст», що відбулася 1 лютого 1995 р., та відомості про творчий доробок українських дослідників.

В. М. Мельниченко (Черкаси)

Створення Центру досліджень історії Середнього Подніпров'я

В історії України Середнє Подніпров'я займає особливе місце. Адже саме цей регіон є історичним ядром формування українського етносу, звідси бере свої витoki українське козацтво, тут визрівали державотворчі ідеї, відбулося багато ключових подій вітчизняної історії.

Закономірно, що Середнє Подніпров'я, і насамперед Черкащина, привертають до себе дедалі більшу увагу науковців. Протягом останніх чотирьох років Інститутом історії України Національної Академії наук України та історичними кафедрами Черкаського державного педагогічного інституту проведена значна пошукова і науково-дослідна робота по вивченню минулого цього регіону.

Результатом співпраці науковців стало проведення на базі інституту щорічних Всеукраїнських історичних читань «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку» і ряду інших наукових заходів, присвячених проблемам історії Середнього Подніпров'я. Викладачами-

істориками педінституту при сприянні Інституту історії України НАН України видано дві ґрунтовні монографії, в наукових збірниках та пресі опубліковано понад 60 матеріалів з даної проблеми. Навколо історичних кафедр інституту сформувався актив ентузіастів вивчення минулого краю з числа викладачів, аспірантів, студентів, краєзнавців, вчителів історії.

З метою систематизації досліджень історії Середнього Придніпров'я, підвищення їх організаційно-наукового рівня дирекція Інституту історії України НАН України та ректорат Черкаського державного педагогічного інституту прийняли спільне рішення про створення при останньому Центру досліджень історії Середнього Подніпров'я Інституту історії України НАН України.

17 лютого 1995 р. в актовому залі Черкаського державного педінституту відбулася його урочиста презентація. В церемонії відкриття взяли участь і виступили: директор Інституту історії України НАН України член-кор. НАН України В. А. С м о л і й, заступник голови Черкаської районної ради народних депутатів В. В. Н о ч о в н и к, заступник голови Золотоніської ради народних депутатів В. С. С к и д а н, заступник головного редактора «Українського історичного журналу» канд. іст. наук В. М. Р и ч к а, представники ряду промислових підприємств та громадських організацій міста і області.

Однією з конкретних справ Центру є участь у написанні та підготовці до видання у 1995 — 1996 рр. нарисів з історії Черкас. За результатами науково-дослідної роботи передбачається, починаючи з 1995 року, випуск щорічного наукового збірника.

Створення у Черкасах науково-дослідного Центру сприятиме поживленню роботи по вивченню історії краю, залученню до цієї справи провідних вчених України, а також дасть можливість глибоко проаналізувати процеси і явища вітчизняної історії в межах окремого регіону. Наявність Центру як наукового підрозділу академічного інституту позитивно впливатиме на формування місцевих науково-педагогічних кадрів, підготовку фахівців-істориків на історичному факультеті педінституту.

В налагодженні практичної роботи по вивченню історії Середнього Подніпров'я та створенню передумов для відкриття Центру надавали допомогу державні та громадські організації: облвиконком, Черкаський, Смілянський, Чигиринський, Золотоніський райвиконкоми, координаційна рада профспілок області, спілка краєзнавців, Товариство охорони пам'яток історії і культури, обласний краєзнавчий музей, облархів, акціонерне товариство «Черкасінтурист».

На початковому етапі діяльності Центру передбачається розробка перспективного плану дослідної роботи в регіоні, затвердження позабюджетних тематичних відділів, налагодження співробітництва з гуманітарними кафедрами вузів Черкас, Умані та сусідніх областей.

За безпосередньою участю Центру в Черкасах мали бути проведені такі науково-практичні заходи:

— регіональна науково-практична конференція «Історико-культурна спадщина Середнього Подніпров'я: виявлення і вивчення пам'яток засобами туризму» (квітень 1995 р.);

— науково-практична конференція до 50-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні (квітень 1995 р.);

— Всеукраїнські історичні читання «Українська козацька держава: витoki та шляхи історичного розвитку», присвячені 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького (травень 1995 р.);

— Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства, присвячена 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні та 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького (вересень 1995 р.);

— ювілейна наукова конференція, присвячена 80-річчю від дня народження нашого земляка — члена-кореспондента НАН України І. О. Гуржія (жовтень 1995 р.).

О. П. Мартем'янов (Харків)

Заснування Харківського історико-археологічного товариства

1 березня 1995 р. в Харківському державному університеті відбулися установчі збори Харківського історико-археологічного товариства.

На думку його засновників — істориків, археологів, краєзнавців, сьогодні, коли питання збереження та вивчення історичної та культурної спадщини, по суті, опинилися на другому плані, необхідність створення такої науково-просвітницької організації є цілком очевидною. Минулий досвід показує, що кризові явища в суспільстві створюють реальну загрозу всій гуманітарній сфері. Однак найтривожніше становище спостерігається зараз у галузі вивчення давньої й середньовічної історії, охорони та дослідження пам'яток матеріальної та духовної культури. В цих умовах збереження та вивчення історичних і культурних цінностей стає одним з національних пріоритетів.

Головними завданнями Товариства його організатори вважають, насамперед, консолідацію зусиль, спрямованих на дослідження та охорону археологічних і культурно-історичних пам'яток України; всебічне вивчення минулого Харкова та Слобожанщини, проблем археології, стародавньої та середньовічної історії; сприяння розвитку музейної справи, краєзнавства та археографії, поверненню в Україну пам'яток культури та мистецтва, архівних колекцій та матеріалів, що опинилися за межами країни; популяризацію наукових знань з історії, археології, краєзнавства. З цією метою Товариство братиме участь в організації та проведенні археологічних розвідок і охоронних розкопок, надаватиме консультаційну та методичну допомогу археологічним, краєзнавчим, етнографічним і археографічним експедиціям, музеям та іншим закладам. Видаватиметься харківський історико-археологічний щорічний журнал «Древности», презентація якого відбулася 2 березня 1995 р., інша наукова, науково-популярна та навчальна література.

Засновники Товариства сподіваються, що вже у найближчий час ХІАТ може стати в Україні одним із значних центрів об'єднання археологів, спеціалістів у галузі стародавньої та середньовічної історії, краєзнавства, музейної справи. Вже почато роботу з налагодженням міцних всебічних зв'язків з вітчизняними та зарубіжними центрами, товариствами й асоціаціями, окремими провідними вченими, передбачається регулярне проведення наукових конференцій, інших форумів вчених. Ряд такого роду заходів відкриває наукова конференція «Проблеми археології, стародавньої і середньовічної історії України», що почала свою роботу в ХДУ в день заснування Товариства і закінчила її 3 березня 1995 р.

У роботі конференції взяли участь понад 80 вчених з різних регіонів України та Росії, що представляли Інститути археології НАН України та Російської АН, Інститут всесвітньої історії Російської АН, університети Воронежа, Дніпропетровська, Донецька, Запоріжжя, Києва, Луганська, Нижнього Новгороду, Одеси, Санкт-Петербурга, Сімферополя, Харкова, Белгородський, Волгоградський, Полтавський, Сумський та Чернігівський педагогічні вузи, історичні та краєзнавчі музеї, Національний заповідник «Херсонес Таврійський», Керченський історико-культурний заповідник і деякі інші заклади та установи.

Тематика доповідей на конференції відзначалася різноманітністю сюжетів. Учасники пленарного засідання дістали змогу заслухати та обговорити доповіді, присвячені історії археології (доповідач канд. іст. наук Ю. В. Б у й н о в) та антикознавство (канд. іст. наук В. І. К а д е є в) у Харкові, проблемам охорони та використання археологічних пам'яток Слобожанщини (канд. іст. наук С. І. Б е р е с т є в). В подальшому робота конференції проходила у 7 секціях. На секції «Епоха камня» (керівник канд. іст. наук В. Н. С т а н к о) було представлено доповіді, що охоплюють проблематику,

пов'язану з дослідженням археологічних пам'яток часів палеоліту, мезоліту та неоліту. В доповідях учасників секції «Енеоліт і бронзовий вік» (керівник канд. іст. наук В. В. О т р о щ е н к о) порушувалися питання вивчення пам'яток переважно давньоямної, катакомбної та зрубною культур. Учасники роботи секції «Ранній залізний вік» (керівники канд. іст. наук Б. А. Ш р а м к о та канд. іст. наук В. П. А н д р і є н к о) присвятили свої доповіді різним аспектам історії та культури кіммерійців, скіфів і сарматів. На секції «Антична історія та археологія» (керівники канд. іст. наук О. О. М а с л е н н и к о в і канд. іст. наук С. Ю. С а п р и к і н) обговорювалися матеріали відповідних нових археологічних досліджень, проблеми вивчення економічного, політичного та духовного, зокрема релігійного, життя, а також побуту населення античного Північного Причорномор'я та римських провінцій. Середньовічну тематику на конференції було представлено доповідями з питань історії та археології стародавніх слов'ян і Київської Русі, кочівників і Візантії (керівники відповідних секцій канд. іст. наук М. В. Л ю б і ч е в і канд. іст. наук С. Б. С о р о ч а н). Особливого значення набула у роботі конференції секція «Охорона пам'ятників і краєзнавство» (керівники канд. іст. наук В. О. Д я т л о в і канд. іст. наук О. О. Н е с т у л я), де у доповідях не лише порушувалися питання, пов'язані з історією охорони пам'яток історії та культури в минулому, а й одноставно наголошувалося на необхідності їх збереження в сучасному. Тези доповідей, виголошених на конференції, опубліковані¹.

На підсумковому пленарному засіданні було прийнято Звернення до Президента, Верховної Ради та Уряду України, в якому вчені висловили свої думки щодо можливих напрямків вирішення злободенних проблем охорони, збереження та раціонального використання історичних і культурних пам'яток, подальшого дослідження та популяризації у країні історії, археології, краєзнавства.

¹ Проблеми археології, стародавньої та середньовічної історії України. Міжнародна наукова конференція. Харків, 1 — 3 березня 1995 р. Тези доповідей. — Харків, 1995.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

400-летие со времени рождения Богдана Хмельницкого

Смолій В. А. Богдан Хмельницький: личность в контексте эпохи	3
Степанков В. С. (<i>Каменец-Подольский</i>). Проблема становления монархической формы правления Богдана Хмельницкого (1648 — 1657 гг.)	14
Апанович Е. М. Военное искусство Богдана Хмельницкого и его сподвижников	33
Горобец В. Н. Московская политика Богдана Хмельницкого: дипломатическая риторика и политическая практика	45
Яковлева Т. Г. (<i>Санкт-Петербург</i>). Богдан Хмельницкий и рядовое казачество	56
Сисин Франк (<i>Канада, Эдмонтон</i>). Хмельниччина и ее роль в образовании современной украинской нации	67

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Цыбульский В. И. (<i>Ровное</i>). Некоторые проблемы внешнеполитической деятельности правительства Б. Хмельницкого в зарубежной историографии (1945 — 1990 гг.)	77
---	----

СООБЩЕНИЯ

Брехуненко В. А. (<i>Днепропетровск</i>). Истоки крымской политики Богдана Хмельницкого	87
Харшин М. В. Богдан Хмельницкий и Украинская православная церковь (1648 — 1657 гг.)	92
Яременко В. И. (<i>Хмельницкий</i>). Исторические аспекты отображения деятельности Б. Хмельницкого в творчестве Т. Г. Шевченко	100
Федорук Я. А. (<i>Львов</i>). Австрия в восточноевропейской политике 1654 г.	114

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Чухлиб Т. В. Богдан Хмельницкий глазами современников	121
Материалы к биографии Богдана Хмельницкого	122

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Стороженко И. С. (<i>Днепропетровск</i>). Битва на Желтых Водах	129
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Санцевич А. В. В. Г. Сарбей. Історія України (XIX — початок XX ст.)	138
Мыцык Ю. А. (<i>Днепропетровск</i>). В. А. Смолій, В. С. Степанков. Богдан Хмельницький	140
Козак В. И. (<i>Дрогобыч</i>). І. К. Свєшніков. Битва під Берестечком	142

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Вронская Т. В. Международная научная конференция «Украина во второй мировой войне»	145
Шевченко Н. В. (<i>Николаев</i>). Основание Украинского общества по изучению XVIII ст.	147
Мельниченко В. М. (<i>Черкассы</i>). Создание Центра исследований истории Среднего Поднепровья	148
Мартемьянов А. П. (<i>Харьков</i>). Основание Харьковского историко-археологического общества	150